Штампарски Завод „Орао“,
Београд, Топличин Венац, 4

САБРАНА ДЕЛА БРАНИСЛАВА НУШИЋА

Сабрана Дела
Бранислава Нушића

IX

Девет·сто петнаеста

Издавачка Књижарница
Геце Кона

II 4042/IX

БРАНИСЛАВ НУШИЋ

ДЕВЕТ-СТО ПЕТНАЕСТА

ТРАГЕДИЈА ЈЕДНОГА НАРОДА

I

9341/42

БЕОГРАД
Издавачка Књижарница Геце Кона
1, Кнез Михаилова 1
1931

29. I. 1942

Сабрана Дела
Бранислава Нушића

IX

Девет·сто петнаеста

Издавачка Књижарница
Геце Кона

II 4042/IX

БРАНИСЛАВ НУШИЋ

ДЕВЕТ-СТО ПЕТНАЕСТА

ТРАГЕДИЈА ЈЕДНОГА НАРОДА

I

9341/42

БЕОГРАД
Издавачка Књижарница Геце Кона
1, Кнез Михаилова 1
1931

29. I. 1942

I 4042/9
II 111021/IX

добаци мрве хлеба или да се на зеленоме хоризонту појаве бродови, на којима ће се вити застава која означава спас онога, што је преостало од читавог једног народа.

Са остатком своје породице, уједињене тугом за гробовима који су остали за нама, газио сам тегобне и беспутне стазе, пео се на Проклетију и Ругово, на Комове и Суторман, док нисам сагледао жудно очекиване те обале и крај њих питомо месташце Уџињ. Тамо ћемо, тамо потражити сунца, тамо одмора, тамо хлеба. Заклонито је, мирно је, далеко је од оних великих путева којима тутњи непогода — тамо ће нас можда мимоићи даље невоље.

Ту, међу добрим људима, савили смо гнездо; ту заждили ватру на огњишту, ту се првипут огрејали, ту насркали сунчана зрака. Ту сам отворио ја и први лист ове књиге туге и болова и записао прве речи на њему. Веровао сам и наставићу ту, исписаћу све листове, исписаћу сву тугу своју и све болове наше. Веровао сам, јер сам мислио да смо, на хучноме и бурноме мору, нашли већ једно тихо и мирно острвце где ћемо се спокојно одати одмору и тузи, али — у тренутку кад смо се томе веровању подали, загрокташе топови отуд са Румије и митраљези са Можуре и уверише нас да нема више мирна кутка на српској земљи.

Гаси ватру, несрећниче, што ти је варљива нада уждила, и пођи даље у незнано, у недогледно, у бескрајно море болова!. . .

Па ипак, хвала Уцињу! Пет дана одмора и мира, колико нам је могло дати, дуги су били као век човечији, а благи као први пролетњи дан, после толиких непроспаваних ноћи и брижних, заморних дана.

* * *

У маломе луку, који између две горице чини уцињски залив, на песковитој обали његовој, начетиле су се беле кућице новога кроја, а иза њих, у дубини кланца, којим се на Уцињ слази са Можуре, пружа се збијена гомила старих турских кућа, између којих пролази друм и око којега се прибрала чаршија. Две горице, које се износе из мора и чине као неки оквир панорами овога питомога гнезда, разнолике су природе, као да собом означавају два доба: суморну прошлост и питому садашњост. Она с југа, и ако на каменом подножју, покривена је тамним зеленилом чемпресове шуме и уздиже се весело, као ведра, власима богата и раскошно искићена девојачка главица. Она са северо-запада, и ако у тако блиском суседству, пуста је и гола. Сам тврди камен, поникао из мора и узнео се и испрсио камене груди, готове увек да приме тешке ударце разбеснелог мора и да им одоле. На томе камену лежи и сада пуста и мртва варош. То је старо Dulcigno, о чије су се кршеве разбијале млетачке галије; са чијих је бедема сипала киша стрела на оружане бродове, који су долазили са незнаних мора и далеких

страна да пљачкају и освајају питоме јадранске обале; и одакле је Зетом господарио Ђорђе Балшић, чији гроб и сад лежи међу старим зидинама овог древнога града.

Читав низ некадањих млетачких палата и турских пашаларских конака, поплочане улице и тргови, храмови и дворнице, суднице и тамнице, лагуми и канали, цистерне и пропусти, куле незнаних западњачких витеза и пространи арови осионих источњачких бегова. Све то лежи пусто и глуво; леже мртва једно крај другога два доба историје. Изгледа ти као ископана стара варош, коју је била претрпала лавина догађаја, бурних на његовим обалама као и на целом копну балканскоме. Кад ходиш пустим улицама старога Dulcigna, одјекује ти под ногама шупљина средњевековних лагума, а тај одјек прихватају пусти камени двори и у њиховим се дупљама буди јејина, која преспављује дан и престрављено удара крилима о зидине.

Па ипак није Dulcigno тако мртво. Има по гдекоја душа у њему, пуши се по гдегде дим кроз разлупани кров. Сиротиња уцињска, она сиротиња без крова и огњишта, увукла се овде и онде у какав кутић пустог двора, изабрала себи једну од многобројних одаја, затисла камене прозоре сеном, крпама и блатом; излепила хартију и парчад на ђубрету нађенога стакла на маломе отвору, кроз који ће јој сунце допирати, и ту проводи дане са совама и буљинама, које се легу и шестаре по осталим празним просторима пустих двораца.

Прве бесане ноћи, када сам о поноћи пошао прозору да бацим поглед на узнемирено море, чије су беле пене испреплетане са месечином, изгледале као просуто драго камење, бацио сам поглед и горе на старо Дулцињо, коме је месечина дала чар тајанствене и чаробне вароши из оних заносних, старих прича, које су опчињавале наше детињство. Чаробност слике ме је занела и без мало сваке ноћи — а тако их је мало било — што их проведох на овој питомој обали, дизао сам се о поноћи или још и доцније, у дубокој ноћи, и гледао чаробну мртву варош. Ако је месечина изостала, дебели мрак, кроз који су се нејасно оцртавале силуете напуштених двораца, давао је мртвој вароши неку мистичну драж, што ме је закивало по читаве сате за место, са којега сам слику посматрао. Такве једне ноћи, када су се непрегледни редови војске морских валова ломили један за другим о снажна плећа, која су носила на себи мртву варош; кроз дубоки мрак запазио сам на једном од двораца светиљку, која је, као утрнула жеравица, једва продирала кроз прљаво стаклено окно улепљено хартијом.

Шта ће та светиљка у дубокој ноћи? Зар је сиротиња тако раскошна? Или се то неко Богу моли, или неко светлошћу одгони страх од хуке, коју таласи разносе кроз лагуме и шупље подруме мртве вароши?

Распитао сам се и чуо чудну причу, једну од

Место трошне камене плоче,
сине,
овом књигом туге и болова
бележи ти отац гроб.

. . . И после дугих патња, дугог тумарања и страдања по снежним албанским планинама, кроз које смо лутали не знајући ни пута ни стазе и које смо сејали гробовима наших драгих; изморени, изломљени, изгладнели, прозебли и оголели, почесмо из разних кланаца избијати, са разних се страна прибирати и са разних висова слазити ка обалама које сунце греје.

На тим пустим обалама проводићемо беле ноћи и црне дане, чежњиво погледајући да нам Европа

добаци мрве хлеба или да се на зеленоме хоризонту појаве бродови, на којима ће се вити застава која означава спас онога, што је преостало од читавог једног народа.

Са остатком своје породице, уједињене тугом за гробовима који су остали за нама, газио сам тегобне и беспутне стазе, пео се на Проклетију и Ругово, на Комове и Суторман, док нисам сагледао жудно очекиване те обале и крај њих питомо месташце Уџињ. Тамо ћемо, тамо потражити сунца, тамо одмора, тамо хлеба. Заклонито је, мирно је, далеко је од оних великих путева којима тутњи непогода — тамо ће нас можда мимоићи даље невоље.

Ту, међу добрим људима, савили смо гнездо; ту заждили ватру на огњишту, ту се првипут огрејали, ту насркали сунчана зрака. Ту сам отворио ја и први лист ове књиге туге и болова и записао прве речи на њему. Веровао сам и наставићу ту, исписаћу све листове, исписаћу сву тугу своју и све болове наше. Веровао сам, јер сам мислио да смо, на хучноме и бурноме мору, нашли већ једно тихо и мирно острвце где ћемо се спокојно одати одмору и тузи, али — у тренутку кад смо се томе веровању подали, загрокташе топови отуд са Румије и митраљези са Можуре и уверише нас да нема више мирна кутка на српској земљи.

Гаси ватру, несрећниче, што ти је варљива нада уждила, и пођи даље у незнано, у недогледно, у бескрајно море болова!. . .

Па ипак, хвала Уцињу! Пет дана одмора и мира, колико нам је могло дати, дуги су били као век човечији, а благи као први пролетњи дан, после толиких непроспаваних ноћи и брижних, заморних дана.

* * *

У маломе луку, који између две горице чини уцињски залив, на песковитој обали његовој, начетиле су се беле кућице новога кроја, а иза њих, у дубини кланца, којим се на Уцињ слази са Можуре, пружа се збијена гомила старих турских кућа, између којих пролази друм и око којега се прибрала чаршија. Две горице, које се износе из мора и чине као неки оквир панорами овога питомога гнезда, разнолике су природе, као да собом означавају два доба: суморну прошлост и питому садашњост. Она с југа, и ако на каменом подножју, покривена је тамним зеленилом чемпресове шуме и уздиже се весело, као ведра, власима богата и раскошно искићена девојачка главица. Она са северо-запада, и ако у тако блиском суседству, пуста је и гола. Сам тврди камен, поникао из мора и узнео се и испрсио камене груди, готове увек да приме тешке ударце разбеснелог мора и да им одоле. На томе камену лежи и сада пуста и мртва варош. То је старо Dulcigno, о чије су се кршеве разбијале млетачке галије; са чијих је бедема сипала киша стрела на оружане бродове, који су долазили са незнаних мора и далеких

страна да пљачкају и освајају питоме јадранске обале; и одакле је Зетом господарио Ђорђе Балшић, чији гроб и сад лежи међу старим зидинама овог древнога града.

Читав низ некадањих млетачких палата и турских пашаларских конака, поплочане улице и тргови, храмови и дворнице, суднице и тамнице, лагуми и канали, цистерне и пропусти, куле незнаних западњачких витеза и пространи арови осионих источњачких бегова. Све то лежи пусто и глуво; леже мртва једно крај другога два доба историје. Изгледа ти као ископана стара варош, коју је била претрпала лавина догађаја, бурних на његовим обалама као и на целом копну балканскоме. Кад ходиш пустим улицама старога Dulcigna, одјекује ти под ногама шупљина средњевековних лагума, а тај одјек прихватају пусти камени двори и у њиховим се дупљама буди јејина, која преспављује дан и престрављено удара крилима о зидине.

Па ипак није Dulcigno тако мртво. Има по гдекоја душа у њему, пуши се по гдегде дим кроз разлупани кров. Сиротиња уцињска, она сиротиња без крова и огњишта, увукла се овде и онде у какав кутић пустог двора, изабрала себи једну од многобројних одаја, затисла камене прозоре сеном, крпама и блатом; излепила хартију и парчад на ђубрету нађенога стакла на маломе отвору, кроз који ће јој сунце допирати, и ту проводи дане са совама и буљинама, које се легу и шестаре по осталим празним просторима пустих двораца.

Прве бесане ноћи, када сам о поноћи пошао прозору да бацим поглед на узнемирено море, чије су беле пене испреплетане са месечином, изгледале као просуто драго камење, бацио сам поглед и горе на старо Дулцињо, коме је месечина дала чар тајанствене и чаробне вароши из оних заносних, старих прича, које су опчињавале наше детињство. Чаробност слике ме је занела и без мало сваке ноћи — а тако их је мало било — што их проведох на овој питомој обали, дизао сам се о поноћи или још и доцније, у дубокој ноћи, и гледао чаробну мртву варош. Ако је месечина изостала, дебели мрак, кроз који су се нејасно оцртавале силуете напуштених двораца, давао је мртвој вароши неку мистичну драж, што ме је закивало по читаве сате за место, са којега сам слику посматрао. Такве једне ноћи, када су се непрегледни редови војске морских валова ломили један за другим о снажна плећа, која су носила на себи мртву варош; кроз дубоки мрак запазио сам на једном од двораца светиљку, која је, као утрнула жеравица, једва продирала кроз прљаво стаклено окно улепљено хартијом.

Шта ће та светиљка у дубокој ноћи? Зар је сиротиња тако раскошна? Или се то неко Богу моли, или неко светлошћу одгони страх од хуке, коју таласи разносе кроз лагуме и шупље подруме мртве вароши?

Распитао сам се и чуо чудну причу, једну од

оних вечитих прича, које се кроз сва доба понављају и у књизи и у животу; једну од оних прича које казују толико пута већ казану истину, да је материно срце једнако у сва доба и у свих народа.

* * *

У једноме кутку једнога од пустих двораца старога Уџиња, станује и тетка Стана, самохрана старица, коју су сиротиња и самотиња пре времена преломили. Некада, то је било пре много година, живела је она са мужем у Салчу, селу више Уџиња. Ту, на сред друма, у некој зађевици, убише јој Турци Крајињани мужа и она оста сама са дететом на руци. Повукла се у село и живела је ту, колико се могло и како се могло са оно нешто гроша, што јој остаде иза мужевљеве смрти, а затим сасвим оголи и осироти.

Кад се ослободи Уџињ и мараче отуд турска сила, слеже она у варош, не би ли ту нашла зараде те да утоли своју беду. И помагала се, а помагали јој и добри људи. Дали јој те се сместила горе у пустоме Уџињу, где и данас седи, нашли јој и мало рада, те је подржали колико да прихрани дете и да га метне на ноге. Кад из детета израсте момчић, даде га тета Стана доле, у чаршију, не би ли јој олакшао терет и бригу. Дете право, здраво и хитро као млад јелен, те тета Стане са поуздањем чека, где је оволико, још коју годиницу, када ће његова млада плећа понети бригу,

те она одморити своје трудне кости мало. Није далеко још, и његова ће рука оснажити, његове ће се уснице огарити мађама прве младости, а његово око заменити младићским жаром израз детиње благости. Није далеко то доба, и она га ваћ види и види како је њен Новица снажнији но други, израслији но други, лепши но други. Бог је добар, те хоће да огреје зраком оне које је покосио мразом, па ако још Новица буде имао мало среће, зна она, зна тета Стана, на чија ће врата закуцати. Доћи ће и њено пролеће и доћи ће њено лето, доста је она зима и јесени претурила преко главе. Извући ће се и она једног дана из хладних зидина пустих и камених двораца, где је друговала са совама и јејинама, и спустиће се доле, на питоме уцињске обале, где сунце тако топло грејe.

А што и не би сањала то, кад, ето, Новица већ пристао, стао већ у службу рибара улцињских, те залази са њима по богатоме заливу и отискује се даље, на море, те лови и продаје рибу. И како који лов, он све већу пару одваја и доноси мајци. А срећна мајка, облије најпре пару сузом, па је тутка под суву сламу на којој спава и чува је као што се чувају капи свете водице, јер ће Новица, кад набере довољно, саградити себи чун, купити себи мреже и алате и почети посао сам на своју руку. А то ће бити доба које сања мајка, доба када ће он на своја млада плећа понети бригу, те

она одморити своје трудне кости. Имаће тада ко и Новицу погледати и њој помоћи; није се материном погледу могло сакрити да доле, у дну Уција, испод Бијеле Горе, где се већ варош губи, иза капије једне од сиротињских кућица, вире два светла ока кад год Новица туда прође. Зна то мајка, није се њој поткрала тако драга појава, која тако лепо допуњава материнске снове. Све ће бити, све што је мајка у дуге, брижне ноћи замишљала, све што је мајка и будна сањала, све што је привиђала.

А како који дан даље, све ближе и ближе тој јави, коју је сан обећавао, све више расте материно срце, а ведри се бригом наборано чело. Новица већ има свој чун, своје мреже и своје алате, Новица већ није више у служби.

Свако рано јутро, док још Уциń спије, отискује се он на своме чуниħу на широко море, а мајка га испраћа благословом и дуго прати погледом, док се чуниħ не изгуби међу немирне таласиħе. Затим се она враћа у одају, припаљује кандило под иконом и шапће молитве Богу за срећан повратак, за богат лов и добру срећу Новичину, која се с дана на дан све више помаља, све јасније указује, као сунце кад с ране зоре расте из мора и све више се узноси. Кад Новица, с вечери, враћајући се из лова, сече чуном својим мирно огледало морско, он из далека још догледа своју мајку на обали, она га радосним сузама дочекује, помаже

му да изнесе лов и да разапне мреже, залаже га топлом вареником, пресвлачи га сувом преобуком и припаљује понова кандило, благодарећи Богу што јој молбу услишао.

Тако пролазе дани и гомила се сиротињска уштеђевина под сламом, на којој мајка спије, и гомила се нада у срцу материнском.

А једнога дана отиснуо се Новица, као и досад, на широко море и мајка га испратила благословом и пратила погледом, док му чуниħ није замакао међу ситне вале несташнога мора, које се у рану зору, као дете при буђењу, играло весело. С вечери је сишла на обалу да га сачека, али је море било узнемирено као и материна душа. Неодољиви мистрал, који је долазио од некуд са далеких страна, загрлио се са злим дусима што почивају у морској дубини и бесну су игру зачели, претеħи и небу и земљи. Обала је дрхтала под ударцима валова, а небо се мрчило зловољом и бесом. На далеком хоризонту буктао је румени пламен као да се небо упалило.

Мајка је чекала...

Ноħ је раније пала, као да је злим дусима сметала светлост дана, те зарана угасили сунце или га застрли покровом својих страсти и једа. И небо је ниско пало, а његови мрки облаци се загрлише са валима који су се све бешње узносили.

Мајка је чекала...

На Уџиње је пао већ дубок сан, капци се спустили на прозоре, мандали су притисли врата а светиљке се погасиле. Све се склонило од непогоде под кров, једва отуд, далеко из махале, што допире арлук пса пред затвореним вратима. Све је заспало тешким сном.

Мајка је чекала...

Као на мору, тако се и у њеној души подигла бесна бура и ломила је ударцима својих валова мршави грудни кош тужне мајке. Њу су засипали таласи и квасили јој топла материнска недра, на која је жудно очекивала да притисне свог јединца; њу су засипали таласи и квасили јој брижно лице те се мешали са материнским сузама, али...

Она је чекала...

Бивало је и други пут да Новицу ухвати ноћ на мору и она га је чекала и дочекивала. Ако би време било мутно и туробно, она би на прозору своје избе палила светлиљку. Тај прозор пустога млетачкога двора гледао је далеко на море, и отуд, из даљине се догледао. Новица је знао да ту светиљку жеже његова мајка да му пут покаже, и управљао је чун свој ка њој, знајући да тако поуздано плови обали својој, кући својој, загрљају материном. И ноћас ће мајка да припали светиљку, јер ко зна не лута ли Новица по мутноме и бурноме мору тражећи пута.

Како је те ноћи припалила светиљку и све до беле зоре чекала сина, тако од тад, ево већ се-

дамнаест година, старица сваку ноћ пали светлиљку и чека га. Он ће доћи, он само не може да нађе пута по немирноме мору, а, чим спази светиљку коју материна брига жеже, кренуће он нашим обалама, пресећи ће он кљуном свога чуна валове који му ометају пут и доспеће он, приспеће, доћи ће . . .

Седамнаест пуних година верује она у његов долазак, седамнаест пуних година храни она ту веру из онога неизмернога извора љубави која почива само у материнској души ; седамнаест пуних година бди овако сваке ноћи и чека. Ветрић када би шушнуо, јејина када би лупила крилима, вал када би ударио у стену, или ма какав шушањ, који би јој допро до уха, њој би се чинило да чује весло и она би грчевито стезала светлиљку и, заклањајући је коштуњавом шаком, кроз коју је продирала румена светлост, нагињала би се на прозор и напињала очи, не би ли у далекој тами, на помраченоме обзорју, спазила ма какву црну тачкицу. Кад би је нада обманула, она би се опет враћала на своје место, остављала би жижак на прозор и настављала плести, а уморна јој глава падала на груди. Жижак је догоревао, а догоревала је и њена истрајност. И кад су обоје малаксавали, настајала би ноћ, у којој је она сањала Новицу. Сањала га је: враћа се у чуну окићеном белим ружама ; чула би га у сну како пева, отуд са ширине морске, и у песми прижељкује матерински загрљај.

Кад би се чун приближио обали, беле би се руже претвориле у белу пену таласића, који су несташно играли под чуновим кљуном. Када је кљун дотакао обалу, он је хитро искакао и грлио брижну мајку, затим турао руку у недра и вадио отуд чаробни, драгоцени прстен, са драгим каменом, који је уловио у мрежи. Загрљени мајка и син, светлећи тамне стазе, којима се између стена и камена пење са обале у пусту и мртву варош, зраком који се из драгога камена са прстена расипа, пењу се лагано, корак по корак, своме убогоме двору, разговарајући о великим и раскошним дворовима у којима ће они од сутра живети, благодарећи Богу што их је о данашњем лову тако богато обдарио.

И друге снове сањала је љубав материнска у бескрајним ноћима бдења, истрајнога надања и непоколебљиве вере. Једном тако, уснила је, као бели голуб долетео на кућни праг, па гуче. Она му изнела на длан пшенице, а голуб јој стао на руку и пробира, па се затим с руке пење на раме и шири крила те се тиче образа материног и као милује га једанпут, двапут, трипут, па затим одлете мору на пучину. Другипут опет, румена девојка у бело одевена, расплетене косе искићене зеленим кукуреком и модрим сасама, дошла јој је пуних недара румена корала, које је набрала на дну морскоме. Певала је неку чудну песму, сличну оној коју мистрал пева кад се заигра са морским таласима, и посипала је коралима стазу од старичине

куће па све доле до обале, до онога места где је Новичин чун увек пристајао.

Сви ти снови казивали су једно и исто самохраној старици, потхрањивали су јој и даље веру, храбрили су је и даље у истрајности. Ни једнога тренутка није се она подала тузи. Где би жалила живо дете! Никада она у цркви није припалила свећу за мртве, већ само за живе. Свако вече она намешта Новичину постељу, свако вече она греје топлу варенику, кад стигне да се заложи, свако вече на његовој постељи стоји сува преобука, кад стигне, засут морским валима са којима се толико борио, да му одмах сувотом окрепи тело. Кад стигну велики Божји празници, она мете кућу и спрема да буде све у реду кад он дође. Слази доле у свештеника и зајми мало бела брашна, те на уљу пржи приганице, јер он то воли. Умесиће их, испржити и неће дотаћи; оставиће их у скрину где стоје већ зелене и поплеснивиле, што их је годинама месила и остављала ту.

Њена вера није њу одвојила ни од оних снова које је некад будна сањала, и које је као сунчане зраке уплитала у срећу свога детета и своју. Њу ништа не буни што се Вукова Милица — чији поглед некада мајци није измакао — удала и децу изродила; дорасле су друге девојке, што су тада деца била, па је међу њима она нашла себи снаху. Кад су се и оне разудале, дорасле су оне које су биле одојчад кад се син од мајке одвојио, и међу њима

је она нашла себи радост и одмену. За њу није постојало време, Новица за њу живи у оним годанама у којима се растао од ње. Може се све око ње мењати, он се не мења, као што се не мења ни њена вера и нада у његов повратак.

И ако жижак њенога живота већ догорева, тули се и малаксава, онај жижак, који она сваке ноћи пали на прозору да јој сину каже пут, гори увек подједнаком светлошћу вере и наде.

— Он ће доћи! — постало је њено вјерују, прве речи њене молитве, потка њених снова, смисао њена живота, срж њене снаге, лек у болести, поткрепљење у данима брига, утеха у данима невоље.

— Он ће доћи! — биће јој последње речи на самртничкој постељи и, души јој неће се боље угодити, нити материнској љубави лепши споменик подићи до ако се сахрани на догледу мора, како би свећица на њеноме гробу у ноћи казивала пут сину и под светлошћу те свећице могле и у ноћи читати речи исписане на крстачи:

— „Он ће доћи!“

* * *

Чему ли је слична ова прича? Шта је то у њој што изазива бол у мојој родитељској души; шта ли што у њој разгрће пепео у који се претвориле моје прегореле наде и тражи под њим, тамо дубоко у души, последњу жишку која догорева, покушавајући да из ње распири топао жар и пламен?

Да ли је одиста вера јача од туге, а нада снажнија од бола?

И на мојим је рукама никло јединче и ја сам га, грбећи се и посрћући под теретом живота, прехрањивао и хранио, крепио и бранио, неговао и подизао, док га нисам спустио на ноге. И ја сам имао својих нада, и ја сам имао својих снова. И ја сам свога јединца са благословом испраћао и сачекивао га на обали живота, кад би се отиснуо на море. И ја сам пун наде, пун вере, очекивао срећан дан када ће мој јединац саградити свој чуниħ и поħи својим путем, својом стазом, секући напором младе снаге гломазне животне валове. Догледао сам и ја већ како се тај дан све више помаља, све јасније указује, као сунце кад с ране зоре расте из мора и све се више и више узноси. Очекивао сам и ја да ће доħи моје пролеће и моје лето, јер сам доста зима и доста јесени претурио преко главе. Веровао сам и ја да је Бог добар те хоће да огреје зраком оне које је покосио мразом. Све сам веровао да ће бити, све што је моје очинско срце у дуге, брижне ноħи замишљало, све што сам будан сањао, све што сам привиђао.

А једнога дана, отиснуо се и мој јединац на широку пучину и ја га испратио са благословом.

С вечера сишао сам на обалу да га сачекам, али је море било узнемирено као и душа моја. Неодољива бура која је долазила однекуд са далеких страна, загрљена са злим дусима моје Отаџ-

бине, зачела је бесну игру претећи и небу и земљи. Обале су наше дрхтале под ударцима валова, а небо се мрчило зловољом и бесом. На далекоме хоризонту буктао је румени пламен као да се небо упалило.

Ја сам га чекао...

Тешка ноћ је пала на моју Отаџбину, као да је злим дусима сметала светлост дана, те су и сунце угасили или га застрли покровом својих страсти и једа, како ни један једини зрачак не би допро да нас загреје. Небо је ниско пало и његови мрки облаци загрлили се са бесним валима, који су се све више узносили и све више плавили наше китњасте горе и наше питоме доље.

Ја сам га чекао...

На Отаџбину је моју већ пала тешка невоља, крваве су реке почеле натапати наша плодна поља, крваве су сузе потекле из очију мајки, крвавим је знаком почео да се бележи праг свачије куће. Пође народ у горе и планине да се склања испред непогоде, а у напуштеним селима зазвонише звона наопако оглашујући задњи час.

Ја сам га чекао...

Равна тој бесној бури, која се завитлала над мојом Отаџбином, ломила се и у мојим родитељским грудима тешка бура бриге и болова. Засипали су ме крвави таласи и квасили ми топла родитељска недра на која сам жудно очекивао да за-

грлим свог јединца; засипали су ме крвави таласи и мешали се са мојим родитељским сузама.

Ја сам га чекао...

Чекао сам га и чекам га још! Чекаћу га све док се са мојим животом не угаси и светлиљка коју сам уждио у души својој. Он ће доћи, он само не може да нађе пута по узбурканоме мору, али чим спази светлиљку коју родитељска вера жеже, кренуће он нашим обалама, пресећи ће он кљуном чуна свога валове који му ометају пут и доспеће, приспеће, доћи ће...

Сањао сам и сањам увек још како плови његов чуниħ окиħен белим ружама; сањам како му блиста у недрима чаробном светлошћу драги камен, који је он из мора крви изнео; сањам белога голуба који ми слази на длан и узлази на раме и сањам девојку у бело одевену, расплетене косе, искиħене зеленим кукуреком и модрим сасама, пуних недара румена корала, којима посипа стазе којима ће он доћи.

Он ће доћи, он је жив, он није погинуо! Он је младост, а младост не умире, јер из чега би никао живот нов? Младост је било, мишиħ, осећање, мисао свога доба; она мисао која је за велико дело ослобођења понела читаве планине страдања и пролила мора крви, све од орашачкога састанка па до ових крвавих дана. Младост је она мисао која се не угиба под теретом страдања, која се не гаси у мраку силе, која не ишчезава под

ударима насиља; она мисао која не умире, која увек живи, која надживљава све што је трошно, све што је малодушно, све што је кратковремено; она мисао, која, бачена и у гроб, разбија песницом гробну плочу и васкрсава. Мисао је то што гине на нашим бојним пољима за слободу; мисао је то што топлом крвљу роси наш апоља и наше горе.

Ту мисао нисмо кадри понети ми, изнемогли животом, профанисани обзирима, омлитавели малодушношћу. Младост, младост неоскрнављена, чиста и невина, поносна и усправљена — њен је израз, њен је синоним. И зато је младост вечита, као што је и мисао вечита, и зато младост не умире, као што ни мисао не умире, и зато ти ниси умро, ти живиш, ти ћеш доћи!..

Зато се у мојој души и не гаси светлиљка, већ је ужижем и даље, ужижем је и дан и ноћ вером и надом, и чекам те, јер ти ћеш доћи!

Ја те чекам... ти ћеш доћи!

1

Последњи септембарски дани

Завршиле су се ратне ферије, које су биле настале после крвавих испита на Руднику и Церу. Страховита неман уништења преспавала је једну дугу ноћ, те нам дала маха да данемо, да умијемо лице и оперемо руке од крви, да покопамо мртве и ожалимо покопане. Сад се опет пробудила и помамно дигла главу; затресло јој се тело набрекло страшћу и одмором и из раздражених ноздрва

сукнули су црвени пламенови који пале и сагоревају. Из крваве румени, којом је већ четири стотине дана упаљено небо, тамо где оно на северу наше Отаџбине грли видик, засиктале су муње и проломило се небо тешком грмљавином. Обале Саве и Дунава задрхтале су под непогодом том; густи облаци дима покрили су простране банатске и сремске равни, а кроз тај дим бљунула је ватра из тешких челичних цеви те као пламени усов засула наше градове и села, наше горе и поља, наше винограде и њиве, што се нижу крај зелених обала ових великих река. Смрт је потегла снажно косом, коју је неколико месеца превлачила брусом, и почела да реже дебеле откосе. Задрхтала је утроба мајчина која је донела и набрало се чело очево које је збринуло, а деца њихова, тамо на крвавим обалама, понесена младошћу, која сем материнске још друге љубави није окусила, почела су страсно да грле смрт као прву своју љубавницу, да је грле и да — падају.

Румена се крв измеша са мутним валима Саве и Дунава, те некад цветне и плодне обале њихове уродише чудним јесењим плодом — лешинама. Гаврани, који су на Овчем Пољу, Косову, Морави и Колубари пробирали зрна на пожњевеним њивама, осетише далеко отуд воњу крви и кренуше јатима северним обалама, гачући и причајући успут међу собом језовите приче о томе, како су испијали очи јунацима на Куманову и Облакову, на

Брегалници и на Церу. Далеко, у доњој махали градској, већ залелека једна мајка; на једној сиротињској кућици, горе иза града, извеша се црна заставица, а у моме суседству, пред кућом из које је скоро пошао регрут, заарлука пас. Зла коб је зашла од врата до врата да посећује некад мирне и срећне домове и болом да бележи трагове својих стопа.

Нешто тешко, суморно и загушљиво, као оморина, промиче кроз ваздух, разређује га и крати нам дах. Као да и тице ниско лете, као да и дим са кућа полеже по крововима, као да се и наше поуздање угиба и повија на ниже. Пресекосмо реч коју смо заустили и оборисмо брижно главе које смо, све од Рудника и Цера, високо носили.

А борбе су тек почеле, и они што се боре и гину тек ће се борити и гинути. Непријатељ је већ пребродио Саву и Дунав, и ту, на нашим обалама, срео се првипут, очи у очи и прса у прса, војник са мазурских језера, са Немира, Лијежа и Анвера, са војником са Куманова и Облакова са Брегалнице и Цера. Срели су се и одмерили се! И — чудновато, из тога сусрета никло је у наших поуздање. Мој син, који ће четири дана затим, у једном крвавом сукобу погинути, записује под 26 септембром у свој дневник, који је сачуван и донет мени: „Доживели смо историјску част да се први пут, од кад као народ постојимо, сретнемо на бојишту са пруском војском која је, окићена

победама, дошла са далеких фронтова. Сусрет је тај испао на штету Виљемове победоносне војске. Док је ту војску удаљавала од нас страховита артиљеријска ватра, стрепили смо да иза те ватре наступа исто тако страховита војска. Ови, што смо их срели, нису војска из немачких новинарских легенда, нису ни војска која је Хинденбургу стекла маршалску палицу, а своме императору славу првога војника новога века. Ово су слаба и недорасла деца и изнурени, кржљави људи. Куд је и камо Поћорекова војска била и угледнија и поузданија. Побићемо их! Сусрет са њима донео нам је непоколебљиво поуздање, а то је поуздање већ половина наше победе!"

Овај запис не казује само осећање једнога младића, занесена славом смрти за Отаџбину, то је било опште осећање наше војске. Наши су се ратом прекаљени позивци, са родитељским сажалењем осмехнули када су сагледали ове кржљаве младиће и говорили су међу собом: „Шамарима ћемо их тући!"

Када је код Рама први заробљеник Немац пао у руке нашима, били су према њему чак и нежни. Поднаредник, који се ноћу вратио из патроле и довео га, подвикнуо је онима што су се после дневне борбе одмарали крај ватре и закрчили сва места: „'Ајде, бре, диг'те се ко̂ј, нек се огреје ово дете!" Кад је село међу њих грешно дете дрхтало је не толико од зиме, која још не беше озбиљно припретила, колико од страха, верујући да се сад

налази међу дивљацима и да је можда то баш та ватра на којој ће га пећи. Немачке су старешине нарочито сугерирале такве бајке својој недораслој војсци, бојећи се да ће се иначе ови непоуздани дечаци листом предавати, кад се погледају очи у очи са опробаним ратницима српским, чију вредност и храброст нису ни сами Немци потцењивали.

— Питајте га, море, хоће ли да пуши? — вели поднаредник онима око ватре.

Један га запита српски, други га запита влашки, уверен чим је неко туђин да му треба туђим језиком говорити па ће он то разумети. А кад ни једно ни друго питање није разумео, трећи му показа дуван и понуди. Дечко ману главом одбијајући и погледа бојажљиво по препланулим лицима око ватре.

— Да му дам, поднаредниче, парче хлеба? — пита један проседи позивач. — Биће да је гладан?

— Дај му!

— Море да га огрнем овим мојим шињелом — вели други. — Биће пре да је прозебао, а ја сам се разгрејао. Није научило то да га бије киша цео дан.

Дадоше му и хлеба и огрнуше га, и дете се мало раскрави и ослободи, те проседи позивач узе да му говори:

— Што су те, бре, послали овамо на кланицу; ниси ти за тај посао. Боље да си ти остао код куће, био би од помоћи мајци и кући, а да је

твој отац дошао овамо. С њим, знаш, и подноси нам да се бијемо, а што с тобом? Је л' ти жив отац?

— Море, не разуме те ништа! — смеје му се други.

— Разуме, што да не разуме. Ако и не зна шта му кажем, он види да ме га је жао.

— Што ја да га жалим, кад га не жали његов цар?

— Ех, што! Дете је, није криво! — резонује позивач. — Бога ми, велим, сутра кад почне борба и да их не убијамо него овако, да их заробимо што више, да их нахранимо и огрејемо па да их пустимо.

— Да нам је каква велика рибарска мрежа па да их ловимо ко рибице! — додаје други.

— Море, немојте баш тако. Нису ту само деца, има ту и људи!

— Има, ама види какви су. Они су на Церу били бољи, били су бар војници.

О онима на Церу и друга се прича причала у нашим логорима. Казивало се, како су Аустријанци при сусрету са Немцима, на српској граници, рекли овима: „Извол'те, сад је на вас ред!"

Ето, такви су се разговори водили тамо на фронту, тако је поуздање владало тамо. И то поуздање отуда поче да се шири полако и постепено и овамо у позадину. Нико отуд није слао поруке, ни гласника, нико није писао, нико није

јављао што, па ипак се то поуздање ширило непознатим путевима и допирало до нас, те нас поче да обузима неки нови осећај, да се буди у нама оно што је претрнуло и почесмо наново да верујемо и дишемо пуним дахом, који смо дотле уздржавали. Као после грмљавине, која је претила огњем и од које су задрхтале горе и планине, што престрављени дану душом кад лине киша и небо се умири, — тако смо и ми сад већ пратили крваве борбе са неком вером, осећајући чак и извесну нелагодност што смо за тренутак оборили главе. А вести, које су стизале са бојишта, само су још подржавале то поуздање у нама. У сукобима, који су настали на нашим обалама, Немци су, незаштићени више својом артиљеријом, која је остала с оне стране Дунава, а изложени нашим бајонетима, скупо и крваво плаћали сваку стопу земље и, да није било злокобнога првога октобра и мучкога ножа у слабину, ко зна не би ли се старозаветска бајка и по други пут поновила на српскоме тлу, те не би ли Голијати једном увидели да је жеља за слободом малих јача од насиља великих.

Поуздање, које су нам вести са бојишта потхрањивале, почело је бивати тако снажно, да смо чак превиђали или бар потцењивали појаву густих облака који су се почели збирати на истоку наше Отаџбине. Бугари су објавили мобилизацију и нама догађај није био непознат, али смо прелазили

преко њега и потискивали смо упорно свако песимистично тумачење те појаве. Они међу нама, који су имали каквих веза са страним консулима — а ови су често одлазили у Ниш ка својим посланицима ради обавештења — изгледа да су били још мирнији у том погледу.

Сву пажњу обратили смо на вести са бојишта и те су се вести просто гутале. Те вести казивале су да се на фронту наши јуначки држе, да немачки прелаз преко Дунава почиње бивати њихов пораз и да у Нишу са поуздањем гледају у ситуацију или бар такво поуздање јавно исказују. Новине су се нестрпељиво очекивале и грозничаво грабиле; телефони, и онај у команди и онај у начелству и онај у ценатарали, допуњавале су оно што новине нису стигле да забележе. Свет се на улицама, на ћошковима и пред дућанима, окупљао око оних, који гласно читају крупним и масним словима штампане телеграме с бојишта, а у кафанама, око оних, који су телефоном сазнавали новије вести.

У скопљанским кафанама код „Зрињског“ и код „Слободе“ образовали су се читави клубови за прибирање и саопштавање вести. Столови, на подне и с вечери, препуни, и сваки нови гост који наиђе доноси и нову вест. Тамо код „Слободе“ радознали се јатомице збирају око железничких чиновника. Ови доносе вести које су на тастеру чули од свога нишкога колеге и оне које путници

са возова проносе дуж пруге. Они често пута сазнају вести пре но што их и надлежне власти приме. Код „Зрињскога“ свраћају официри из команде трупа, који су закопчани и мало казују или хоће да потврде или демантују већ распростру вест; долазе војни цензори и чиновници из телеграфске централе и саопштавају шта је тај и тај телеграфиста из Ниша, јутрос рано при предаји дежурства, казао тастером поверљиво своме скопљанском колеги, а на основи депеша које је ноћас откуцао; долазе најзад и сарадници „Српскога Југа“ и казују свој разговор који су још малочас „пре три четврти сата“ водили на телефону са нишким пресбиром и о последњој депеши коју је мало час начелник по коњанику послао у штампарију, те ће се због ње и излазак листа да задржи нешто.

Сва та саопштења новости прате граја, објашњења, доказивања, обавештења. Онај тамо допуњава вести неким својим приватним сазнањима, овај овамо не верује док не види „црно на беломе“. Оптимиста се одушевљава, песимиста би хтео, а нема храбрости да му се придружи. Одушевљени наручује пиво „за све“; хладни и размишљени узео мастиљаву писаљку, умочио је у пену од пива и црта по беломе кафанскоме чаршаву положаје. Кафеџија гледа, попреко гледа, али гута за љубав повољних вести које су и њега раздрагале.

— Макензен нек абдицира на своју војничку славу! — узвикује онај што је наручио пиво „за све".

— Још сад смо у равници — објашњава онај што немилостиво шара кафеџијин чаршав. — Недовољно смо заштићени, а огроман фронт, од Вишеграда до Кладова. Ми морамо нешто мало одступити да би се дочепали нових, виших положаја. Заузећемо фронт од прилике овде, ево овако... — и ту говорник повлачи грдну дебелу мастиљаву линију, која се разлива по чаршаву и добија облик плаве мађаве гусенице.

— То је врло дугачак фронт! — примећује кафеџија, одмеравајући мрзовољно дужину мастиљаве линије која ни прањем не може ишчезнути.

— Да, још морамо одступити, да их увучемо што дубље у планине! — пристаје онај кафански стратег, па живо додаје: — И, онда, одлучна би битка била можда овде негде, у долини Мораве.

— Код Багрдана! — додаје трећи са поуздањем, јер тај Багрдан, вероватно из школских задатака ђака наше Војне Академије, прешао је некако и у светину и држао је у заблуди неколико генерација, све до овог рата, да је он поуздана заштита моравске долине и целе јужне Србије.

— То значи Београд опет да се напусти? — пита песимиста, који мало учествује у разговору, јер га при свакој његовој примедби сви жучно нападају.

— Београд? — збуни се цртач гусеница. — Не мора да се напусти, ја мислим не мора да се напусти.

— Па не можемо држати Београд ако ћемо на Багрдану да их чекамо! — додаје суво и скоро пакосно песимиста.

— Па најзад и да се напусти! Зашто да се не напусти! — узвикује охрабрен одушевљен стратег.

Пасимиста прогунђа нешто кроз зубе, а одушевљени узе да брани своје гледиште.

— Првипут кад је пао, верујте, заплакао сам и сам, као да ми је неко најрођенији погинуо. Али онда је било друго. Видели смо колико смо погрешили што смо га толико и бранили, јер нам је напуштање његово затим донело победу.

— Ипак бих ја волео... — покушава да каже своје мишљење песимиста, али га одушевљени одмах преплавља масом речи и не даје му да изговори реченицу до краја.

— Најзад, не морамо ни напуштати Београд. Можда не мора ни доћи до битке на Багрдану, можда ћемо их раније скрхати. Пре смо Београд бранили сами, бранили су га жандарми и трећепозивци, није ни брањен у ствари, напуштен је по наредби, евакуисан је. Сад је сасвим друго; на Београду су енглески и француски топови, а по Дунаву и Сави плове мине које су посејали руски минери. Нек изволе сад!

Ово казивање поче допуњавати једна скорашња добеглица, београђанин, и разговор се најпре задржа на питању о одбрани Београда, затим опет сиђе у Мораву и закачи се и по другипут за Багрдан.

— То је тврђава, природна тврђава! — довикује један обвезник чиновничког реда који је радио у војној станици.

Одушевљени таман поново умочи писаљку у пену од пива, а песимиста, без икакве везе са предметом разговора, избаци као бомбу:

— А Бугари?

Доктор, који није био песимист али се није олако ни одушевљавао, додаде полугласно, више себи:

— Да, и њих треба узети у рачун!

Одушевљени плану.

— Ни мало, ни у какав рачун.

— Па и они мобилишу! — додаде доктор мирно.

— За свој рачун, или, ако хоћете, за наш рачун, за рачун савезника!

— Дај Боже, — окуражи се песимиста, осећајући да је у доктору добио потпору.

— Пре свега не мобилишу само Бугари већ и Грци, а несумњиво је и Румунија на опрези и тек што није стигао телеграм да и она мобилише. Ако Бугарска мобилише против нас, Грчка је уговорно обавезна да нас брани, а тако исто и Румунија, која не би дозволила поремећај стања на Балкану,

које је створио Букурешки уговор. Према томе, ето вам ситуације у коју би запала Бугарска ако би нас напала. Али она то неће! Да је смела, не би она пропустила онако згодну прилику прошле године, када су Аустријанци заузели Западну Србију. А кад је ту прилику пропустила па тек сад мобилише, значи да не мобилише против нас. То је јасно као дан! — заврши победоносно одушевљени.

И сад се разви жива препирка по томе питању. Упадоше у разговор и они који дотле нису уопште учествовали у разговорима; узвикивали су и они који су досад мирно и хладнокрвно говорили и уопште, разговор пређе у живу и нервозну полемику. Један је наводио неки Радославовљев говор; други, чланак неког француског листа; трећи је на полеђини кутије од цигарета исписивао бројеве балканских војсака; четврти је цитирао српско-грчки уговор; пети је наводио свој разговор са руским конзулом, који је „поуздано знао“ да ће Бугари ударити на Турке. Сваки нов аргуменат убачен у разговор, као ново дрво бачено у ватру, разгоревао је пламен и разговор се све више развијао, све више пео и све шири број учесника обухватао.

То тако за једним столом, а за другим води реч један господин ретке, проседе косе, светлих и округлих очију и висока сува врата, уз који се при говору јабучица пење и слази као лоптица

од живе у барометру. Чим попне гласом и лоптица пожури горе под вилицу, а чим спусти, и лоптица се нагло спушта у своје лежиште, у крагну. Он је избеглица из Београда и врло често одлази некаквим својим послом у Ниш, те се отуд увек враћа пун комбинација поцрпених из разговора са „тим и тим". А разуме се, „тај и тај" је увек важна личност, или бар неко који је могао да има везе са важним личностима. Он зато говори само у крупним потезима и само о крупним стварима.

— Ово је читав план, клопка, у коју су упали Немци. Наша је улога да њих, а са њима и Аустријанце, увучемо што дубље у земљу, а једна снажна руска офанзива на Карпатима и једновремена талијанска на Изонцу, има да им пресече одступницу или бар да их натера на једно вратоломно одступање, при коме ће евакуисати Срем, Банат и Бачку. Дотле ће се и Румунија определити и, са нама заједно, кренути једним широким фронтом на север, и ту ће се, у мађарским равницама, повести највећа и најодлучнија битка овога рата, битка којој ће бити задаћа да скрха дефинитивно Аустрију и тим сломом нагна Немачку на тражење мира.

— Ама, зашто баш нас изабраше да код нас уђе непријатељ што дубље у земљу? — гунђа песимиста овога стола, јер, по правилу у оваквим приликама, сваки сто има свога песимисту.

— Тако! Нас, него кога ће? — одговара набусито господин са јабучицом.

— Ја бих волео... — хоће опет нешто да примети песимиста, један господин сув као босиљак за иконом, који дугим и танким прстом скида пену с пива и треска је о земљу као берберин сапуницу.

— Не пита се ту шта ти волиш а шта ја. Наш је положај такав! — узвикује узбуђено проседи господин и јабучица му се пење под вилицу. — Је л' знаш да играш шаха?

— Знам! — одговара песимиста.

— Е, видиш, на ово поље мораш повући фигуру па да направиш мат, на то и ни на које друго. Е, сад нека дође неко па нека каже: „Ама ја не бих волео на то поље!« Шта ћеш да му кажеш ако си прави шахиста? Рећи ћеш му да је будала, је ли? Не зависи то, брате, од тога шта ти волиш, него с овог поља може да се направи мат, па то ти је. Разумеш ли сад?

Суви господин смагну својим уским раменима, па се замисли и тек додаде:

— Па добро, мат са те стране. А шта ћемо ако Бугари...

Није ни дорекао, а у проседог се господина јабучица нагло попе под вилице и он чисто суну на човека уских рамена.

— Где сте ви то читали, ко вам је то казао?

— Па мобилишу.

— Нека мобилишу, па шта?

— Кажем само...

— Кажете, да, ал' не треба тако ништа на памет говорити. Ништа, разумете ли? — окрете проседи господин на „ви", као што то обично бива у полемикама кад се пређе у љутњу.

Песимиста не одговара ништа.

— Најзад, добро — наставља ватрено проседи — допуштам нека и Бугари ударе на нас, што апсолутно неће бити; али, за вашу љубав, ето, допуштам. Па шта онда?

— Па не би било згодно! — гунђа песимиста.

— Говорите на памет, јер не знате — и он се уздржа. — Ето, натераћете ме још да вам кажем ствари које се не казују, које су поверљиве.

— Ако су поверљиве, не морате ми их казати.

— Не морам! Знам ја да не морам, ал', ето, изазивате човека. Најзад, ви то нећете ваљда разгласити?

— Боже сачувај!

— Дакле упамтите, ово што вам кажем ствар је потпуно поверљива. Савезничка је војска на путу за Балкан, ако већ није...

— За Балкан?!

— Да, господине мој! — исправи се победоносно проседи и пргави господин.

— А зашто? — пита песимиста искрено изненађен овом новошћу.

— Да нам се придружи при савезничкој офанзиви на северу.

И самоме песимисти се озари лице на глас о доласку савезничке војске, а проседоме, који га је победоносно гледао, умиреноме утиском који је та његова изјава учинила, барометарска се лоптица спусти дубоко у своје лежиште. После дугога ћутања и уживања у утиску који је произвео, проседи господин пркосно узвикну:

— Но, шта велите сад о вашим Бугарима?

Човек уских рамена не одговори ништа.

— Извол'те, извол'те правити сад комбинације, ако можете!

Такви су се од прилике разговорили водили у кафани тих дана, а тако исто и у кафаницама, где се збирају они што не читају новине, али су чули по гдешто од овог и од оног. Ту се говори о томе шта је казао „наредник из дивизије" и „жандар из начелства" и обележавају се ствари крупним потезима и са мало речи.

— Хоће Макензен да потражи онај царски орден што га је Поћорек изгубио у Ваљеву!

— Чекај само док и Влауца удари у дахире, да видиш како ће да игра швапски медвед!

— Бачушка ће њему с леђа, море, па ће да рипа у Дунав к'о жаба!

Како у кафанама и кафаницама, тако и на улици. На простору где се камени мост укопао у десну обалу Вардара, срели се чиновници који су изишли из канцеларија са онима, који се пуни пунцати новости враћају из кафана, и ту се образују го-

милице у којима увек по један говори а сви остали слушају. Тако исто и доле код дивизије, где избија гвоздени мост, тако и горе, код општине. С леве стране каменога моста, горе у чаршији, по оној туђарској традицији из доба ћепенака, збирају се комшије у тога и тога. Прво распитују о курсу наполеона, навикнути да по томе курсу оцењују и ситуацију, а затим слушају новости са фронта, допуњујући их гласовима које је ко од њих побрао у некој канцеларији где је послом био или од некога чиновника који се у дућан увратио. У кафаници одмах под мостом, у дну чаршије, где се редовно збира грчка колонијица скопљанска, читају се новине које су стигле из Солуна и одушевљено се говори о грчкој мобилизацији и тумачи се позив грчким поданицима, који је овдашњи грчки консул објавио.

И ма да се свет тако са свих страна и из свих могућих извора обавештава и сазнаје новости, ипак жеђ за вестима све више расте. Свакоме који је сазнао што, мало је то и увек верује да постоји још што, што он није сазнао. Оне, за које се мислило да су обавештенији, јер имају везе или начина да што више сазнају, пресретају, задржавају и опкољавају гомилице и цеде их питањима док им све не кажу. А људи се на пролазу већ и здраве речима: „Има ли што?“

Сваки извор вести има и свој сат, своје време и према томе времену и месту где је извор, крећу

се и окупљају гомиле. Ујутру, између 8 и 9 часова, на јутрењој кафи, коју ће телеграфиста који је дежурао ноћас, увратити да пије, чуће се вести што их је он сазнао ноћас на дежурању, било из депеша које су дошле или прошле кроз станицу, било из свог тастерског разговора са нишким колегом. И ту, где знају радозналци да тај телеграфиста пије јутарњу кафу, окупиће се између 8 и 9 часова. Између 9 и 10 часова разговараће начелник са Нишом на телефону и ви лепо видите како у то доба гомила тегли ка начелству, очекујући ко ће отуд изићи. Око 11 часова излази лист „Српски Југ" и онда се он граби и чита од врха до дна. Око 12 на подне, пошто је дотле прошао и нишки воз, скупљају се људи у кафане да преруче што су чули, да допуне оним што нису они чули и да прокоментаришу поједине вести. Тако побране са разних извора, сређене, допуњене и прокоментарисане вести, расипају се затим по кућама, одакле их жене односе у комшилук; одатле се преносе у чаршију, где се брзо и хитро разносе од ћепенка до ћепенка.

Али како који дан ближе крају септембра, поче се ипак вестима из Бугарске поклањати све већа пажња, једнака готово као и вестима са бојишта. Све оно што би новине казале или што би се и иначе чуло, не би ником било довољно нити би га могло потпуно умирити, јер, према покрету бугарских трупа ка нашој граници, било је све

јасније да се та моблизација нас тиче. Откако је ту сумњу и Ниш званично нагласио, двојином је порасла жеђ за новостима, и крај свих досадањих извора, свет је почео гомилама да сачекује нишки воз са којега су путници доносили многе вести. На свакоме готово том возу био је међу путницима по који необичнији, обавештенији, који је умео казивати и оно што новине не кажу, и око њега би се обично окупљале те гомилице. Тако је данас на возу један београђанин, који бега из престонице и иде право за Солун не задржавајући се нигде, донео пуно вести из Београда.

Он је кренуо 23, у ноћи. То је она страшна ноћ која је решила судбину Београда. Он је причао језовите ствари о бомбардовању које је, тога дана, трајало од подне па све до осам часова увече, а затим је прекинуто или бар била је јача пауза, за време које се он склонио из Београда. Да ли је те ноћи или сутрадан настављена борба, он није знао рећи. Ма да је то бомбардовање, које је он преживео, учинило тежак утисак и унело панику у грађанство престонице, он је ипак кренуо из Београда са уверењем да непријатељ неће успети да пређе. Тврдио је да су положаји на Бановом Брду и Новом Гробљу тако јаки и тако одбранбено добри, да ће моћи спречити сваки прелазак. Једино је жалио што ће Београд ужасно страдати, ако се бомбардовање настави у овакој мери. Кад је он кренуо с вечери, већ је догледао на Дорћолу пламен

и дим од запаљених кућа. У Ниш није ни слазио, али се врло дуго бавио на станици и ту је чуо да мобилишу и Грчка и Румунија, што има да буде одговор на бугарску мобилизацију. На нишкој станици чуо је и потврду вести да се савезници већ искрцавају у Солуну.

То искрцавање савезника на југу било је утеха на другоме тасу теразија којима је на првоме била брига са прибирања бугарских трупа на истоку. С тога смо се одсад подједнако интересовали и оним што се дешава у Солуну, па почесмо, поред нишкога, дочекивати и солунске возове. И путници са ових, потврдили су нам да се савезници одиста искрцавају.

— Ама, јесте ли ви то својим очима видели? — пита једнога путника онај песимиста уских рамена.

— Вид'о, разуме се! У среду, 23 овог месеца, био сам баш на кеју, кад уједанпут залупаше добоши и засвираше трубе. Светина очас испуни тротоаре и закрчи улице. Отуда је марширао један зуавски пук, прође кроз варош крај нас и оде на Зејтинлик. Кажу, ови су дошли са Дарданела, а сад се чекају пукови који иду право из Француске.

Овако одлучна потврда вести ободри нас и онај тас на теразијама на коме је утеха, претеже.

— Доста је Румунија само да понови свој марш из 1913 године на Софију! — већ понова ожив-

љују у кафани објашњења, која су била последњи дан два као мало уступила место бризи.

— И Грчка сад представља добру снагу. Она, са новим областима, може да избаци на границу најмање 350000 војника!

— То би значило да би Бугарска морала на три фронта да се бије. Па то је већ имала једанпут и то је одвело у Букурешт.

— Ал' не заборавите да ми овом приликом не можемо дати онај отпор који смо дали на Брегалници! — додаје опет песимиста.

— Зашто да не? Ми сад имамо пет дивизија више но што смо их имали тринаесте, а и Грци могу сад да приме веће снаге на себе, но онда, удвостручили су војску!

— И још нешто! Не заборавите да ће Бугари сад имати четири фронта а не три као пре.

— Како четири?

— Па зар неће Руси, у случају да нас Бугари нападну, искрцати за двадесет и четири часа војску на Варни и Бургасу?

— И пет, и пет фронтова, господо; јер ће Енглези тако исто искрцати на Дедеагачу. Имају већ на Дарданелским бродовима сувоземну војску, а ни Египат није далеко. Промислиће се, добро ће се промислити Бугари.

Сутрадан је прошао возом много значајнији пугник. Био је то млади дипломата из Министарства спољних послова, који је, увијен у бунду, и

ако то температура није захтевала, увлачио главу у ужасно високу крагну и смешкао се само толико, колико је било довољно да му се виде два златна зуба. И ако чиновник административног одељења, и ако је кренуо у Солун вероватно да се раније нађе ван граница отаџбине, над којом су се завитлали тешки облаци, ипак је он, испрекиданим реченицама, недовршеним одговорима, имитујући у колико је то могуће Пашића, покушавао своме путу у Солун да дâ чар тајанствености. Он је забринуто и одмереним корацима шетао испред вагона, изазивајући утисак човека који је тек дигао главу са високих дипломатских послова и брига. Али, он је долазио с места, с извора, где је могао ма и у ходнику, ако не у канцеларији, чути штогод више но што ми знамо и то му је обезбедило наше поверење.

— Што се Бугара тиче... да... може се рећи... управо да, они мобилишу. То за сад — према извесним сазнањима — још не значи рат! — рећи ће дипломата из административног одељења упитан о бугарској мобилизацији, шетајући одмереним кораком по станичном перону и праћен гомилицом жедних обавештења са извора.

— Да, али они мобилишу према нама, према нашој граници?

— То је истина... уосталом, да... сам факт се не може спорити, само — мобилизација не значи увек и рат. Бугари имају извесне претензије... и

упорно их постављају као услов за своју неутралност и ово је, како да се изразим, ultima ratio њихових претенсија или, што би рекли Французи, argument armée. Другим речима, једна политичка мобилизација. — Да, тако нешто... маневар који треба да подвуче бугарске захтеве и... управо, да увери савезнике у оправданост тих захтева... да, тако нешто...

— А ако им се не испуне захтеви?

— Између одбијања захтева и рата има још нечега... Да, пре оружја, дипломатија још има реч. Савезничке дипломате из Софије уверавају да Бугарска апсолутно не мисли напасти Србију. Уосталом Кнез Трубецкој у Нишу, па и сам Сер Чарлс Де Грас и Господин Боп — и млади дипломата изређа још неколико нишких дипломатских имена, уверен да то даје нарочиту драж његовим речима — имају не само уверење, него и доказе о доброј намери Бугарске.

— Ал' ако се дипломатија превари? — додаје онај кафански песимиста који ни овде, на станичном перону, не може да се уздржи а да не умали један леп утисак једне тако чисто дипломатске изјаве.

Усне младога дипломате тихо заиграше и на њима се изваја благ осмех сажаљења према једном обичном паланачком типу уских рамена, који је покушао да посумња у снагу дипломатије.

— Један израђен дипломата као што је Кнез Трубецкој — узе он тоном учитеља који хоће

ауторитативном благошћу да покара непажљивог ученика — може се преварити у каквој политичкој прогнози... да, то би се могло допустити, али, не може се преварити у фактима која познаје. Уосталом, ни савезници неће изостати у извршењу једне контра-демонстрације, која има да одговори бугарској демонстрацији. За дан или два стиже у Ниш савезничка војска из Солуна...

— У Ниш? — гранусмо сви.

— Да — учини дипломата из административног одељења, осећајући сву величину утиска који је учинило његово саопштење — Да! Господин Боп је у том погледу учинио већ званично саопштење Влади. За сад долази један линијски француски пук, а затим ће остали енглеско-француски пукови... Пук ће бити упућен на источну границу, што има да значи да би Бугари, прелазећи границу, срели не само Србију већ и њене савезнике.

— Ама савезници долазе? — прекину га песимиста и сад првипут и његове очи добише сјај који даје човеку вера и поуздање.

Још није воз ни кренуо са станице, а већ се кроз варош просула, као освежавајућа дажда после запаре, вест да савезници стижу у Србију. Она је најпре обухватила прву, непосредну околину станице, па је после као поплава, као пожар, нагло хватала и распростирала се све даље, до најудаљенијих уџерица на крају вароши. О томе се најпре

шаптало и дошаптавало, затим се гласно говорило и најзад се клицало и узвикивало.

У људи је настало неко расположење да се грле, да стискају један другом руку, да се, ведра чела и уздигнуте главе, здраве.

— Савезници долазе!

— Долазе војници с Марне!

— Знате ли шта значи то? Значи да нам је Европа најзад поверовала и да нам је одиста прави савезник!

— Само кад би их стигло доста, онако мало озбиљнији број!

— Не, не, довољан је и један батаљон. Један батаљон Француза и један Енглеза.

— Шта би нам то помогло?

— Много, много би помогло!

— Помогло би њима, да им умири савезничку савест, али нама...

— Доста је кад вам кажем један батаљон — тврди одлучно онај одушевљени са кафанскога стола, који ће извесно и данас наручити пиво „за све". — Нека бугарска пушка на нашем фронту убије једног Француза и једнога Енглеза, па то је доста. У Европи не придају никакву цену балканскоме месу. Можемо ми гинути овде колико хоћемо, њих ће то тешко ганути, а како су кратковиди могли би и онда чак, кад Бугарска огласи рат нама, да сачувају један део оправдања за њен поступак. Нека га огласи дакле и њима, ал' не

теоријски, него нека пуца у њих. Видећете како ће тада променити мишљење. Ето, та нам помоћ од Европе треба!

Поједини, којима није било довољно само толико вести, колико се са нишкога воза просуло у чаршију, одјурили су у начелство да чују потврђује ли и допуњава ли те вести и начелников телефон. И тај телефон је потврђивао да је Влада одиста добила саопштење францускога посланика, по коме француске трупе већ сутра пролазе кроз Скопље. И друге смо детаље сазнали кроз начелников телефон: сазнали смо да трупама које долазе у Србију командује ђенерал Бају, да ће француска база бити у Скопљу, а да ће трупе ићи право у Ниш, како би биле на домаку свима фронтовима.

Отуд се још јављало: да се Ниш кити српским и савезничким заставама, да се спрема свечан дочек и да је неописано расположење у Нишу.

Мало доцније и телефониста са централе јави да је разговарао са својим лесковачким колегом и овај му на апарату рекао да је у Лесковцу такође велико узбуђење, да се чине силне припреме, станица се кити и спрема се част и напојница храбрим савезницима. Заклаће се, вели, во и изнети вино бурадима, купују се разнобојна платна те шију савезничке заставе, школска деца журно уче Марсељезу да је отпевају на станици, а девојке збирају цвеће да оките у борбама већ прослављене француске ратнике.

И као да си чаробним штапићем пробудио читав један бригом успавани град, оживе све и појави се на улици озарена лица, као оно новембарских дана прошле године, када је прва реченица телеграма, који је стигао са бојишта, гласила: „Аустријанци у паници и нереду отступају". Гомилице на сваких педесет метара и пред сваким дућанским вратима, кафане пуне људи и дима и само чујеш жагор и зузук, као оно из кутије коју деца напуне похваташим мувама. Из дима видиш само како се узноси у песницу стегнута рука, чији притежалац извесно доказује тежину бугарскога положаја; или чујеш лупање у сто, вероватно онога што поручује „за све". Ни за једним столом нема више ни једнога песимисте, нико више не врти брижно главом, нико ни у шта не сумња. Из општега жагора чују се само испрекидане реченице или по гдекоја реч, или узвик или куцање пивских чаша.

— Па добро! — надвикује остале глас одушевљенога. — Зар ми нећемо учинити ништа за дочек савезника?

— Па општина спрема ваљда нешто.

— Не верујем, јер воз ће овуда проћи ноћу и неће се задржавати.

— Све једно, нека је и ноћу, нека је и у саму зору, морамо их поздравити. Морамо то!

И одмах се донесе одлука да се станица искити савезничким заставама. На станици је скопској је

дан гвоздени мост, који премошћује колосеке, те чини сам собом тријумфалну капију кроз коју ће воз проћи. Тај мост и стубови, који га носе, окитиће се зеленилом, а горе по наслону моста, разапеће се бело платно по коме ће се великим црвеним словима исписати речи добродошлице. Ваља све те предлоге изнети председнику општине и он ће их примити и остварити.

Није се имало кад одлагати, морало се хитно спремати. Већ по подне отишли су општински стражари у планину по зимзелено грање, а позоришни сликар разапео је на патос бело платно и отпочео по њему црвеним, крупим словима, да исписује поздравни усклик савезницима.

2

Vive les Al...!

Дарданелска експедиција, при којој су се енглеске лађе ломиле о утврђења која су сами Енглези подизали, а републиканска се француска војска крваво тукла за победу руског империјализма, остаће увек тежак историјски прекор неувиђавности споразумних сила, од којег је Лорд Киченер свој део одговорности избегао јадном војничком смрћу. Када се буде неуспех ове експедиције

крунисао губитком целог Балкана, који је могао корисно послужити општем ослободилачком циљу, да би се добио Цариград, који би имао користити једном посебном, освајачком циљу, споразумне ће силе, поред многих и ранијих и доцнијих, стећи још једну поуку из овога великога и крвавога рата, а та је: да је само Виљем пруски знао поуздано којим се путем иде у Цариград.

Док је Европа са напрегнутим интересовањем пратила ток дарданелске екпедиције, дотле су вести са тога бојишта држале Балкан у грозничавој узбуђености. У успеху дарданелске експедиције Турци су видели крај свога господарства у Европи; Грци, пораз својих историјских снова о обнови Византије; Бугари, слом својих амбиција о хегемонији на Балкану, а Срби, једини излаз из тешкога положаја у коме су се нашли последњих септембарских дана. Међутим, баш тих дана вести са Дарданела биле су све блеђе док нису сасвим усануле. Прва вест о дарданелској војсци, после неколико дана мучног ћутања, била је: да се један зуавски пук, у повратку са Дарданела, искрцао у Солуну.

— Да се први француски пук који је пошао на Дарданеле искрцао у Солуну, цела би ствар данас друкчије изгледала! — узвикнуо је, на глас о томе, један наш виши официр, огорчени противник дарданелске експедиције, који је увек, кадгод се расправљало о томе, упорно тврдио да се Цариград

заузима само са сува, као што су то сви досадањи завојевачи његови, почев од крсташа па до Турака, чинили.

Човек, заузет бригом о сопственој опасности, нема моћи да види један шири интерес који је ван његове урођене себичности. Ни ми нисмо трагично схватили неуспех дарданелске експедиције, јер нам је он довео један зуавски пук на фронт, а вероватно за њим довешће нам и остале. Наше је расположење имало тога момента карактер злурадога задовољства, од прилике онаквога какво се јавља код трговца кад његов сусед и конкурент банкротира. Али, док је воз који је јуче отишао у Солун, носећи собом онога дипломату административног одељења, донео нам пријатне вести о искрцању савезника, који ће доћи на наш фронт, дотле је воз који је истог дана стиго из Солуна и укрстио се са овим у Струмици, донео нам непријатну вест, да је грчки Краљ Константин отерао са власти Венизелоса и састав кабинета поверио једном прононсираноме германофилу. Та вест на мах унесе пометњу у наше расположење. Скопљански Грци, који су од 15 септембра, када је објављена грчка мобилизација као одговор на бугарску, ишли чаршијом уздигнуте главе, оборише на мах погледе и почеше нас избегавати предосећајући срамни значај ове промене.

Ми нисмо још ни стигли да се запитамо: шта има та промена да значи, а почеше нас са разних

страна претрпавати коментари, званични и незванични, новинарски и усмени, разнолики и противуречни, али који су нам, на крају крајева, ипак предочили горку истину — да смо издани.

За пола месеца Септембра одиграли су се на Балкану догађаји који представљају историју од неколико томова. Чим је очигледан био неуспех дарданелске експедиције, Бугарска је осетила да су јој слободна леђа и одлучила се да изиђе из резерве, разуме се, користећи се кратковидошћу дипломатије споразумних сила, не ипак, све до последњега часа, отворено. Она 10 Септембра објављује мобилизацију и објашњава дипломатији тај чин извесним захтевима које поставља као цену за своју неутралност. Кад Споразум, на рачун Србије, пристаје на ту цену, Бугарска упућује мобилисану војску на српску границу, а уверава споразумну дипломатију да јој је намера ударити на Турску. Као одговор на овај бугарски акт, Грчка, држећи се савезнога уговора са Србијом, оглашава и сама 15 септембра мобилизацију. Краљ Константин притворно потписује тај декрет, уверен да ће, имајући војску у рукама, моћи лакше да натури грчкоме народу политику која му се наређује из Берлина, али га Венизелос претиче дозволом да се у Солун искрцају савезничке трупе. Како би тај корак Венизелосов могао одговарати грчким, али не и пруским интересима, Константин — који ће мало доцније улогу немачкога агента

заменити још одвратнијом улогом шпијуна и издајника своје земље — приступа државном удару, одстрањујући Венизелоса са власти и растурајући парламенат. По рецепту, који је добио из Берлина о значају међународних уговора, он српско-грчки уговор о савезу оглашава за неважећи и, како се у томе тумачењу размимоилази са својим премијером, он овога отпушта.

Тиме је на Балкану, на један мах, створена нова и очајна ситуација. Та је ситуација последњих септембарских дана овако изгледала: На Дарданелима пропала савезничка акција; на Сави и Дунаву нагомилана немачка и аустро-угарска војска, спремна да изврши напад на Србију; Бугарска мобилисане своје пукове шаље на српску границу; споразумне силе шаљу војску у Солун да помогну Србији; Константин грчки издаје Србију и на један мах се иза леђа споразумне војске, која треба да крене у Србију, налази место савезничке грчке, једна војска којој је врховни командант крунисани пруски агенат.

— Ми смо у клопци! — узвикнуо је очајно виши официр коме сам често, у оваквим приликама, одлазио да чујем мишљење једнога спремнога и разборитога војничкога старешине.

Када смо такве разговоре водили, увек смо се издвајали и избегавали жива места, где човек ових дана не може проговорити а да му се не придружи читава гомила радозналих пролазника,

која мисли да један виши официр и један уредник новина морају један другоме просипати читаве товаре новости. Пошли би оном алејом која десном обалом Вардара води ван вароши, тамо где је велика болница и подофицирска школа. Ту је тихо, ту нас не би нико узнемиравао. Минуо би крај нас какав прљави скопљански пајтон, носећи по ког официра који код куће болује а иде у болницу на превијање, или кога лекара који жури на дужност, или можда какву госпођу којој је данас ред дежурства у болници. Протутњио би по који аутомобил и једва по који пешак, али у главном, на тој алеји је било тихо и могли смо, сем обичних поздрава ових пролазника, неузнемирено разговарати о великим заједничким бригама.

Јесен оголела дрвета и сасула модро лишће у јарак крај друма, кише умесиле у тесто дебели слој прашине, која обично покрива тле овога друма, а сасушена трава покошених ливада прострла се лево и десно, као огромни, прљави, жути ћилимови. Још само китњасти ред високих јабланова, који недалеко од пута первазе варошки јаз, што својим тамним зеленилом освежавају нешто мало мртву јесен.

— Ми смо у клопци! — узвикнуо је потпуковник, пошто сам му изложио све догађаје који су се одиграли за неколико дана на Балкану.

— То значи, ви не сумњате више да ће нас и Бугарска напасти?

— То је више но извесно. Напашће нас подмукло као звер.

— А ако, по савету споразумне дипломатије, откинемо комад меса са свога тела и бацимо јој у чељуст?

— И тада ће нас напасти! — одговори официр одлучно.

— Можете ли ми бар рећи, јесмо ли колико толико спремни на тој страни? — и ја погледах пут истока, тамо где се узносе средоречки висови.

— Спремни? — учини потпуковник и тешка брига осенчи му још више суво и коштуњаво лице.

— Мислим, јесмо ли бар толико спремни да дочекамо прву навалу, дотле ће ваљда...

— Шта ће дотле? — упита он и застаде.

Ја се збуних, јер одиста нисам могао ни сам у том тренутку наћи шта ће дотле бити. На Грке се није могло више рачунати да привуку на себе један део бугарске војске; на савезнике се није могло рачунати после ситуације која би им остала за леђима, ако би кренули нама у помоћ; на нашу војску са севера није се могло рачунати, јер је она већ понела велики напад Немаца и Аустријанаца.

— На истоку — настави потпуковник, пошто је узалуд очекивао мој одговор — имамо две слабе дивизије са батаљонима од по 600 пушака, обе на Осогову; једну према Кривој Паланци, а другу на правцу Царево Село. То нам је централна снага према Бугарима. Имамо још два крилна одреда,

један на Власини, а други према Струмици. То је све што имамо овде, на јужноме фронту.

— А горе?

— И горе то исто. Једна дивизија код Зајечара и друга код Књажевца, на Нишави две дивизије и горе на Неготину један одред. Ето, то је све!

— А Бугари?

— Ја не знам сасвим тачно! — отеже потпуковник досећајући се. — Знам да се овде на нашем фронту концентришу за сад балканска, рилска и маћедонска дивизија, али како ће им бити одрешене руке према Грчкој, Бугари ће моћи да баце на нас два пута и по веће снаге од наших.

— То значи?.. — заустих ја забринуто.

— То значи да тринаесту годину не можемо поновити. Кад би се имали понети само са Бугарима, ја бих био безбрижан.

— А овако?

— Овако, рекао сам вам, у клопци смо.

— И мислите да нам нема спаса?

Потпуковник заћута за час па нагло додаде:

— Било би га! Управо, могло га је бити.

— Могло је? — мене озари нека потајна нада, верујући ваљда да оно што је могло, може још увек бити.

— Једна очајна али брза и одлучна мера коју је, то сам чуо поверљиво, Врховна Команда и предлагала као једини излаз из ситуације.

— А то је?

— Један политички и војнички препад ма и по цену ослабљења северногa фронта, ма и по цену напуштања Београда и једног дела Северне Србије: један нагао и снажан напад на Бугарску пре но што би она завршила мобилизацију.

— А шта би се постигло тим?

— Врло много! За пет дана наша би војска била у Софији, Бугари би били нагло избачени из редова непријатеља споразума; Турској би био пресечен пут за снабдевање муницијом и другим потребама и свака веза са Немачком, Румунија би била силом прилика нагнана да уђе у наш фронт, Константину грчком био би стављен шах-мат, а аустро-немачка офанзива на Србију уједан мах би се нашла пред једним фактом са којега би била готово бесциљна. Ето шта би се добило.

— А је ли извесно да би се успело у томе?

— Извесно, али неуспех не би нам ништа више отежао ситуацију од садање.

— А ви велите, Врховна је Команда и предложила то?

— Да!

— Па?

— Чујем да је Влада била одлучно противна.

— А то значи, да је дипломатија споразума била противна.

— Извесно.

— Или боље рећи, то значи, да дипломатија споразума још и овог тренутка верује Бугарској·

— Да!.. — учини потпуковник и замисли се дубоко, те ћутећи настависмо шетњу. На један мах он застаде, па настави своју мисао гласно:

— Ја никад о дипломатији нисам имао високо мишљење, али сам веровао да је њено расуђивање о догађајима бар два три степена изнад нуле. Овај ће рат бар донети и тај добар резултат, што ће открити, да је дипломатија једна излишна и скроз некорисна установа. Од почетка рата није ништа предвидела и сад још не уме ништа да предвиди. А ствари су тако просте и тако јасне и вероватно зато баш што су јасне, дипломатија их мање види.

— На жалост! — потврдих ја. — Али, дозволите ми да се вратим на малопређашњу вашу напомену. Говорили смо о ономе војничкоме препаду, који велите да је предлагала Врховна Команда, а Влада га није усвојила. Мислите ли да би за тако шта већ било доцкан?

— Извесно! Бугари су већ мобилисани, њихове су дивизије већ на граници.

— И онда, шта можемо, има ли каквог начина да изиђемо из ове ситуације?

Потпуковник не одговори ништа на ово питање, те ја покушах, да му га у другом облику поставим.

— Шта мислите, којим ће се редом развијати догађаји?

— Велика офанзива на северу већ је отпочела, непријатељ је већ на појединим местима успео да

пребаци мања одељења преко река. Према послед њим извештајима, који су ми познати, и код Београда су већ пребачене непријатељске трупе, код Остружнице и доле, на дунавском кеју, испод кланице. Чим падне Београд, догађаји ће почети нагло и брзо да се нижу.

— А ви мислите Београд мора пасти?

— Мора! — одговори потпуковник одлучно. — На Београду је двадесет и четири немачких и двадесет аустријских батаљона.

— А наших?

— Наших двадесет батаљона, али десет трећег позива.

— А зашто ви везујете за пад Београда догађаје који ће настати?

— Јер то је почетак успеха офанзиве са севера, који ти догађаји има да прихвате.

Ућутали смо обоје и наставили без речи шетњу кроз оголели ред дрвета, кроз који је неколико косих линија вечерње светлости суморно сенчило наша забринута лица. О јесени и сама природа изгледа забринута те пристаје уз наше расположење, допуњавајући га својом мутном и тамном бојом. Потпуковник се био дубоко замислио, и у два три маха прелете преко његових усана горак и болећив осмех. Једном заусти да нешто рече, па се трже и уздржа, али тешко уздахну.

Колико је у томе тренутку било бола у души овога честитога војника, разумео сам мало дана

затим, када првога дана по паду Скопља чусмо, да је у Феризовићу извршио самоубиство потпуковник Душан Глишић. То је био официр, са којим сам оних тешких и последњих дана Србијиних, чешће заједнички бринуо, шетајући оном оголелом алејом која води у подофицирску школу или пустим парком, који се иза те школе диже.

Био је болестан и болест му је увек наметала мрзовољу. Чини ми се, у животу га је држала још само дужност и оданост ослободилачкој идеји којом је био запојен и ради које му је и један брат пао на Куманову. То је био кончић, који га је везивао за живот. Кад се све срушило, њему је слом изгледао страшнији и црњи но сваком другом. Напустио је Скопље необично потресен. Откинуо се онај кончић и он није имао разлога да и даље живи. Убио се на првој станици, на којој је сишао, кад је кренуо из Скопља. Није хтео даље.

Већ сутрадан, после овог нашег разговора, стигла нам је поражавајућа вест да је Београд пао и ја сам у тој вести догледао онај почетак догађаја, које је потпуковник предвиђао. Допрле су до нас и појединости о крвавим уличним борбама које су се 24-ог водиле на Дорћолу и о пакленој борби на Ади Циганлији.

Ту вест, о паду Београда, потврди ми један официр из команде трупа, додајући, да је у Београд први ушао двеста четрнаести пешадијски ле-

тећи пук, који се борио и на Ипру, код Араса и пред Варшавом.

И низ догађаја, низ несрећних последица кратковидости дипломатске, који се завршио сломом Србије, отпоче да се ређа. Сваки је дан носио свој догађај, а сваки је догађај наговештаво велику трагедију српскога народа.

За пад Београда сазнали смо 26 септембра, а сутрадан већ знали смо и то, да ниједан савезнички војник неће кренути из Солуна у помоћ Србији. Чекао их је окићен Ниш, чекао их Лесковац, чекала их Ђевђелија, чекала Струмица и Велес, чекало их је Скопље; чекао их је цео српски народ и нико није хтео да верује немиломе гласу да неће доћи, те су се и даље лепршале заставе истакнуте у част њихова доласка. Јуче, 26 септембра, још се упорно тврдило из Ниша да савезници долазе, али данас већ, веровали су у то само они који нису могли праву истину знати или су је упорно игнорисали.

А јуче је одиста и кренула била савезничка војска у помоћ Србији. Још од ране зоре настао је био у Солуну покрет француских трупа на железничкој станици.

У 10 часова пре подне, већ је био укрцан у вагоне један батаљон 176-ог француског пука. А нови су батаљони кретали ка железничкој станици, јер, по распореду за покрет, сваких два сата требао је да крене по један воз, од којих први, овај што

је већ укрцан, у 11 часова пре подне. Око укрцаног воза је било већ пуно живота, војници су још једнако излетали те точили воду са станичне чесме или преко ограде додавали чутурице да им се напуне вином и пазаривали поморанџе, алве, симите, воће, од оне масе солунских продаваца која се обично начети на огради солунске станице и са ужасном оријенталском дреком, намеће купцима свој еспап. Пред једним вагоном прве класе, који је био празан и затворен, стајала је гомилица француских официра водећи живе разговоре у очекивању ђенерала који ће се у исти воз укрцати и повести војску Србији у помоћ.

Пет минута пре 11 часова, стиже на аутомобилу ђенерал Бају са својим штабом, у коме се већ налазио и један српски млађи официр, стављен на службу ђенералу. Чим је трубни знак објавио да ђенерал иде, на станици је настао живљи покрет, официри су се разлетели и пресекли сваки даљи излазак војника из вагона, свако се нашао на своме месту, а командант батаљона поздравио је ђенерала и рапортирао му, да је батаљон потпуно укрцан и воз спреман за полазак. Ђенерал се задржа пред возом да изда наредбе командантима пукова за даље укрцавање, а затим се поздрави и пође у вагон.

Да је тога тренутка, као што је било и утврђено, кренуо воз, Србија би видела француске заставе. Да ли би се војска, која би већ једном била на

српскоме земљишту и вратила затим, то је друго питање, али би Србија сагледала француске заставе; телеграми би забрујали дуж фронтова да је француска помоћ већ на српскоме земљишту и уморан четворогодишњи борац српски, који је на северу запливао већ у дубоку крв, дигао би главу и охоло пошао у нову смрт. Ти телеграми би стигли у непријатељске редове, стигли би и у Софију и несумњиво би се они тамо, у бугарској престоници, још једном размислили пре но што би извели први октобар.

Али — то није први случај у историји, да мали и незнани узроци измене читав ток догађаја.

Ђенерал Бају се поздравио и пошао да уђе у свој вагон, а официр, командант воза, и два три железничка чиновника полетеше вагону да отворе пред ђенералом врата. Али врата, или зарђала или набрекла, нису се могла отворити. То исто и са вратима на предњој страни купеа. Један подофицир, железничар, саже се под вагон, узе један камен и поче њима лупати кваку, али она не попусти; други један ускочи у вагон кроз прозор и узе покушавати изнутра, али ни он није могао успети Дотрчао је и чиновник из станице и загледао врата са свих страна, па посла да се зове један бравар из суседства, али бравара није било у радионици.

Ђенерал је нервозно и очевидно љут пушио цигарету за цигаретом, а командант воза је покушавао на неки начин да му се правда, али га

ђенерал није ни слушао. Велика казаљка на станичноме часовнику нагло је одмицала и војници, који су већ одавно сатерани у вагоне, почеше понова да се раздрмавају и, ван погледа својих старешина, заобилазним путевима, иза разних вагона, да долазе у везу са продавцима иза станичне ограде.

И као што то обично у таквим приликама бива, да се људи најзад сете онога од чега треба почети, шеф станице нареди да се оде у железничку радионицу и отуд зовне мајстор. То је, разуме се, продужило чекање, и ђенерал, који је већ неколико пута нервозно погледао у сат, поче и гласно да се љути. Задоцњење је већ испунило три четврти сата. И ко зна колико би се то одоцњење још продужило да се отуд, путем који води из вароши, не зачу силно бректање једнога мотоцикла, који је јахао француски војник. Мотоциклиста нагло улети у станицу, сјаха справу, упути се ђенералу и предаде му једно писмо у великој, белој коверти. Ђенерал, који је са војском својом сад већ требало да буде близу српске границе, отвори писмо, прочита га брзо, па се врати погледом и прочита га још једном, идући од речи до речи.

То је била наредба која је обустављала покрет воза и наређивала ђенералу да искрца већ утоварену војску и врати је у логор. То је била наредба која је обустављала помоћ Србији. Ту је наредбу и њено извршење Софија знала већ после четврт

сата, Ниш је није одмах сазнао и чекао је воз са савезничким трупама.

Да није било оне покварене браве на вагонским вратима, та би наредба стигла ђенерала можда у Ђевђелији, а Софија би из Солуна била извештена да је први контигенат савезничких трупа кренуо у Србију и то би имало свога утиска.

О томе смо догађају сазнали 27 септембра а, дан за овим, већ стижу нове неповољне вести, са севернога фронта: Смедерево пало и непријељ пребацио велике снаге код Рама те означио своју намеру да главну акцију управи долином Мораве.

Сутрадан, то је било 29 септембра, напали су Бугари нашу границу у близини Кадибогаза. Софијске дипломате, које су по свом наименовању заступале интересе споразумних сила, пожуриле су да и нама и својим владама објасне да су то нередовне трупе учиниле и да тај акт нема никакве везе са држањем Бугарске.

Сутрадан, 30 септембра, Бугари су напали наше граничне положаје према Књажевцу, и софијске дипломате, које су по наименовању заступале интересе споразумних сила, пожуриле су да нама и својим владама објасне да су и то нередовне трупе и да тај акт нема никакве везе са држањем Бугарске.

Најзад, последње септембарске ноћи, у очи првога октобра, Бугарска је напала Србију на целоме фронту. Први октобар донео нам је ту вест која,

ма да је међ нама изазвала узбуђење, никога ипак није изненадила, јер смо тај напад већ од дана бугарске мобилизације очекивали. Овај акт је изненадио само дипломате споразумних сила и оне у Софији и оне у Нишу, и то у толикој мери, да је један од таквих дипломата, коме су факта разорила његово „дубоко уверење“ узвикнуо једноме нашем државнику:

— То је којешта од вас, то нема смисла! —

— Шта?

— То, што су вас напали Бугари!

Други један, његов колега, још је и на дан првога октобра, када су бугарска пушка и топ пламтели дужином целога фронта, тврдио да би се ствар још дала поправити, јер Бугари „у ствари немају намеру да нападну Србију“.

Један руски консул, који се затим није хтео испред Бугара ни да уклони, већ је са највећим поверењем остао у Србији, рекао је на дан првога октобра једноме нашем вишем чиновнику:

— Шта ћете сад?

— Србија пропада, Господине Консуле, и ја мислим да би овом приликом био једини спас када би Руси искрцали војску у Варни и Бургасу.

— А... само то не може бити — одговорио је консул — јер руски војник не би никада пристао да пуца на свога брата Бугарина.

— Али тај бугарски брат пуца на свога српскога брата.

— То су ваше балканске ствари! Уосталом ја мислим, да... ја мислим... — и г. консул није ни довршио реченицу, јер у ствари није ништа ни мислио, што је сасвим и одговарало служби у којој је.

Кажу — ако је тачно — да су још јуче, на дванаест часова пре но што ће Бугарска загазити у рат противу Србије и Споразума — један споразумни дипломата софијски и његов друг нишки, одлучно тврдили да Бугарска и не мисли напасти Србију, о чему су они добили најдубљега уверења непосредно од бугарске владе.

Ето, на основу обавештења те и такве дипломатије о приликама на Балкану, опредељивале су се споразумне силе у својим поступцима и држању; из обавештења те и такве дипломатије никао је први октобар и цео балкански слом, који ће затим дуго и дуго бити једна гломазна брига и терет целоме Споразуму.

Ми смртни, који смо догађаје — који су уосталом били тако јасни — пратили чистим погледом и здравим разумом, дочекали смо први октобар са расположењем којим човек дочекује недаћу, за коју унапред зна да га не може мимоићи. Тај мучки ударац с бока нити је био први у нашој новој историји, нити је био неочекиван од таква суседа као што је Бугарин. Ми смо тај ударац очекивали још новембра месеца прошле године, када је Пођорек преплавио западни део старих

српских граница. Три стотине валандовских гробова дебео је ожиљак на нашем телу од врха тога братскога ножа и крвава опомена да се ни једнога дана не подајемо заблудама, које су искључиво дипломатији дозвољене.

Ми се и нисмо подавали и дочекали смо први октобар као нешто са чиме смо одавна већ измирени, али то не значи да смо га и мирне душе дочекали. На против, почели смо се збуњено освртати на све стране, као дављеник који очајно погледа по узнемиреној пучини, не би ли догледао какав појас за спасавање. И, навикнути множином догађаја и брига, које смо последњих година превалили преко глава, да и у најтежој ситуацији нађемо себи утехе, ма и у немогућим претпоставкама, почели смо и овом приликом да их тражимо.

Када нас је од јутрос пробудила вест, да су нас ноћас о поноћи Бугари напали дужином целога фронта, мислили смо још увек, биће то какав локални напад, као онај неки дан код Кадибогаза и онај други код Књажевца. Али смо ипак, са извесним немиром у души, похитали начелству, да чујемо шта о томе власт зна и шта каже нишки телефон. Чаршија је већ била узбуђена и трговци су нас, са дућанских врата, питали погледом, а ми смо одговарали слегањем рамена. У тесној улици начелства групице узбуђена света, код начелника пуна канцеларија и ходник. Обавештене да напад није локалан већ целим фронтом и да

се, од ноћас, можемо сматрати да смо у рату са Бугарском, гомилице су почеле пред подне да куљају из начелства и оног сокачића, у најживљем разговору да се крећу улицом Краља Петра где су све више и више расле онима који су им придолазили. Сваку од тих гомилица задржавали су сад трговци, који су сишли са својих дућанских врата и пресретали свакога, не би ли што више сазнали. Поједине од ових група што крећу улицом, иду оборене главе и забринута лица, друге живо коментаришу догађај, а треће полемишу и надвикују се. Улица ври неким тихим узбуђењем, као оно кад са дна суда већ почиње да избија кључ.

— А Румунија? — узвикује професор, у гомилици која је застала пред једним дућаном и толико новим присталицама нарасла, да су пролазници морали слазити са тротоара на улицу да би је обишли.

— Румунија ћути! — одговара му мрзовољно једна београдска избеглица, коју већ од неколико дана мори тешка брига о имању које је остало у освојеноме Београду.

— Ћути, ал' не сме и даље ћутати! Она је присвојила себи част, да се последњи уговор о балканском миру назове букурешким уговором, то значи и дужност да буде чувар неповредности тога уговора.

— Море, је л' само Немац на престолу, он већ онда зна како Виљем тумачи међународне уговоре!

— упада трговац пред чијом се радњом води разговор.

— Па јест, оно и Константин грчки је протумачио по томе рецепту уговор! — додаје пензионар за којега се уопште знало, још од почетка рата, да све ствари гледа кроз веома мутне наочари.

У другој гомилици, која живо промиче улицом, чујеш глас једног мобилисаног адвоката.

— Ја вам опет кажем, Русија ће нам у последњем тренутку прискочити. Шта је то њој да из Одесе пребаци војску у Варну, ништа, шала!

— Ал' ја бих волео — чеше се за врат учитељ — кад би нама Русија прискочила у помоћ у првоме тренутку, а не у последњем.

Трећа се група окупила око једног фијакера, којим је, не знам ко, хитао из начелства. Јер светина је у таквим приликама, кад је жедна вести, прави тиранин; она заустављa човека који жури најхитнијим послом; она заустављa кола, којима је неко пошао да би стигао пре но пешке; она би кадра била да заустави железнички воз, само да задовољи своју жеђ за вестима. Разуме се да светина у таквом случају предузима сва потребна обезбеђења да кола не крену даље док она не исцрпе из њих све вести, онако, од прилике, као што вам при улазу у варош трошарински чиновници прегледају кола да виде носите ли шта што подлеже трошарини. Један ће се обесити о фењер

од фијакера, други метнути ногу на степеник за пењање, трећи наслонити руку на кош и, тако обезбеђени, почеће да вам претресају кола, да виде нема ли што под седиштем, у кошу, у џепу пролазниковом, нема ли која вест која подлеже трошарини светине. То све бива и стога што светина увек верује да онај који жури колима мора знати штогод више но онај који иде пешке.

— Па добро. Је ли то редовна бугарска војска ударила? — пита онај што је ногу попео на степеник за пењање.

— Па не могу ваљда комите ударити од Видина до Дојрана! Разуме се, редовна војска! — одговара нестрпљиво светини заробљеник с фијакера.

— А савезници из Солуна! — пита онај што се ухватио за фењер.

— Остају у Солуну! — одговара онај што је пожурио колима да би стигао пре но пешке.

— Зар не мисле ни у овоме случају да промене одлуку? — пита онај за леђима што се држи за кош.

— Не верујем! — одговара човек с фијакера, погледајући нестрпљиво на сат.

Све те гомилице, које су искуљале из уличице где је начелство, сливају се затим у поједине кафане, где су већ стигле на продају и новине које су изишле пред само подне и које се отимају од продаваца. У кафану су придошли и чиновници, који су раније напустили канцеларије и трговци,

који су мало раније напустили радње и избегличке госпође, које немају стрпљења да код куће сачекају мужеве. И све то ври и кључа као у мравињаку. Око столова се начетило по два реда столица и све погло главе и жагор једноставно испуњава простор, а облак дуванскога дима повија се над забринутом гомилом.

Кад ме је већ загушила и брига и дим, дигао сам се и кренуо кући.

Напољу још сипи несносна јесенска киша и мочар покрио житким блатом улице. Влага ти чисто продире у душу, као да би мрзовоља природе хтела да се уједини са мрзовољом нашом.

Улицама, видиш, овамо и тамо по двоје и троје, сабрани под кишобраном или под кровом, разговарају; жене извирују на капијама очекујући мужеве, који ће им потврдити вести које су у комшилуку сазнале, а домаћин, уморан бригом коју му је донео данашњи дан, ено га жури да је подели са својом породицом.

Кроз ваздух, разређен влагом, одјекује потмуло камени мост на Вардару и чује се одмерени пљусак опанака по лапавици. То, поврнуте јаке на прокислу шињелу, оборене пушчане цеви са које се слива киша, маршира тромо неки одред трећепозиваца, тамо — ка граници.

Ушао сам у кућу и боно се насмешио. У једноме углу, у мојој канцеларији, лежи згужвано платно, које је требало да буде разапето на тријумфалној

капији, при доласку савезничке војске. На њему је исписан крупним црвеним словима, недовршен поздрав савезницима: „Vive les Al..!“

3

Лађа тоне

Пре но што ће, 1912 године, букнути Балкански рат, иза кога ће се једно за другим низати крвави догађаји, да би се завршили најстрашнијим историјским поломом, пламеном који ће обухватити целу земаљску лопту, — као знамење, као предзнак великим светским катастрофама, десио се један догађај који је узбудио цео свет. Пошто се дуго и дуго градио, отиснуо се први пут на пучину до тада највећи светски брод „Титаник“. Здрав, снажан, поносан, он је поуздано разбијао морске вале који су се ломили о његове бокове, секао их је и пловио своме циљу. На њему неколико хиљада путника, који су му се са поуздањем поверили да их превезе преко пучине. По броју становништва, које је на њему, он представља скоро једну малу варош, а по уређењу и читаву једну државу која плови по мору. Ту су радње и трговине, ту касине и клубови, забаве, разонађења, штампарије, па чак и новине које излазе на

броду. И усред најпоузданије пловидбе, „Титаник" наилази на подводни ледени брег, добија снажан и неочекивани ударац с бока и — тоне. Тоне, за неколико минута на дно мора читава једна мала држава.

Овако удаљеноме од догађаја које смо преживели, удаљеноме од патња које смо поднели, мени тадања Србија и њена судбина све више личи на судбину „Титаника". И она се дуго и дуго градила — све од орашачког устанка па до сада — и отисну се једнога дана на пучину светских догађаја, здрава, снажна и поносна. У њој живот буја, снага се народна одупире поуздано валима који ударају о њене бокове, и она сече пучину и плови своме циљу. И, усред најпоузданије пловидбе, Србија наилази на подводни ледени брег, добија снажан и неочекивани ударац с бока и — тоне. Тоне за неколико дана на дно мора читава једна држава и читав један народ.

Ми, који смо се дочепали обала талијанских, корсиканских, афричких и сунчаних обала француских, нисмо друго до бродоломници са тога великога брода.

Има чак и појединих детаља у катастрофи „Титаника", који ову сличност са катастрофом Србијином чине још ближом и одређенијом. Описи велике поморске катастрофе казују, да се у моменту судара, који се најпре само на једноме крају огромне лађе осетио, на другоме њеноме крају

развијао пун живот и, док је кљун лађе већ тонуо, овамо у позадини њеној још је свирао оркестар и не слутећи да ће се малочас све угасити, све под море отићи. Тако је нешто било и у овој позадини, у Скопљу. Док је кљун лађе већ тонуо, овамо је још свирао оркестар, и не слутећи да ће нас за мало све прелити морски вали.

У Скопљу се, пред катастрофу, зацарила била сезона концерата. Још један није био ни свршен, а већ се образовао одбор и припремао програм за други. Осећајући обавезу да купује карте за те добротворне концерте, и ако их никад није посећивао, један је трговац чак, и не знајући да ће у том часу говорити пророчанским језиком, рекао: „Ама шта сте окупили са тим концертима, не ваља то, Бога ми, не слути на добро"!

Но сем концерата и иначе је живот у Скопљу био у пуном јеку. У општини се, све до последњега часа, живо радило на регулационим плановима по којима би на обалама Вардара никла нова и препорођена варош; хитно се зидала зграда народног позоришта како би већ половином октобра могле отпочети представе у новој згради; „Друштво за проучавање ослобођених српских области" држало је седнице на којима су се пројектовале нове научне екскурзије; у гимназијску зграду су збирани и преношени са разних страна археолошки предмети за будући народни музеј, који се имао основати у Скопљу: месни одбор живо је запео да

још с јесени навуче довољно дрва, брашна ,шећера, петролеја, како би за времена спремио зимницу сиротињи, која је избегла из горњих крајева Србије и овде нашли заштиту; Коло Сестра радило је вредно и марљиво, а организирало се и друштво за заштиту напуштене деце.

Све се радило живо, предано, радило се до последњег часа и не слутећи да је предњи део брода наишао већ на подводни ледени брег. Па ипак, и ако задњи део његов још није тонуо, потрес од удара осетио се целим телом брода већ првога октобра. Потрес је био тако снажан, да се затресла цела трупина, и на један мах све се узневерило, све застало и сав живот намах обамро, као оно кад сви човечији органи утрну од снажног ударца.

То је било јуче, а данас, другога октобра, већ смо више знали но јуче, те ако је јучерањи дан био можда последњи дан вере, данашњи је већ био први дан разочарања. То се разочарање јасно исписивало на лицима оних који су се збирали у кафане да заједнички брину бригу о тежини положаја, очекујући један од другога утехе. Говорило се са много мање поуздања но јуче и прекјуче, јер и највеће оптимисте осећале су да пред њима лежи једним дахом порушена кула коју су дотле зидали од грчких, румунских и савезничких карата.

Око једнога кафанскога стола, где се још јуче врло живо расправљало и бочном нападу Румуније

о искрцавању руске војске у Варни, о операцијама Грчке са југа, данас се већ говорило о креманскоме пророчанству.

— Можда и другаче гласи то пророчанство, — вели један дежмекасти господин — али сам ја чуо тако: да ће једна страна сила преплавити земљу и да ће Србија робовати или три недеље, или три месеца или три године!

— Не каже пророчанство — вели други — да ће цела Србија бити преплављена, већ само један део њен, на пр. Мачва и Морава.

— Не значи то, брате, ништа! буни се један непознати млађи човек. — Ухватили сте то креманско пророчанство па га растежете као армонику, како вам кад треба. Лањске године, кад су Аустријанци допрли до Милановца па отерани, рекло се: ето, испунило се пророчанство. Па шта сад, зар изнова?

О креманском пророчанству није пала реч само ту за столом, говорило се о њему тих дана на све стране и у сваком кутку. Говорило су уопште много о пророчанствима, гледало се у карте, у дланове, у плећке и разговарало се са асталчетом. Та веровања, увек за време ратова, а нарочито за време катастрофа, кад настаје царство судбине и случаја, добивају маха и заражавају светину. Кад се увуче још у, бригом заморене, душе предосећање несреће и слутње, онда та веровања у предсказања постају права зараза и страст.

Тих дана, између осталих, говорило се нарочито и о пророчанству неке старе Туркиње, која је нашој госпођи рекла:

— Много се ружно види за вашу државу и за ваш народ. Пао велики црни облак, па све покрио и легао мрак на земљу. Кроз тај мрак нико не уме да нађе пут нити да види свој град и своју кућу, те ће по мраку да се погубе људу и жене и деца и много ће да плачу једно за друго. Црн хлеб ће да замени белу погачу, а тврда земља меку постељу. Деца ће умирати, а неће се друга рађати; биће више удовица него девојака и мајке ће плакати на туђим гробовима. Краљ ће краљевати без круне. Ноћ ће дуго трајати, врло дуго, и неће сванути све док три краља не изгубе круне, три краља државе и три краља животе. Тада тек јавиће се сунце из мора и свануће дан!

Свештеник неки говорио је својој околини и о некоме пророку Исајији из XV века, који је пророковао да ће се два змаја сукобити на Овчем Пољу, један са запада а други са истока, и да ће овај са запада најпре много тегоба имати али ће најзад смрвити змаја са истока

— Ја у све то не верујем! — тврдио ми је познаник, који ми је ова пророчанства препричао — а ви?

— Ја бих више волео да знам шта у овом трєнутку мисле наши пророци у Нишу, но шта мисли пророк Исајија и та Туркиња.

— А не може се сазнати?

— Не може се добити телефонска веза.

И одиста, од јутрос, крај свих напора који су чињени, телефонска веза са Нишем није се могла добити. Или је Нишка централа била преокупирана, или се негде на путу између Ниша и Скопља дешавало нешто врло важно, тек до везе се није могло доћи, а сви смо осећали да би овога тренутка готово важније било сазнати шта се дешава у Нишу но на фронтовима. Ниш јасније но ми види нову ситуацију пред коју смо стављени издајством грчким, неодлучношћу савезника и једновременом офанзивом Аустрије, Немачке и Бугарске. Кад се то већ није могло кроз телефон докучити, очекивали смо са нестрпљењем нишки воз па да од путника сазнамо што. Али је нишки воз имао једно очајно задоцњење. У место јутрос, он је стигао тек око три сата по подне и прва вест коју смо са њега чули, била је: да је ово превелико задоцњење због опасности која је претила возу услед упада Бугара код Предејана. Воз је чекао дуге сате на разним станицама док се обезбедио његов пролазак.

— Верујте, после овога воза ја мислим да ни један више неће кренути из Ниша за Солун! — тврдио је један путник.

— Само питање је, хоћете ли и ви стићи у Солун? — рећи ће један од оних скопљанаца, који већ од недељу дана на овамо редовно дочекује и испраћа све нишке и солунске возове.

— Зашто мислите?

— Јер то што је претило код Предејана, још више прети код Струмице!

Путник погледа попреко саговорника и одмаче од њега, као да је он тај који ће код Струмице извршити атентат на воз, па пође затим да саопшти путницима у купеу да на путу до Солуна има још једно Предејане.

Иначе, путници на возу били су врло престрављени и мало су говорили или су можда мало знали. По њима, једно је било поуздано, а то је, да је у Нишу ситуација сматрана много тежом но у Скопљу. Од њих смо још сазнали да су сва државна надлештва спремна да крену из Ниша у Битољ; од њих смо сазнали и да су за собом оставили спреман нарочити воз којим су требали да крену за Битољ и страни посланици, ако после опасности у којој је воз био — о чему је јављено Нишу — не одустану у последњем тренутку, да крену овим путем.

У возу није било редовних путника, све су то већ били бегунци за Солун, и у томе својству, није им ни потребно било ма шта говорити; они су сами собом и својим путовањем казивали и сувише јасно какво је стање у Нишу. Иначе, што се мора признати, на возу је било мало људи бегунаца, а врло много жена и деце. Вагони и фургони су били пуни и препуни дењкова и куфера.

Тај први избеглички воз од бугарскога напада,

учинио је на нас само у толико тежак утисак што су њиме прошла за Солун и два народна посланика.

— Они су се свакојако решили на то, пошто су се тачно обавестили о ситуацији. И за нас нема ничега речитијега од бегства народних посланика. Сад већ знамо јасно ситуацију! — гунђа један из гомиле која је сачекала воз.

— Не верујем! — правда их други — иначе, зашто би само два посланика побегло, зашто не би и остали, зашто не и влада?

— Влада не може у Солун, на туђу територију, а остали посланици... уосталом, можда су ова двојица чланови какве комисије или иду ради какве ликвидације држави?

— Какве ликвидације, молим вас, сем ако су кадри да нам ликвидују савезничку војску. Него, хоћете ли ја да вам кажем зашто ови посланици бегају са женама, првим возом?

— Зашто?

— Јер... лађа тоне!

Враћајући се са станице, пошто је воз кренуо за Солун, свет је ишао у групама којима су се придруживали они који нису били на станици, да чују што ново. Те су групе разговарале о утисцима које је сваки појединац понео са овога воза. Могло се говорити само о утисцима који су нам давали општу слику ситуације, јер смо се са воза вратили тако исто оскудни вестима

као што смо били кад смо пошли да га дочекамо. Чаршија је скопљанска у томе тренутку можда више знала но ми. Она је из целога пространога догађаја, који се развијао на границама Србије, са нарочитом грозничавом радозналошћу пратила оне вести које су се тицале непосредне судбине Скопља. Чаршија је са источнога фронта била обавештена чак и о оним детаљима које је власт можда нарочито прећуткивала или их ни сама није знала. Сваки покрет непријатеља на тој страни, сваки његов успех или неуспех, на неки необјашњив начин, неким подземним путевима, допирао је до скопљанске чаршије и шапатом се разносио од ћепенка до ћепенка и од једног дућанског прага до другог.

Прилазећи једној од група, која се враћала са станице, један омален господин не хтеде ни да слуша вести које је она носила са воза:

— Не требају ми никакве вести, ја већ знам ситуацију, — вели он. — Од два сата по подне па до сад лутам од дућана до дућана па не могу да разменим једну банку. Трговци сакрили сребро, а то знам већ шта значи.

Са Нишем се никако није могла добити телефонска веза, али је кумановски телефон јављао неповољне вести. Крива Паланка је пала и Бугари напредују ка Страцину; у Врању се дешавају неки догађаји о којима су вести врло нејасне и неодређене. Неко додаде још да је у чаршији чуо да

је и Царево Село пало, да се борбе воде пред Кочанима, али да се ни ова варош неће моћи да одржи и да чиновничке породице већ напуштају Штип и одлазе у Велес.

Те вести нас готово поразише и, док смо до сад били само забринути, сад већ почесмо и да страхујемо. И у чаршији и по махалама се ускомеша и узавре, и свако потрча где је знао и умео да се подробније распита, не би ли сазнао праву истину. Па и у том часу било их је који су умели да се теше.

— Крива Паланка пала, то значи Куманову нема спаса! — веле они који су већ подлегли бризи.

— Крива Паланка и није никакав положај. Наш је интерес да је напустимо и да доведемо непријатеља на Страцин. Ту ћемо га тући! — вели други који би још хтели да се храбре.

Тако је у узбуђењу прошао цео тај дан.

Предвече, као да је било нечега освежавајућег у атмосфери. Наишле су од некуда, непознатим путевима и из непознатих извора, мало повољније вести, као оно кад после несноснога и загушљивога летњег дана, испуњеног оморином, дуне предвече свеж ветрић те расхлади чела и разгали душу. По тим вестима, наши се одлично држе на Страцину, и велика им помоћ стиже са севера и из гарнизона са албанске границе. Осим тога Енглеска, Француска и Русија објавили су рат Бугарској и већ су се Французи на југу ангажо-

вали у борбу; Енглези бомбардују Дедеагач, а Руси Варну.

Кафане које су на подне биле разређене, испуниће се предвече и посетиоци њихови, које си данас сретао улицама забринуте, ведро су се поздрављали и живо разговарали.

— То би све било врло повољно — вели за столом код „Зрињског" један лекар коме су све те вести саопштили — само ако то није морфијум за успављивање.

— Какав морфијум? — буни се господин који му је саопштио све те повољне вести.

— Па — учини лекар скептички — болеснику, који цео дан тешко пати, ми лекари обично предвече дамо једну дозу морфијума ради умирења живаца и ради сна који обично окрепљава у болести.

— Али, за Бога, докторе — буни се и даље онај што је запојио целу кафану најлепшим надама — кад све то не би било тако, онда би значило да смо ми, који се налазимо у Скопљу, пред непосредном опасношћу?

— А шта вас уверава да нисмо?

— Уверава ме, уверава ме... — запе онај, не могући у моменту да нађе какав поузданији аргуменат сем вести које су се чуле, и за које нико није умео да потврди одакле су и како су се чуле.

— Ево вам један доказ! — умеша се трећи да спасе ситуацију. — Када би опасност била близу, Команда

трупа би извесно већ наредила евакуацију болница и магацина. Ја знам за магацине поуздано да до овога часа није наређена њихова евакуација. Ви, докторе, знате за болнице, је ли наређено што?

— Није! — одговори доктор.

— Ето видите! — прихвати онај победнички.

— Ал' то не значи да не може бити већ сутра наређено! — дода доктор.

— Па и нека буде — брани се овај — ал' онда то не значи да је сутра већ последњи дан Скопља. Евакуација се наређује на неколико дана пре опасности, бар два и три дана. И догод ја не чујем да је издато такво наређење, ја ћу безрижно спавати.

Тај разлог некако све убеди и за столом опет завлада мало ведрије расположење, преко којега мало час пређе таман облак докторова сумњичења.

За другим столом тако исто.

За једним столом у средини, један виши чиновник случајно се изрекао да сутра с породицом креће у Солун. Сви су га жучно напали тако да су им се речи разлегале кроз целу кафану. Победилац са онога првога стола приђе и тамо да се нађе у помоћи онима који су чиновнику обја, шњавали да је свака опасност, ако би је било још врло далеко.

— Па молим вас лепо — узе реч победилац са првога стола — јесте ли чули да је издата наредба да се евакуишу болнице и магацини?

— Нисам! — одговара чиновник.

— Нећете ни чути, неће се издати така наредба а, када би се и издала, ви би после те наредбе још увек имали и сувише времена да се склоните из Скопља.

— А зар не може све то бити изненада?

— Изненада? Та идите, молим вас. Не заборавите да је у магацинама силна државна имовина, не заборавите да у болницама лежи маса оних који су крвљу откупили то право да буду за времена уклоњени испред освете непријатељеве и, не заборавите да Команда Трупа има и средстава и начина да неколико дана раније предвиди опасност, а дужност да води бригу о државној имовнни и о државним рањеницима.

— Тако је! — повикаше сви и онај виши чиновник одустаде дефинитивно од намере да се још сад уклони из Скопља, а остали се разиђоше кућама са уверењем да се ова ноћ може спокојно проспавати.

Ноћ је пала мутна и тамна; кишни су се облаци били густо сабрали, спремни да излију читаве реке воде. Водна планина, која се у ведрим ноћима тако јасно оцртава над Скопљем, догледа се ноћас као тамна неодређена маса. Варош као застрта тамним покровом изнад којега се једва назиру у ваздуху врхови минарета и јабланова, оних јабланова који о пролећу, као перјанице поноситих витезова, ките Царско Скопље.

Кафане већ пусте, улице мртве и хука Вардарева, који носи кишама нанету воду са Дервена и Жедна, пролама се кроз ноћну тишину, па ти изгледа као да се негде далеко нешто непрекидно руши и крха. Са железничке станице пронесе се по гдекад писак локомотиве и тресак вагона који маневришу.

Осветљени прозори овде и онде по вароши гасе се један по један и настаје тама и неремећен мир.

Када је те ноћи превалила поноћ између 3 и 4 октобра и спокојство са синоћних повољних вести успавало грађанство, те га обгрлио тврд и безбрижан сан, на десној страни Вардара дешавало се нешто, што је требало да остане тајна, скривена густим велом поноћи.

Том страном Вардара, обалом која се од ослобођења Скопља зове Кеј Војводе Путника, кретала су лагано троја пространа војничка кола са воловском запрегом; кретала су лагано, да не би њихово крчање и шкрипање узнемирило успаване грађане. Нити су волујари међу собом разговарали, нити је било уобичајених узвика и издирања на волове, које је свако од њих водио за узицу и тихо кретао за једним вођом, који је далеко пред колима ишао. Око кола је ишло још четири до пет војника, опет тихо и без разговора. Кола су застала пред једном двоспратном кућом и када је вођа ударио тихо алком у врата, на горњем се

спрату куће отшкринула једна шалона и једна се глава промолила и одмах се повукла, а шалона за њом заклопила прозор. Мало затим и на горњем се спрату осветлише собе светлошћу, која се, кроз шалоне, као танке и светле паралелне линије назирала; а на доњем се спрату отвори двокрилна капија, лагано, тихо, без шкрипања и лупе. Затим се војници успеше у кућу и почеше отуд скидати ствари: сандуке, кофере, дењкове. Све је то ишло тихо, пажљиво, шапћући, без уобичајене ларме у таквим приликама, па још кад се ствари морају скидати низ тако стрме степене, какве су у обичају по кућама на истоку. Тако су исто снесене ствари товарене у кола, водећи очигледно рачуна да се околно становништво не узнемири.

У тој је кући становао ђенерал, командант трупа нових области, оних трупа, које бране нашу источну границу од Козјака до Валандова и од којих зависи судбина Скопља.

Ма колико да су војници, који су товарили, тај посао пажљиво и тихо радили, ипак се није могло избећи да се кроз тишину ноћи, која је владала, не осети да се ту нешто дешава. И у околини ђенералове куће почеше становници да се буде из сна, за који су синоћ веровали да га до зоре неће прекидати. Најпре на једној кућици, па на другој, почеше на неосветљеним прозорима да се помичу завесе, затим овде и онде отшкринуше се лагано прозори и, најзад, отворише се капи-

ици, иза којих почеше ди извирују чупаве главе из сна разбуђених скопљанаца.

Нико ни речи не говори, свако немо, престрављено, преплашено гледа како се товаре кола и упорно чека на капицику да види крај овога посла. Када се натоварена кола испред ђенералове куће кретоше, и капија се на кући опет затвори, а светлосне линије на шалонама утрнуше, — они што су вирили на капицицима појавише се на улици и почеше, онако необучени, да се збирају у гомилице и шушкају поверљиво.

— Ђенерал бега? — шапће један престрављено.

— Не бега он! Зар командант ових трупа па да бега? Него уклања породицу и покућанство.

— Зар први он?

— Е, није него последњи!

— Па још није издао наредбу за евакуацију болница и магацина! — примећује један који је синоћ био код „Зрињског“ и вратио се отуд кући убеђен да је евакуација болница и магацина најпреча брига у случају опасности.

— Чекај прво да надлежни евакуише себе!

— Кад ђенерал даје сигнал за пожар, онда значи да кров већ гори.

— Лађа тоне... лађа тоне! — узвикну са једнога полуотшкринутога прозора некакав пискав глас, вероватно онај који је ту реч бацио и данас по подне на станици и тај пискави глас продре кроз поноћну таму као совин врисак.

И док ова гомилица престрављено шапће у дубокој тами под широком стрејом једне кућице, придружују јој се све нова и нова забринута лица. Кроз капицике који везују авлије или преко ниских плотова и зидова, који их растављају, вест је почела да се шири дуж целе махале, и почеше да се буде по кућама и они који у тврдоме сну нису ни чули досад ништа. Почеше сад већ и поједини прозори да се осветљавају, почеше људи и да се облаче не могући понова да заспе; узнемирени овом новом бригом и, кад је зора сванула, цео је већ један кварт знао за новост, и узбуђење, које је услед те новости у њему настало, пође да се шири дуж целога Скопља.

Чим је мало јасније свануло, те се отворили капицици и кафанице, цело је Скопље било на ногама и у грозничавом расположењу. Пријатељ је јурио пријатељу да се посаветује; жене, нарочито оне које су без мужева, потрчале су у родбину и у познаника да се пропитају. Једни су јурили у начелство, други у општину, трећи у команду. Нико више није питао за вести, никога више оне нису интересовале. Место питања о Русији и Румунији, место питања о борби која се води на Страцину, на уснама свих се јављало једно једино питање:

— Је л' истина да је ђенерал већ ноћас испратио своје ствари?

Да узбуђење још више појача, просу се кроз варош и вест да ђенерал сутра ујутру првим возом

шаље и породицу. Многи дућани већ тога дана нису отварани, многи који су имали кола већ су их натоварили и кренули пут Тетова, а око десет часова пре подне начелство је већ притисла светина тражећи пасоше.

Ту, пред начелством, срели су се они који су још синоћ веровали да неће никад доћи потреба да се напушта Скопље и они који у то, и поред свих повољних вести, нису веровали. Ту су се развили живи разговори, објашњења, распитивања, међусобна саветовања па чак и препирке. Једни су се вајкали, други храбрили, једни веровали, а други, без вере и без одлуке, ишли од гомиле до гомиле да се распитају, да чују што, па да се одлуче тек. У једном углу, у тесној авлији начелства, објашњава један Скопљанац којим се путем може из Тетова сићи у Битољ; у другој гомили разговара се о томе да ли се у Приштини могу наћи станови; у трећој гомили вајка се онај виши чиновник што је јутрос требао да отпутује у Солун.

— Ама, кад ја слушам другог, па не одох јутрос. Да чекам наредбу за магацине и болнице, није него још нешто. Свако ће се прво сетити себе па онда магацина и болница.

У другој гомилици узвикује један:

— Зашто у иностранство код толике Србије?

— Зашто — одговара му други — што ту толику Србију брани ђенерал, који своју породицу шаље у иностранство и то пре свих осталих грађана.

И у трећој групи брани се један што иде у Солун, па вели:

— Нећу да чујем коминике о борбама, нећу да чујем телеграме из иностранства, нећу да чујем ничије савете. Јуче је прошла Народна Банка за Солун и ја идем за Народном Банком. Ето ти!

Што је више дан растао, расла је и ова гомила пред начелством, а расло је и узбуђење у вароши.

Пред подне већ почеше скопљански пајтони (фијакери) пуни ствари и жена с децом да слазе на железничку станицу и ако никакав воз у то доба није ишао ни на коју страну. Чекаће га ту на станици, чекаће вечерас, чекаће ноћас, чекаће и сутра ако треба. По подне је већ цело Скопље било спаковано, спремно за пут ма где, ма на коју страну.

Варош је зарана, још с вечера, опустела. Све се повукло у куће да тамо, у кругу своје породице, брине тешку бригу и одлучи се што ће и како ће.

То је било суморно вече. Киша је зарана почела да топи земљу, да се затим, преко ноћи, излије у великим количинама. Била је то последња ноћ коју су провели под својим кровом они несрећници, који ће сутра у зору кренути у свет и не видети више свога крова данима, месецима, годинама. . .

4

Један избеглички воз

Тек што је превалила поноћ између 4 и 5 октобра, поче се будити град над којим је још почивала суморна и тешка ноћ. Овамо и онамо, један за другим, почињу на кућама да се осветљавају прозори сиромашном светлошћу петролејске лампе и на прозорима, застртим провидним завесама, да промичу ужурбане сенке.

То су отац и мајка, који целу ноћ нису очи свели, избудили дечицу те се сад журно спремају; спремају се да напусте своју кућу и своје огњиште; спремају се да бегају. Сањива и неиспавана деца, узневерена лица, извлаче се из топлих постеља, где су под нежним материним бдењем сањала кућу од колача, реку од млека и планину од шећера. Она су несвесна тога да је то била последња мирна ноћ у њиховом невином животу, и да сад већ улазе, да ступају у један догађај који ће у доцнијем животу са леденом језом препричавати, почињући увек причу са: „Ја сам преживео то!“ Њих слатки сан, од којега не могу да се растану те још на ногама дремају, зове да се опет врате под покривач, али их родитељи дрмусају, буде их и казују им чудне речи:

— 'Ајде, 'ајде, да путујемо, да идемо!

— А куда ћемо, тата?

А тата, и не одговарајући, расејано лута погледом по својој скромној собици где је тако мирно, тако тихо промицао његов и његове породице живот; погледа у икону пред којом је мајка дечја још синоћ упалила жижак, те му се заврти суза у очима и он окреће главу да је не спази жена, да је не спазе деца.

А деца, сад већ пробуђена, упорно настављају питања.

— Куда ћемо путовати, тата?

— Куда...? — одговара он гласом који му дрхће у грлу — далеко... много далеко...

— 'Ајде, облачи ти децу, а ја да покупим мало ове прње! — прекида мајка разговор и он се свесрдно даје на посао. Неумешно, незграпно навлачи деци хаљинице, али се тиме бар забавља, не гледа по кући, не мисли на кућу, коју су он и жена двадесет година кућили и коју ће сад за један сат растурити и разорити.

— Да л' да понесем и коју кошуљу? — пита жена.

— Понеси... немој... где ћемо их?

— А покривач за децу?

— Понеси... немој...

— Па шта да понесем?

— Не знам... кад бих могао све, све, ал' не може. Ко зна где ћемо... ко зна нећемо ли морати носити ствари на леђима, а водимо децу!..

— Ја не знам, ја не умем да одвојим.

А и он не уме да је саветује, изгледа му свака ствар драга. И онај стари капут његов што виси на ексеру иза врата, који је правио преклане о слави, и дечија колица у углу иза фуруне, у којима су му сва деца редом уљуљкивана у прве снове, и она стара кутија на орману, у којој су дечије играчке, и оне старе књиге, које је он дугих зимских ноћи прелиставао, и она икона на зиду, пред којом су се он и жена топло молили Богу, кад им је старије дете лежало од запаљења, пред којом је мајка дечја свако вече пред легање учила децу крстити се и казивати „Оче наш!“ и пред којом је он сваке године секао славски колач. Све, све му је драго: и столица, и слика на зиду, и лампа на столу, и шамлица под столом; свака ситница и свака стварчица. Свака је стечена, свака купљена, свака има своју историју и своју прошлост. Треба се од сваке те стварчице растати као од нечега свога, нечега драгога и милога. Треба се растати од куће коју те стварчице све заједнички сачињавају.

— Пожури... треба пожурити!.. — шапће он, желећи да се све то што пре сврши, да што пре пође, да што пре напусти кућу у којој га је нешто већ почело гушити, онако као што родбина крај постеље онога што умире, од тренутка кад је већ извесно да мора умрети, жели да то што пре буде, да се самртник не мучи.

— Пожури... треба пожурити!

— Ево, ево, само још ово ћебе, или... нека остане. Јесу ли готова деца? Чекај да угасимо кандило!

— Угаси!

— Хоћемо ли закључати кућу?

— Закључати? Шта то вреди? Ал' ако, закључај, дај ми! Хоћу да понесем кључ, хоћу да га носим са собом!

— А Фиделица?

— Фиделица? — учини он и сети се малога, љупкога кученцета, које је пре шест месеца измолио од једног пријатеља и којему се деца толико обрадовала. Фиделица је била друг дечји и пријатељ куће; навикли су се били на њу сви толико да је постала члан породице о коме су сви заједнички водили бригу. Ујутру је ускакала у дечји креветац и играла са њима, затим је пратила мајку на пијацу, у подне је пред вратима дочекивала оца кад се враћао кући, а увече их је, све окупљене, подједнако забављала, прилазећи од једнога ка другоме и играјући са сваким свесрдно.

— Фиделица? — понови он. — Не знам, мора остати!

— Фиделица! — заврискаше деца која не би хтела да се растану од свога друга.

А верно кученце, које се, предосећајући трагедију, од јутрос окуњено повукло под кревет, у одговор на дечје изјаве љубави поче тужно да арлуче.

— Да, мора остати — одговара он суво, а и њему стеже жалост грло. — Је ли остало тамо у кујни што од синоћње вечере? Узми један тањир, па скупи све што има од хране, па јој метни овде, пред врата. Ако може бар два три дана да се исхрани! . . . Тако, ту! . . . Е, 'ајде сад, прекрсти децу!

Товаре се, полазе, он закључава врата, па, пошто је још једном бацио поглед по својој милој собици, поглед којим се родитељ растаје од детета пре но што ће ово покрити заклопац од мртвачког сандука, полази. . .

Још је два сата до зоре, али ће и зора тешко успети да унесе светлости у мутну, јесењу ноћ. Киша је целу ноћ лила као из кабла, а у то доба нешто попустила, те се кроз зраке бледе светлости, колико је ова продирала на улицу кроз осветљене прозоре, сагледале ситне иглице кише која косо промиче.

Улицом већ промичу нејасне и тамне сенке, осветљујући прљаву калдрму и барице бедном светлошћу фењерчића, која још више заклања њихову силуету. Пред овим или оним вратима стоје кола са упаљеним фењером, а коњи, покривени мокрим ћебадма, фрчу незадовољно и бије им из ноздрва бела маглица.

Избудио се град и данас ће очајно хитати да се спасава, јер поред панике коју је догађај од прошле ноћи изазвао, јуче на подне се просуо

глас да данас иду последњи возови у правцу Солуна и Косова, да ће се затим обуставити цео саобраћај да би се могла хитно пребацити француска војска на северо-источни фронт. С друге стране опет, шапутало се да су Бугари већ пресекли железничку пругу код Врање и тек што нису успели то исто да учине и код Струмице, те свет почео још од синоћ и целу ноћ да хита ка железничкој станици. Веровало се, биће можда ноћас каквих ванредних возова, али, и иначе, треба бити што раније на станици, јер ће навала бити ужасна па се треба борити за места у возу.

И кад су дубоку ноћ пробили први наговештаји зоре, толико бар да се камен могао разликовати од баре, улице које воде ка станици наједанпут оживеше и почеше се све јасније назирати жалосне слике које је дотле крила ноћ. Улицом јуре кола претоварена дењцима и сандуцима, јуће смртоносним трком, не би ли стигла до поласка воза бар пет шест пута да оду до станице и да се врате. Са њихових точкова далеко прска каљава вода по лицима пролазника и по кућним зидовима, а са њихових бокова жмири слаба светлост фењерчића блатом попрсканих и улепљених. Странама улица, покушавајући да се користе стрејама, иду тешким ходом погрбљени носачи, носећи читаве товаре на леђима, а за њима журе људи, жене, деца, носећи свако по неки свежањ, кутију или бошчу у руци. Промичу читаве породице за-

бринута лица, и све носе свој тежак товар бриге и бола и уз то нешто имања, колико је могло стати у оној кутији, кеси или бошчи коју је свако грчевито стегао уза се. За брижним оцевима и мајкама вуку се неиспавана, неумивена и на брзу руку обучена деца, коју су родитељи још за дубоке ноћи извукли из постеља. Спале им чарапице преко ципела, капа им натучена преко ушију, навучено им по два и три капутића једно на друго, обавијени им шалови и мараме око врата и деца грешна, не знајући шта их је снашло, вуку се плачући за родитељима који ни сами не знају шта ће их снаћи.

Нико никог не здрави успут, нико никог не запиткује, сви су заузети подједнаком бригом и подједнаким болом, сви имају исти циљ, сви исту себичну тежњу да један пре другога стигне, да један пре другога заузме место.

Ноћ се све више разређује и мутна светлост мочарнога јесењега дана осваја. Светиљке на прозорима кућа, које су домаћини већ напустили, погашене су; догорева још само по гдекоји општински фењер са којега цуре млазеви кише. Под мутном дневном светлошћу која се тек развија, на станици се железничкој издваја из полумрака и све јасније обележава бедна и жалосна слика. На станичном перону лежи читав логор породица које још од синоћ и ноћас чекају ту. Усред воде, која је поплавила угибе и удолице, диже се гомила

ствари и покућства, сандука и куфера, дењкова и бошча, корпи и џакова. То све набацано, све претрпано, као да је за време пожара извлачено и бацано на улицу. У тим гомилама, као у рововима, шћућурили се кукавне породице, прокисла деца покривена преко главе старим џаковима, мајка са одојчетом на грудима увијена у ћебе и старица огрнута јорганом под којим дрхће. Са сваког парчета њиховог одела цури киша, хаљине им се улепиле за тело, а блато их засуло до колена те изгледају као бродоломници које су мало час спасли и извукли из мора на обалу.

Тако ова гомилица овде, тако и она тамо, тако и трећа и четврта, а све нове и нове придолазе од ране зоре и већ се гуши перон од навале бегунаца. Воз још није на станици и железнички чиновници, који неколико ноћи и неколико дана нису ради одмора наслонили главу ни на свој канцеларијски сто, промичу лево и десно, прескачући ствари и свет, који је већ притиснуо сваку стопу на перону.

— Склони се, макни, овде није слободно! — виче гомили станични жандарм, али тоном који казује да виче само из навике и сам уверен да га нико неће послушати.

Бегунци који придолазе са муком се пробијају кроз гомиле које су још синоћ поселе станицу и, где мало простора нађу, спуштају ствари и око њих се прибирају, распитујући оне које су раније ту, да л' знају што поузданије о возу.

А оне гомилице које се прибрале под каквом стрејом, дрветом или под којим другим заклоном, воде живе разговоре. Једна се жена вајка да јој је муж отишао службеним послом у Ниш и сад, услед прекида возова, остао тамо, а она не зна без њега на коју ће страну с децом; друга казује како је стару мајку оставила у једну турску кућу; дрбар, вели, неки турчин, дао јој је реч да ће се бринути о њој као о својој рођеној мајци; трећа се жали како јој је сестра остала, болно јој дете, па остала, а у кући нема до за један дан хране.

Људи сакупљени у групе објашњавају се о ажији српских новчаница у Солуну, о акцији Француза на јужноме фронту, о путу који преко Тетова води на Кичево и Битољ, о томе како би власт требало да се постара за мало реда при евакуацији и препричавају разне новости кроз које још и у овоме очајноме часу провејава вера.

— Шта ћете у Солун, по Богу брате, само да трошите новац? — узвикује у једној гомилици професор, чији се горњи капут усукао од кише, а под набијеном суром шајкачом на очи изгледа као цивилни жандарм.

— Зато, што ми је ту, под носем! — одговара му дежмекасти лиферант који грчевито стеже под мишком куферче, вероватно пуно новца на који је он већ израчунао ажију на солунској пијаци.

— Па до Приштине, брате, нема ни неколико корака, а ова опасност не може да траје дуго, Дан, два, па...

— Како дан два? — прекида га неповерљиво лиферант.

— Тако! —тврди убеђено професор. — Скопље неће ни пасти. Водиће се борбе пред самим Скопљем, ено онде, видиш онде, — и професор показа на газибабску узвишицу која пресеца скопско поље са северне стране, а иза које избија кумановски друм — онде и ни корака даље. Треба се склонити само док та опасност прође.

— Ех, да је тако, не би се ја ни склањао! — маше главом лиферант подвлачећи сумњу у професорове речи.

— Треба се склонити, треба због породице. Али, привремено, тако, до Приштине, да се човек може одмах вратитн кући.

— Дај Боже! — врти и даље главом лиферант.

У том, на један мах узавре гомила жагором и наста жив покрет на све стране, као кад мравињак згазиш ногом, то потисну и раздвоји ова два говорника. Као море, кад у један мах заниха своје воде, тако светина поче да се љуља и ниха, нагињући унапред, као једна и једноставна маса. Они који су седели на земљи дигоше се, они који су били у задњим редовима навреше да се пробију; настаде плач деце, псовка жена и свађа људи. Настаде гажење, гурање, прескакање, све би хтело да се пробије у прве редове до шине, јер ено га оздо иде воз који ће примити и понети све ове несрећне бегунце.

А кад воз стаде испред ове масе, настаде очајна и страшна гужва. Видиш само једну црну масу како се повија, видиш уздигнуте песнице које прете, видиш децу изнету изнад глава да их не би гомила погушила и видиш људе, пењу се и на точкове и на кровове вагона и на ланце којима су вагони везани међу собом и чујеш само дреку и узвике: „Не гази се!“ „Чекај, де си наврео!“ „Пролази, пролази!“ „Не гурај!“ „Јаој, по Богу, угушисте ме!“ и разне друге узвике и преклињања и јауке.

А професор са суром шајкачом још лови свога саговорника лиферанта, хтео би да му објасни како је сасвим излишно ићи у Солун.

— Остави ти мене! — отреса га се онај, јер крајње је време да дочепа место у возу.

Испустивши њега, професор прилази оном вишем чиновнику, кога је светина и иначе пре два дана омела те није отишао у Солун и поче њему објашњавати како у Солун не треба ни ићи, довољно је склонити се до Приштине. По професоровом плану, за који он тврди да је из поузданога извора, моравска дивизија са тимочког фронта хитно ће кренути и од Врање, по цену највећих жртава, пробити у прешевско-кумановски басен те напасти непријатеља с бока. Французи се хитно концентришу код Криволака и Грацкога, станице испод Велеса, како би оздо, брегалничком долином, затворили скопску равницу и осујетили дејство бугарске војске која напредује јужним делом Овчега

Поља, преко Штипа, са задаћом да пресече нашу везу са Французима и потпомогне непријатељску акцију на Пчињи. Трупе нових области, које се нагло довлаче са албанске границе, имале би задаћу да онемогуће сваку везу бугарске војске која оперише од Ћустендила и Криве Паланке и оне војске која је у Овче Поље избила преко Царевог Села. То би учинило да бугарска војска промени правац надирања ка Страцину, да не би изгубила везу са овчепољским фронтом, те место Страцина и Куманова, она би се вероватно спустила на југ, преко Црнога Врха и Злетова. Тада би се негде испод Скопља, вероватно на Пчињи, све до њенога утока, развила велика и одлучна борба са нашим фронтом окренутим истоку, на коме би Моравска Дивизија чинила лево, Французи десно крило, а трупе нових области центар.

И док је професор то објашњавао са пуно убеђења, забадао штап у раскаљужену земљу од кише да објасни положаје, забадао прстом у станични зид показујући где би се која војска налазила; дотле се виши чиновник иронично смешио, показујући очима на вагоне на које је свет нагрнуо, али у које се, пре свих осталих, баш виши официри команде трупа нових области и дивизије, они што треба да држе центар у будућој великој борби, очајно боре да утуре своје породице.

И одиста, тамо пред вагонима, настала је већ била очајна, дивља и одвратна слика. Док су бедне

прокисле и премрзле породице, које су целе ноћи прележале на станици не би ли добиле ред да уђу у вагоне, тискале се да своје стечено право постигну; док су незаштићене жене и мала деца врискала у оној гужви и гомили, док су рањеници и болесници кисли, молећи да их пусте у вагон, дотле су официри — они што треба да држе центар у будућој великој борби — још од поноћи извели војнике са пушкама у руци и заузели вагоне још док ови нису били ни дотерани на станицу. Војници су, разуме се, држећи се тачно наредаба, грубо гурали и одбијали сваког ко би само пришао вагону који су њихове старешине резервисале за своје госпође и свастике, за њихове тетке и стрине, за рођаке и пријатељице. Све те госпође, међутим, нити су се будиле рано нити су журиле узбуђено, знајући да је њихово место обезбеђено и да бесправна гомила бегунаца, болесника и несрећних породица које су целе ноћи кисле на станици, морају ћутати пред силом.

Видео сем једну грубу и ружну слику. Прилази вагону једна госпа у дубокој црнини, носећи тугу као једино имање које је спасла. Њој је тек јуче стигао глас да јој је на северном фронту погинуо син. Она нема снаге да се гура, снагу јој је бол испио, она прилази мирно, скромно, погружено вагону, уверена ваљда да ће јој саучешће отворити пут. Можда би тако и било да канцеларијски официр, који је командовао вагоном као неким утвр-

ђеним и поседнутим положајем, није сматрао свакога ко се томе вагону приближи за непријатеља. Војник је грубо одгурнуо несрећну матер, а официр то одобравао погледом који је јасно казивао:

— Шта си ти, ко си ти? Мати? Нама не требају мајке, требају нам само деца њихова, да гину тамо. Родили сте, и то је све што сте могли учинити, и сад још можете плакати. То вам нико не брани!

Поступак војника, или управо његова старешине, изазва у гомили света одвратност и гунђање, али то није ништа омело старешину да према другој породици буде грубљи, према трећој још грубљи.

За то време стизале су и улазиле, у тај обезбеђени вагон, привилегисане госпође, свеже и тоалетиране, јер су безбрижно провеле ноћ у топлој соби. Један ће посилни лупати на врата кад буде време да се буде, донети свеже воде за умивање, очистити ципеле и однети ствари на станицу; други ће им војник силом оружја задржати место у вагону на које они што су без оружја немају право. Госпође стижу са својим пријатељицама, са својим служавкама и са служавкиним пријатељицама и све то улази мирно у вагон, улази и седа на обезбеђена места, а све остало и даље дрежди пред вагонима на киши.

Узбуђен овом грубошћу, сиђе из истога вагона један американац, коме извесно није ни било на-

мењено место тамо, али којега је официр пропустио не знајући коју ли ће страну државу увредити ако и према њему поступи онако, како поступа према мајкама чија су деца на положајима. Не говорећи ни речи, не обзирући се ни на кога, овај странац прође кроз гомилу и приближи се оној госпи у црнини. Он је кроз вагонски прозор видео шта је било, он је опазио да је на лицу оне жене оцртан дубок неки бол и у његовој се племенитој души пробудио осећај саучешћа, тако својствен образованоме човеку. Он не рече ни реч жени, он јој само пружи руку, поведе је кроз гомилу и уведе је у вагон, при чему су га пратили благодарни погледи целе гомиле која се мало час гнушала.

Тако је било код једнога вагона, код другога је било друкче, а код трећега друкче. Тамо су опет друге власти поселе бусију. Ако и продреш у вагон, ти затечеш пред вратима свакога купеа по једнога жандарма који грубо узвикује: „Овамо не може. Овде је архива!“ или: „Овде је благајна та и та!“ или: „Овде су новчане књиге!“ Ако сачекаш мало у вагонском ходнику видећеш како, уз мали свежањ неких аката, које дотични господин носи у руци, улазе у купе као новчане књиге опет разне даме, жене и њине пријатељице. Има ту обезбеђених купеа где ће господа моћи на тенане ручати и попити по чашу вина, што су они брижљиво и спремили, па ће моћи и проспа-

вати после ручка, а, ако буде време дуго, одиграти и по коју партију клабријаса или што друго мање наивно.

Дотле ће гомила, која нема на расположењу ни војника ни жандарма, гомила оних међу којима има и српских рањеника, мрзнути се и киснути цео боговетни дан на отвореним вагонима. А ти су отворени вагони изгледали као тешки товари беде и невоље. На тим су вагонима нагомилани дењкови, сандуци, шпорети, чункови, столице са извртнутим ногама у поље, бошче, куфери, корпе и све могуће ствари и свих могућих облика. Све то, сручено и бачено без реда једно на друго, представља читаво брдо на вагону. Између свих тих ствари вире главе дечје, покриле се сукњама преко главе жене, по гдеко раширио кишобран, а по гдеко набио себи сто на главу да га штити од кише. Једни стоје, пошто су нашли једва толико места да могу увући ноге између ствари, други полегли по дењковима, трећи седе на стварима или на ивици вагона са обешеним ногама напоље.

На истим шинама била су једновремено два воза и оба тако натоварена. Ови су се возови сучељавали и кад буду кренули, они ће поћи разним правцима, један доле Солуну, а други горе, Приштини. Последњи вагон првога и последњи вагон другога воза, додиривали су се тако да се у ствари није ни знало који су то вагони код којих се деле

две тако различне судбине. Они у колима која слазе у Солун, после неколико сати путовања избећи ће и мраз и глад и патње; они у колима која иду у Митровицу полазе на тежак пут страдања и искушења. Они ће месецима патити и злопатити, они ће месецима лутати по снежним планинама, гоњени, убивани, без крова и без хлеба, без заштите и без потпоре. Док ће се они први грејати на сунцу, на топлим морским обалама, ови ће умирати од глади и студи на снежним планинама; док ће они већ на првоме кораку, и ако и сами оптерећени бригом, наћи себи мира, дотле ће ови други под теретом брига потуцати се дуго и дуго кроз невоље и опасности.

И шта је то што у овоме тренутку, пре но што возови крену, сем једнога метра растојања између два вагона, двоји те две судбине? Шта је то што је оне тамо одредило да пођу једним возом, а ове овамо другим? Да ли би се могло претпоставити да су они тамо опасност боље уочили или су, малодушнији, потегли далеко испред опасности? Да ли би се могло претпоставити да су се ови овамо руководили вером и надом, те не хтели напуштати своје рођено тле, или себичношћу, са које нису хтели да се удаље сувише далеко од својих имања и своје куће? Биће ипак ни једно ни друго, изгледа да је случај био немилостиви судија у опредељивању судбине. Овај је сео у овај вагон зато што је ту нашао место; онај је сео у

онај вагон зато што је тамо затекао познанике с којима му је лакше путовати и на путу се помоћи међу собом. Нити је онај први питао где ће га тај вагон одвести, нити овај други. Било их је и који су свесно променили намеру, несвесни у томе тренутку да мењају и судбину своју. Онај виши чиновник, кога су прекјуче омели те није јуче отишао у Солун, данас је био и спреман и решен да пође и, у последњем тренутку, попустио је под убедљивим разлозима професора у сурој шајкачи и сео је на митровачки воз. Када сам га, много доцније, срео у планини, где спава на ледини крај једне сиромашне ватре, тешко ми се вајкао:

— Ама лепо сам ја пошао за својом памећу, ал' тако, кад ја хоћу да слушам стратегијски план и то од кога, од професора! Већ сам био метнуо ногу на степеник солунске железнице — и камо да сам се попео, куд би ми данас био крај — ал' он ме окупио, те ова дивизија иде одовуд, те лево крило иде одонуд, те на Овчем Пољу ће се тући одлучна битка. Е, па дедер сад, не убиј га! И бар да ми је да га сретнем гдегод да ми објасни ако зна какав нови план; да ми каже, по том плану, где могу добити хлеба, где преноћишта. Само то да ми каже!

Тако и једна жена, сиротица, са двоје деце на рукама, била се већ сместила у последњи вагон воза који ће поћи у Митровицу и, за време док су још возови стојали, повела разговор са позна-

ницом, која седи на једноме дењку у последњем вагону воза који ће кренути у Солун.

— Немаш чим да покријеш децу? — пита жена са солунског воза.

— Немам. Не знам шта ми би, пошла сам као без главе. Синоћ нисам ни мислила да бегам, па нит понесо' што, нит затвори' кућу, него тако... узех децу, па 'ајде! — одговара жена са митровичког воза.

— Па како ћеш? Видиш како сипи киша, искиснуће деца до голе душе.

— Кад би имала што? — вајка се мајка па погледа око себе. — Кад би имала... кад би ми ти дала то поњавче?

— И мени је, боме, то сва сиротиња што сам је понела. Знаш како је... није да жалим.

— А ваљда ће и престати киша, испадала се ноћас! — теши се мајка погледајући очајно у мутно небо.

— Па и неће, видиш како је мутно, цео дан ће тако. Него... што не прећеш овамо. Ево има овде мало места па да заједно погледамо децу.

— Па не знам, овде сам прво нашла места. А готово и нема где, згрчила се деца између ствари.

— Прећи, овде има повише места, а ту је и поњавче, па ћемо заједно.

— Па да прећем!

И диже се жена са митровичког воза, па не слазећи са вагона, додаде оној са солунског воза

најпре једну бошчу, па онда једно, па друго дете, а затим и сама узе прескакати ограду вагонску и, прихватајући опружене руке своје пријатељице, прелазити преко оних ланаца и гвоздених табла што одбијају ударе вагона.

Тога часа и том одлуком, која је потекла само потребом да пољавицом заштити децу од кише, ова мајка им је у ствари, несвесно, спасла живот. Место на топле обале где ју је одвео вагон у који је сад ускочила, вагон у коме је била одвео би је у албанске планине где би деци својој ископала гроб.

Још мало нереда, још мало гурања и још мало ларме, и два воза скоро једновремено кретоше, један на север а други на југ, и одведоше бегунце да их предаду у загрљај двема разноликим судбинама.

Био је већ увелико свануо дан кад сам се, по одласку ових возова, враћао у варош. Свет је још једнако куљао ка станици, а фијакери се утркивали пуни ствари. Киша је још непрестано промицала.

Скопље је имало тужан и суморан изглед и осећала се нека тешка, загушљива тишина у њему. И ако већ дан, радње затворене, кафане пусте, на напуштеним кућама затворена врата, а на прозорима спуштене завесе. Из по гдекоје само куће чује се тужно арлукање пса, којега су избегли

заборавили у затвореној соби, и који арлуче своју последњу, злослуту песму...

5

Скопље пада

Дуги низ кола стоји одјутрос пред свима надлештвима. Волови, ослобођени јарма, мирно преживају, а жандарми и државни службеници хитно товаре сандуке у којима су архиве и новчане књиге. Из дворишта и ходника надлештава, где се још једнако пакује, чује се лупа чекића који закива сандуке и осорне наредбе старешина и псовке жандарма. На тим зградама, у којима су надлештва, пуше се оџаци густим, црним димом. То се од јутрос рано у пећима спаљују поверљива акта и део архива који се неће понети.

Нико од јутрос више и не крије озбиљност ситуације. Већ два дана воде се очајне борбе на Страцину и гласови, који отуда стижу, предвиђају напуштање и тога ноложаја. Из Скопља је послат тамо и последњи војник, а сад се већ збира и варошка жандамерија да се пошље у бојне редове.

Када сам тога јутра са два пријатеља отишао начелнику, да се још једном распитамо о ситуацији пре но што одлучимо шта ћемо, затекли смо га бледа и узбуђена са телефонском слушалицом у руци.

— Шта треба радита? — запитали смо га.

— Треба ићи, уклонити се! — одговори начелник који је тога тренутка прекинуо разговор са Кумановом.

— Зар... — заустисмо сва тројица, да запитамо још нешто.

— Наши чине последње напоре, али — прекиде нас начелник још увек узбуђен и под утиском неповољних вести које му је телефон казао — Куманово је већ евакуисано и власти га напуштају. Ево, сад је стигла наредба и сву варошку жандармерију, све до последњега човека да испратимо на фронт. Од овога тренутка власти су већ немоћне ма што да изврше и ма што да спрече. Зато, крећите. Немате шта више да чекате.

— Напољу се понова говори о доласку Француза?

— Дај Боже, нека дођу, лако ћемо се вратити.

— Дакле и власти ће да напуштају?

— Од тренутка кад постану немоћне. Уосталом, немају ни власти шта више да чекају; да се збрину још о овом заосталом становништву, да помогну евакуацију у колико могу, да спасу архиве, па да крећу.

— Кад?

— Разуме се, у последњем тренутку. То може бити још и сутра. Све зависи од ситуације на бојишту!

Одлазак жандармерије из вароши задао нам је нарочиту бригу. Ситуација је била озбиљнија но што се могло и мислити. Нижи турски и арнаутски елеменат, онај из забачених кућерака и уџерица на периферији Скопља, који је, разуздан за време Турака, навикао да буде повлађиван при пљачкању и отимању, и заштићаван од власти при вршењу насиља, остао је од ослобођења без икакве зараде, а раду се није умео ни хтео прилагодити. Тај је елеменат, разуме се, жалио за „старим добрим временом" и како је многобројан, могао је, у тренутку расула и безвлашћа, које је претило да се зацари у Скопљу, појавити се из својих јазбина као звер за време глади. Та је могућност имала у толико више услова, што је до скора у Скопљу био некакав турски консул, који је сматрао за своју родољубиву дужност да распаљује нижу масу мухамедску противу српскога режима и обећава му како ће му Бугари, једини пријатељи Турака на Балкану, донети праву слободу. Тај је занешењак чак покушавао да на земљишту Српске Краљевине образује разбојничке банде, рекрутоване из мухамеданских беспослених фанатика и бугарских комитација, које би тога ради бугарска влада упућивала у Маћедонију. Ухваћен на томе послу, он је протеран од српских власти још пре но што је Србија била у непријатељству са Турском. Тако пустоловска радња овога занешењака код трезвенијих и угледнијих муслимана није могла наћи одобра-

вања ни одзива, али код онога елемента, који једино у нераду може себи наћи услова за живот, врло вероватно.

Све те околности, у моменту када пада Страцин а нагло се бега из Куманова, биле су и сувише довољне да нас забрину. Већ вечерашње вече и ноћ, кад оде жандармерија из Скопља, биће вече и ноћ безвлашћа или са властима које нису моћне ништа извести, ништа спречити. Међутим, толико је већ кућа које су домаћини напустили и које нико не чува.

Таква ситуација морала је забринути и власти и, већ пред подне, сазван је хитан збор у начелству ради саветовања. Било нас је око педесетак, сви забринута лица, сви суморна погледа. Ћутећи смо се здравили међу собом, ћутећи смо заузимали места у малим одајама начелниковим, по којима се брзо поче да креће густ облак дима, јер се уопште ових дана у много већој количини и много нервозније пушило.

Из тога дима издиже се најпре висока и коштуњава фигура инспектора полиције:

— Господо! — поче он. — Ја и господин начелник сматрали смо за дужност, да вас у овако једном озбиљном часу, позовемо на договор.

Његов је глас задрхтао и у нама свима задрхта нешто у души, вероватно кад помену „озбиљан час", који смо сви осећали, али који је осећај свако у себи угушивао. Сви смо тај час већ предосећали,

сви смо га очигледно погледали, сви смо знали да је ту, па ипак је свак у себи овог тренутка помислио: „Дакле, ево га, онај озбиљан час је ту, пред нама је!“ Исто као код самртника, кад сви знамо да ће умрети, сви смо измирени с тим и чинимо чак и припреме за његову сахрану, па ипак кад онај, који га је чувао, изиђе из његове собе и рекне: „Издише, свршава!“ — а нас то жацне и ужасне нас.

На збору је био и сам дивизијар, који је допунио говор инспекторов изјавом, да је и последњи војник послан на фронт, те да се на војну власт не може тако исто рачунати као и на цивилну. Збор, који је првобитно требало да решава питање о евакуацији становништва, забрину се искључиво бригом о ситуацији у вароши, о одржавању реда и чувању имовине све до онога тренутка док непријатељ не уђе у варош.

— Дајте оружје нама грађанима, ми ћемо чувати варош! — рече неко и управи те речи дивизијару.

— Даћу вам! — одговори овај и сав даљи разговор обрну се на питање о начину како да се из грађана организује чување реда и поретка у вароши.

Паде предлог да се организује грађанска гарда и дивизијар обећа две стотине пушака и потребан број муниције и изабра се одбор од пет лица коме се повери организација те гарде.

Очас се просу глас о томе и поче пред начелством да се збира младеж којој је импоновала опасност и старији грађани, који су умели да процене значај те опасности. Донете су пушке и раздељене, одређене четице и именоване им старешине; варош подељена на квартове и свакој четици додељен по један; показано појединима, који су тад првипут узели пушку у руке, како се пуни и како пуца; одређена свима четицама једна централа где ће увраћати с времена на време, и издате све остале наредбе о дужностима које су се дале предвидети.

Кад је ноћ већ пала, две стотине младића и деце под оружјем, крстарило је кроз варош и бдило над напуштеном имовином и над поспалим становништвом. Пред ноћ, обесио сам и сам пушку о раме и, праћен неколицином оружаних младића, пошао сам да, у име одбора који је управљао овом организацијом, обиђем страже. Обхрван великим болом који ме је баш тих дана задесио, ишао сам лагано, мирно, ногу пред ногу, осветљавајући цигаретом калдрму да бих могао мимоићи силне баре и каљуге што их је киша, која још лије, разлила по сокацима.

Ноћ густа, као да је засводила оне тесне уличице те, изгледа ти да пролазиш кроз неке подземне лагуме. И бат корака и реч одјекује као кроз празнину неку и изазива ти студену нелагодност у души. Ишли смо ћутећки, док се го-

милици нашој не придружи и пође у корак уз мене једна тамна фигура под сурим шињелом и са пушком о рамену. Када примети моју обазривост, слика ми приђе и шану:

— Ја сам, господине, Новица!

Био је то општински ноћни стражар Новица, који је ту службу добио као награду и признање за некадање четовање у Маћедонији. Стари четник, којега сам ја познавао из доба његових јуначких подвига, када се крвавило по горама и планинама македонским, остао је још под пушком у Скопљу, јер га саката од силних рана које је некада стекао, нико није у војску звао, ни у моменту када је на фронт потерано све што пушку може понети.

Понудио сам га цигаретом, примио је благодарно и пратио ме је ћутећи као да би да ме не узнемири у мојим тешким мислима. Једва, кад је већ допушио цигарету, што рече забринуто и шапћући:

— Шта је ово, господине?

— Ето, видиш, Новице! — одговорих му исто тако.

— Видим! — учини он и заниха главом, па онда поћута дуже као размишљајући, те настави: — Ама лепо рекох ја: није свршено, а они мени: свршено је, Новице. Вели: нема више пушке, нема планине, него гледај да савијеш главу под кров. Остави пушку па гледај да уђеш у ред ка' и сви други. Нађи, веле, себи кров, ожени се, одомаћи се, јер треба да се одмориш, треба да се понегујеш.

— И послушао си их?

— Послушао, дабоме! Пушку предао властима, добио службицу, ожењио се...

— Па ако, Новице, ти си твоје учинио!

— Јесам! Ал' видиш да није све готово. Видиш да се опет мора у планину... Само онда је било друго, имао сам само себе, а сад... фамилију... имам и сина.

— Па, знаш како је. Ја не верујем, ал' ако баш дође до чега, склони се! Тамо где пођемо ми, пођи и ти с дететом. Склони се за време...

— Нећу да се склањам. Крв ме везује за ову земљу. Нисам се склањао испред турских батаљона и топова толике године.

— Ал' ако дође непријатељ?

— Доћи ће, ал' што ће, шта може? Освојиће вароши и села и поља. Планину не може, тамо ћу ја!

Нисам му одговорио и он је ућутао. Ишли смо и даље лагано, а кроз глуву ноћ, која је лежала на мртвој вароши, чуо се из неког далеког сокака одмерен бат патроле. То оружана деца из грађанске гарде бдије над успаваним грађанима.

Сутрашња зора доводи у Скопље нове бегунце из Куманова који доносе и вест да је Страцин пао и да су наши одступили ка Младоме Нагоричану. И ови бегунци журе ка железничкој станици која је још увек преплављена светом. Јутрос је отишао један препун воз до Приштине и рекоше

биће до подне још један до Феризовића. Пред подне стиже станици наредба да спреми нарочити воз у који ће се сместити команда трупа и шеф станице комбинова воз из једног ресторан вагона, који ће служити за канцеларије те команде и једног вагона прве класе. Све остале неборачке команде добиле су наређење да се селе у Приштину и Митровицу. Већ је и пошта затворила своје канцеларије и још само телеграф куцаће до последњега часа, али и то неће дуго трајати.

Тог дана по подне већ је команда трупа управу над Скопљем поверила Војној Станици и управник Војне Станице, стари београдски полицајац, предузе одмах све мере за одржање реда, користећи се грађанском гардом као својим органом.

По подне стиже глас да је пало и Младо Нагоричане и да су власти напустиле Куманово и запалиле магацине са храном. Пад је Куманова неминован још за који сат. Команда Трупа већ пред вече напушта своје канцеларије у вароши и сели се у воз на железничкој станици.

Јутрос, седмога октобра, отишао је последњи воз пут Косова и тај су у качаничкоме кланцу напали Арнаути пушчаном паљбом из заседе. Воз се морао зауставити и неколико младих људи, са једним полицијским писаром на челу, сишли су и прихватили борбу да би одбранили несрећне избегличке породице које су, на отвореним вагонима, биле изложене пушчаној паљби арнаутских раз-

бојника. Полицијски је писар у тој борби јуначки погинуо, али је успео да са неколико младића разјури разбојнике и ослободи жене и децу крваве погибије. После читавога сата борбе, воз је кренуо ка Феризовићу носећи собом тело честитога младога писара и четири везана разбојника које су младићи живе похватали.

Многи бегунци, који тим последњим возом нису стигли или успели поћи, кренули су пешке друмом који води кроз качанички кланац ка Косову, а многи су туда и колима кренули. И те су бегунце дочекивали Арнаути пушкама из заседе, те ту већ падају прве жртве несрећних избеглица које ће се затим множити и низати дуго и дуго по знаним и незнаним кланцима и дубравама, које је овај несрећни народ засејао својим гробовима.

Гласови о нападима у качаничкоме кланцу допрли су и овамо у Скопље, те оно што је још заостало у њему забринуто се питало: где ће и како ће? Остао је још једини слободан пут ка Тетову и све што је заостало у Скопљу, крете тим путем.

Са кумановских положаја већ стижу вести да су Бугари, одмах по заузећу вароши, кренули даље, ка Скопљу. Српска се војска повукла до оних положаја, до којих је, по освојењу Куманова, допрла пре три године, октобра месеца, и где је Скопље изаслало депутацију која је Престолонаследнику Александру понудила предају града.

Скопље већ броји последње дане слободе. Кад буде онај воз са железничке станице, из којега се сад руководе борбе, кренуо — на скопљанскоме се граду неће више вити српска тробојка, и Скопље ће почети свој први дан новога робовања. Али, тај воз још не креће и ако пред њим стоји машина која је стално под паром да би наредбу о покрету могла одмах извршити.

У томе возу, у коме ће се пуних месец дана затим решавати судбина читавог једнога народа и одигравати најочајнији део његове историје, пре но што је кренуо из Скопља, имала је да се деси једна врло важна и задоцнела промена. Пред само вече, седмога октобра, дојурио је смртоносном брзином један аутомобил косовским друмом, који избија из качаничкога кланца и донео собом ђенерала Петра Бојовића, ослободиоца Скопља. Ђенерал Поповић смењен је и кренуо је одмах за осталим избеглицама у Призрен. Ова је смена и сувише доцкан дошла да би ма шта изменила у судбини Скопља, која је сад већ одређена и неизмењива, и која ће се сутра или прекосутра преломити.

Зору осмога октобра пробудила је пуцњава са фронта, који је сад већ био на неколико километара изнад Скопља, те се по гдекад чула паљба која је допирала отуд, где су данас патроле водиле местимичну борбу. Пред капијицама и капицицима престрављене жене сабиле се у гомиле и, немо

ћутећи, погледају се и ослухују. И пролазници застају, ослухују, па одлазе даље, не говорећи ни речи.

У кући, где болесник лежи, наступа један тренутак кад сви они који су сакупљени почну да иду на прсте, да шапћу међу собом, или да ћутећки и споразумевајући се погледом врше послове. То је онај тренутак, после последњег лекарског прегледа, кад овај, место сваког одговора забринутој породици, само слеже раменима и немо одлази из куће.

Данас и сутра до подне колико је још било слободно Скопље, личило је на те дане. Тишина, пуста, нема, суморна, загушљива тишина. Све радње закатанчене и спуштени на њих дебели капци, само што пред вече још трговци хитно преносе из дућана еспап својим кућама. Кафане пусте и затворене, само још по гдекоја турска, горе у махали, али ни у њу нико не улази. Све се повукло у куће. На улици нема промета, нема покрета, нема живота; не говори се гласно, не заустављa пријатељ пријатеља да га упита о новостима, већ пролази немо један мимо другог, измењујући место поздрава погледе и наставља сваки даље пут за својом бригом. На свакој другој кући спуштене завесе и затворена врата; има читавих уличица пустих и празних, једва ако из по гдекоје куће ко изиђе или уђе или какав пас што упорно дрежди и арлуче пред својим затвореним вратима верујући да ће се газда вратити.

Кроз мртве и забачене улице чује се само бат коњске копите, која креше о камен у калдрми и разлеже се из пусте улице. То какав коњаник јури с положаја да донесе вест команди у возу, или од ње одлази на положаје да однесе наредбе. На застртим прозорима задрхће мало завеса и крене се у страну, те отуд једно око гвирне на улицу да види из чије ли је војске тај пролазник. У дну улице, тамо, жена са дечицом, обазирући се на све стране, преноси свој иметак, ћилим, јоргане и сандучић, да склони код добрих људи, код Турака. Кроз улице пролазе још и мале групе оружаних људи, разног изгледа, разнолика одела; бледи и недорасли младићи, који су преко зимског капута опасали фишеклију и људи препланула лица, у гуњчету и чакширама. Од јутрос је стигао из Велеса и Војвода Бабунски са својим људима, те да би се што поузданије одржала безбедност у вароши, он је узео десну, а грађанска гарда леву обалу Вардара, где ови младићи патролирајући кроз варош, одржавају везу са нашом војском код села Маџарева.

Праћен једним господином, кроз пусте улице промиче на маломе коњићу чудан један јахач. То је бледа, мршава дама, дубоких и паметних очију, то је племенита енглескиња Леди Пеџет, која се решила да остане у Скопљу, те прибрала све заостале рањенике у своју болницу, а сад узјахала коња и пролази кроз забачене периферијске улице

не би ли својим присуством охрабрила онај сиромашни свет, који није имао начина ни могућности да избегне судбину која га очекује.

Живота још има само на двема крајњим тачкама вароши, југозападно под Водном и североисточно на Гази-Баби. Тамо где води кумановски пут, на Гази- Баби изнад Скопља, од ране зоре војници и заробљеници живо утврђују положаје, са којих ће српска војска покушати још једном, и последњи пут, да брани Скопље. Овде, испод Водна, на железничкој станици, још увек увраћају избеглице и жудно погледају и распитују хоће ли ма где, ма кад, ма у ком правцу поћи какав воз и ако рођеним очима виде да на шинама нема више ни вагона ни машина, сем два вагона у којима је Команда Трупа.

Ту, око тих вагона и пред њима, пуно је виших и нижих официра у ратној опреми. Они сваки час улазе и излазе из вагона, шетају испред њих или, у малим гомилицама, воде тихе и поверљиве разговоре. Час би по гдеко од њих хитно изишао из вагона, призвао посилнога, који је држао коња, бацио се коњу у седло и одјурио у варош; други опет, на блатњавоме и прокисломе коњу, из чијих се мокрих слабина пуши зној, дојурио вероватно отуд са положаја, закачио дизгине за станичну ограду и хитно одјурио вагону у коме је Команда.

Кад је наступила ноћ, главница наше војске повукла се са положаја, на којима се налазила јуче

на свршетку дана, те заузела нове на Гази-Баби над самим Скопљем. То је била ноћ између осмога и деветога октобра, а у зору, деветога, становништво је скопљанско већ догледало наше трупе на Гази-Баби и сад је већ јасно знало да је ово последњи дан борбе и да је већ одлучена судбина Скопља.

Киша је лила ту целу ноћ и од јутрос још није престала. Небом се журно гоне прљави, поцепани облаци; на врховима Водна прибрало се бело маглино перје, од којега ветар откида прамен по прамен и носи га сивом пучином. Вардар нарастао блатњавом водом, коју су снеле кише, те шуми и дере преливајући обале. Већ неки тежак, загушљив ваздух, легао над Скопљем и прожима ти душу. Већ се осећа студен загрљај судбине, као оно језа што претходи грозници. Грађанство се потпуно повукло у своје куће и замандаљило врата изнутра, а застрло завесе и спустило капке на прозоре. А отуд, из дубине, из пустих периферијских улица, већ почињу да се појављују, усијаних очију као у гладне звери, мрачни типови који су дотле бегали од сунца, које никада ниси срео на улици, ни на пијаци, ни пред вратима својих кућа. Најпре један и двојица, као у казану који почиње врити што са дна где лежи талог избијају први мехурићи на више, док се сав талог не ускомеша и почне кључ избацивати прљаву пену на површину. Видиш гомилу овде, гомилу

онде, гледају, блену, не знајући ни шта се дешава све у доњом делу вароши, али, гоњени животињским инстинктом, јављају се, помаљају се, прибирају се, удружују се да заједнички, у јатима, слете тамо одкуд долази мирис крви, као оно дивљи гаврани што се прибирају и удружују још док рањеник није ни издануо да заједнички слете на лешину.

И онда, осетиш неки подземњи тутањ, као пред буру; завитла се ваздухом арлук као кад ноћу у планини арлуче чопор вукова слазећи у долу, и тада појури улицом бујица и дере као прљав поток који после плаховите кише ваља муљ. Гомила без вође, вођена само својим животињским инстинктом, ваља се усијаних очију из којих пламти дивљачки нагон. Она јури незнано куда, њој се придружују нови, мрачни типови из споредних улица, не знајући зашто, те гомила расте и буја и дере да сиђе доле, у долину, доле, одакле се осећа мирис крви.

Гомила се уставља пред дебелим вратима војних магацина, који нису више чувани, и одбија се одатле као морски талас о стену, да опет поново удари. Најзад гомила леже сва, врата стењу, попуштају, пуцају и дивљачки арлук поздравља близину плена. Још један напор, још један притисак масе и врата се крхају. Маса се заљуља и посрне унапред, први падају и маса их гази и надире. Урлање гомиле, која је већ сагледала плен очима

и пружила му руке, надвишује бони крик оних који су прегажени. Магацин друге резервне болнице опљачкан је!

Облаци се разгонили, сунце је грануло и поздравио га је најпре један, па два, а затим читав хор топова и плотуна пешачке паљбе. Борба је отпочела у само подне. Бугари навалили збијеним колонама, наши се боре, гину, падају и — боре се. Гранате већ прелећу варош и падају највише овамо, код железничке станице, где је Команда Трупа. Становници, скривени иза замандаљених врата и застртих прозора, слушају, а не виде, и премиру од страха.

Борба траје сат, сат и по, два, а сунце све светлије сија и небо се све више ведри. Око два сата по подне, са наших положаја груну ше убрзано неколико очајних плотуна, па затим све умуче. Наши су добили наређење да напусте положаје и и да се повуку у правцу качаничког кланца и оно су били последњи, почасни плотуни, избачени у одбрану Скопља.

На скопљанскоме граду сиђе низ мотку тробојна застава која се тууспела 13 октобра 1912 године.

Настаде одступање праћено местимичним борбама, разређеном пушчаном паљбом. Затим затишје, које одједном пресече страховита експлозија и грмљавина. То је одлетео у ваздух магацин на станици; наши су га, напуштајући варош, упалили. Сви остали магацини робе и војног материјала били

су смештени по џамијама и њих наше власти нису хтеле рушити да не би вређали осетљивост својих поданика Турака. Сви су ти магацини, пуни пунџати робе, пали непријатељу у руке. Од три стотине вагона материјала, једва се у последњем тренутку изнело и спасло око тридесет вагона.

Повлачење се врши кроз варош, одржавајући увек везу са бугарским претходницама. Главни део наше снаге већ се пребацио на десну страну Вардара и заузео падине и повијарце Водне планине које се спуштају до саме вароши. Одатле ће штитити оделења која се још повлаче.

Бугари већ наступају отуд, од Мацарева, и улазе у горњи крај вароши, дохватају се затим Вардареве обале и заузимају гвоздени мост, који од ослобођења носи име ђенерала Бојовића. Наши још одступају каменим мостом; да би омели одступање, Бугари са гвозденога моста сипају паљбу на камени мост, а наши је прихватају да би обезбедили пролаз последњих који су још изостали. То је био крвави поздрав браће Срба и Бугара на Вардару.

У два и по сата по подне, деветога октобра, већ није било ни једног српског војника у Скопљу.

Команда Трупа, чим је наредила повлачење са Гази-Бабе, кренула је и сама. Последња машина са командом, кренула је лагано пут качаничкога кланца. Ђенерал је са вагонских прозора посматрао покрет на Гази-бабском положају.

Када је воз пролазио крај железничког машинског депоа, неко обрати ђенералу пажњу на једну заосталу и прокислу тробојку на тој згради. Та је тробојка била извешана у част доласка савезничких трупа.

Ђенерал погледа и боно му се развукоше усне.

6

Збег

Док су се бегунци раније само једним делом склањали у Приштину и Митровицу, од тренутка када се пресече железничка пруга за Солун, потеже све да се сручује на Косово. Из Ниша, који је дотле био највећи збег вароши из северне Србије; из Крушевца, који је био други, и Скопља, које је било трећи збег по величини, потеже све у Приштину, Митровицу и Феризовић. За Нишем, Крушевцем и Скопљем пођоше слазити на Косово и сва околна места са Мораве и Ибра: Чачак, Краљево, Алексинац, Врање и Лесковац, те загустише друмови који са севера, истока и запада воде на Косово.

Мале и тесне косовске вароши, Митровица, Приштина и Феризовић, нису могле примити толику светину. Било је нешто пустих турских кућа, било је и српских кућа које су широм отвориле

врата онима, који су их пре три година спасли Косовскога ропства; али је све то било недовољно. Светина је кључала, кључала из разних долина и кланаца, слазила са планина и придолазила друмовима, те као поплава бујала и испуњавала тесне улице ових вароши, тако да је загустило, те се није ни улицом могло више проћи. Да се суд прелије, наиђоше још и бегунци из Гилана и моравских села, наиђоше разне команде без војске и војске без команда, наиђоше огромне масе регрута и читави батаљони заробљеника. Стењала је земља, крцале су улице, гушиле су се масе и гомиле.

У Приштини, где слази пут најкраћи за оне који бегају из Крушевца, Ниша, Прокупља, Врање и Куршумлије, загустило тако да је било момената када се морала главна улица затварати војском и жандармеријом, да би се кроз њу могао обезбедити пролаз онима који су настављали пут даље за Липљан и Призрен. Прве гомиле које су дошле и нашле су склоништа, али нови, који су наилазили, очајно су већ молили за мало крова, само крова, без постеље, без ватре, без хране. Начелник је раздао кључеве празних турских кућа и, по пространим њиховим одајама и ходницима, начинили су се читави логори. Спавало се на голоме патосу, али је бар било крова те штитило од кише, и било је зидова те су бранили од ветра, и ако је кроз полупане прозоре старих и напушених конака он нештедимице дувао.

И док су ови задовољни били што су и толико нашли, наилазили су нови и нови и све нови бегунци. Као талас за таласом узнемиренога мора кад засипа обалу, обале овога збега засипале су једна за другом нове масе бегунаца. Места већ није било ни по кућама, ни по механама, ни по магацинима. Спавало се већ где се стигло; на дућанском ћепенку и под њим, у колима и под колима, по празним дућанима, шталама, шупама, таванима, док се најзад, последњих дана, није почело да спава и по улицама. Где год је турска кућа испружила мало стреје, те обезбедила пола метра или нешто више суводе на земљи, полегали би војници, регрути и бегунци, прислањајући леђа уз кућни зид како би целим телом својим на суводи спавали а оставили места пролазнику.

И то све у доба кад дуге јесење кише лију нештедимице и кад, бескрајних и мутних јесењих ноћи, реже као нож оштар косовски ветар.

По улицама кроз које гамиже сав тај свет, права блатна језера која, кад се прелази са једне на другу страну улице, треба пребродити. Стет улопан, на оделу и мушкињу и женскињу по више слојева блата, које збира већ неколико дана по приштинским улицама, обућа влажна и неочишћена, лица неумивена, косе неочешљане. Па ипак тај свет чека нешто и нада се нечему. Збира се у брижне гомилице које се међусобно обавештавају и теше. Једна је гомилица тамо пред џамијом, друга пред

капијом начелства, трећа у дворишту начелства, четврта под стрејом једнога дућана, пета на ћепенку турске кафанице, шеста на сред улице, седма опет на сред улице, тако и осма, тако и девета, тако и све остале редом. Све шапћу, све говоре једно исто, једна се иста вест преноси из групе у групу, ту се објашњењима прерађује и опет враћа у групу из које је потекла, а одатле иде даље, кроз дућане и кроз кафанице, одлази у куће и плави целу варош. Говори се једновремено о свему, и о великим бригама и о оним малим, личним невољама, и о Румунији и њеноме држању и о цени прошинога брашна и о помоћи коју нам Русија шаље и о томе, како је нестало дувана, нестало шећера и нестало соли. Кад нема никаквих већих и поузданијих вести, светина прати и најмањи покрет и тумачи га: један ордонанс је хитно дојурио из Гилана, два пуковника из Врховне Команде стигли су и иду за Призрен; од јутрос се никако не одзива на телефону начелник из Гилана. И свака таква појава и сваки покрет даје материјала широким претпоставкама и разноликим надама или слутњама.

Гомилице се у разговорима не задржавају дуго на једном предмету. Најмања нова појава, коју би неко запазио, скреће и одводи одмах разговор на другу ствар. Не воде те разговоре чак ни иста лица; један је почео, па се одвојио, и пришао другој гомилици, а наставља неко који није ни

био ту, но тек доцније пришао. Има и гомилица које су се сабрале и ћуте. Стоји пет шест људи у круг, не знајући ни сами шта их је сабрало; стоје и ћуте, упорно ћуте и само погледима прате појаве и погледима размењују мисли. Има их опет који иду од гомилице до гомилице да би чули што, као просјак кад залази на врата да испроси што. Они прилазе једној групи, јер им се чини да се ту нешто живо разговара. Затичући ту обичан разговор, они меркају одатле остале групе, па где виде да неки господин млатара рукама, мисле тамо се говори о нечем важном и прилазе новој гомилици, где се опет разочаравају. И тако се крећу од гомилице до гомилице, од ране зоре до мркла мрака, да се увече уморни и наобавештени повуку под кров и да сутра наставе исти посао.

Пред подне, кад би се већи део повлачио у кафанице и куће да једе, гомилице једва ако би омањиле, јер велика већина на улици, на ногама и једе. Парче хлеба, до којега се на велике јаде дошло и ма што уз то, што се могло купити од пиљара, од бакала или са касапскога пања. Овде гомилица развила на туђем ћепенку мараму са јелом и руча, онде по неко усамљен, ослоњен на зид, на дирек општинскога фењера, ломи рукама хлеб који држи под мишком и штрпка тврди сир из жуте бакалске хартије. А тај исти је, само неколико дана раније, са белом сервијетом на ко-

ленима, немарно прелетао очима јеловник, враћао порције што му је дато мршаво месо и три пут враћао келнера да му донесе хлеб са меком горњом кором. Један сео на камен, други на празан сандук пред дућаном, трећи на земљу. Једна београдска породица, која се вија о премијерама у позоришту, у чијим салонима господаре Шопен, Григ и Чајковски, која отказује службу девојци што је слаткише за жур купила у тој и тој радњи где никад нису довољно свежи — очајно је и сатима дреждала пред ћепенком једне ћевабџинице, не би ли дошла на ред да купи неколико козјих ћевапчића, које ће из једних старих новина, на сред приштинске улице, јести прстима.

Ватре, на којима се по гдешто готови, горе по двориштима и по улицама. Више начелства, крај Бајазитове џамије, зауставила се кола извесне команде и под тим колима и постеља за спавање и кујна и канцеларија. Под колима прострто сено за спавање, крај кола под шаторским крилом сандук за писање, а недалеко на ватри ври лонац из којега ће особље команде мало час јести. Тако и на другим местима, тако и по појединим авлијама, школској, црквеној, ханској, и где год су могла кола ући, и где год је могла светина навреги.

Други опет, с парчетом меса, залазе од ватре до ватре, иду чак и у логоре ван вароши, и моле да баце месо на жар; трећи, најсрећнији, јели су по кафаницама приштинским, које су првих седам

и осам дана још и покушале да снабдевају избеглице храном, па кад настаде оскудица хлеба и навала гомиле, која поче већ отимати јела, и оне спустише капке на прозоре те увећаше број гладних.

Када се на подне пребрине та тешка брига за јелом, извлаче се опет сви из кућа, из авлија, ханова и разних кутака, где су се били склонили да се прихвате и збирају се наново у гомиле, оне гомиле које стоје од јутра до мрака на улици очекујући нешто, а ни саме не знајући шта.

Највећи је број тих брижних гомилица пред заједничком зградом начелства и дивизије. Ту најпре може канути каква вест или бар пасти мрвица са стола, а толико је довољно онима, чија је душа бригом изгладнела. Отуда из зграде изићи ће какав господин, који је био код начелника или други какав, који је био код дивизијара, и брижне ће их гомилице одмах опколити. Вести те обично нису повољне, ма да им власти и војне и цивилне хоће на силу Бога да даду утешну форму. Са истока јављају да Бугари слазе са венца Црне Горе у Мораву и да су једним ноћним препадом ушли у качанички кланац и варошицу Качаник, с друге стране, са севера и североистока, јављају да се борбе воде на Јанковој Клисури и да Бугари напредују ка Лебану. Да би, као горак лек, обвили их благим обвојем, јављали су нам упоредо са овима и утешне вести: Французи у великим масама надиру ка Велесу, Румунија је објавила рат

Бугарској, руски цар је лично телеграфисао престолонаследнику да велика војска од 500.000 одабраних руских бораца, под командом једнога искуснога и опробанога ђенерала, прелази Дунав првих новембарских дана.

Кад се наслушаш тих вести, ти пођеш кући да твојима, који брижно седе под каквим сиротињским кровом, прикријеш вести које долазе с фронта, а саопштиш крупне и утешне вести о Французима, Русима и Румунима. Напушташ главну улицу, испред начелства, напушташ онај жагор и хуку гомиле људи, кола и аутомобила и залазиш у споредне, тихе улице, одакле јасно чујеш топовску грмљаву са Црне Горе и Качаника. Враћаш се у гомилу, која очајно и упорно и даље дрежди пред начелством, и с њом и даље капаш тако по цео дан, не знајући више ни шта да мислиш ни чему да верујеш, већ предајеш се гомили и с њом очекујеш нешто, не знајући ни сам шта.

Те гомиле се с времена на време распу да пропусте каква кола или аутомолил и опет се приберу да протумаче пролазак тих кола, ако ма шта запазе, што би им дало повода та то.

— Видите ли ви људи да је на овим колима некаква архива?

— Па шта? Нити је прва нити последња.

— Знам, ал' овај наредник што седи на колима изгледа ми нешто познат. Ово ће Бог и душа бити архива Врховне Команде.

— Не може бити. Врховна је Команда на Рашкој, то знам поуздано.

— Знам и ја, ал' ако је ово њена архива, ево и Команде за њом.

— Па?

— Па то би значило да горе баш сасвим не ваља.

Или, ако у колима није архива, онда је нека породица, која такође даје повода нагађањима и тумачењима.

— Познајем их, то је породица начелника те и те армије.

— Видиш не остају овде, одоше право у Призрен.

— А он, као начелник армије, извесно зна како стоје ствари.

— А где је његова армија?

— Горе. То ме је баш и страх, ако је тамо загустило, па се они сруче и закрче друмове. Боље да ми измичемо раније.

С времена на време, гомила се немо растављa и пропушта без коментара по једна кола која лаганим ходом излазе из авлије начелства. На тим колима, на боку крај кочијаша, седи жандарм са пушком, а са стране јаше два и позади још два оружана жандарма. У колима, на доњем седишту, још један жандарм, а на горњем свештеник и крај њега несрећник бледа лица као вошта-ница и суманута, укочена погледа, којим он тупо,

блесаво и без израза гледа последњи пут у свет. Њега су извели из тамнице прекога војнога суда, који га је, због бегства са фронта, осудио на смрт. Он се борио, храбро се борио, пуне четири године. Борио се на Куманову и на Битољу, борио се на Једрену и на Брегалници, борио се на Дебру и на Жировници, борио се на Церу и на Раму, на Руднику и на Тимоку. И, кад је видео да се све расипа, све оно зашта је толика крв заложена; кад је видео да му је пропала кућа, пропало село, пропала држава, он је малаксао, он је изгубио сву снагу, исцрпла му се душа. Нашли су се још другови који су му малодушност подржавали, који су му болове дражили и, он је једнога дана учинио тежак грех према отаџбини, напустио је пушку и кренуо своме селу.

Пред судом он се не брани, ал' одговара без поуздања и без храбрости.

— Јеси ли бегао? — пита га председник.

— Јесам! — одговара суво и звера по судници и тражи очима хоће ли међу судијама ма у чијем погледу срести саучешће.

— Јеси ли знао да се бегство испод заставе казни смрћу?

— Знао сам!

— Па зашто си бегао?

Он ћути, упорно ћути и гледа тупо и немо, а две му се крупне сузе врте у очима. Поносни војник са Куманова и Цера, са Брегалнице и Рама,

штедео је досад те две сузе, кад се после дугих и крвавих бораба врати једнога дана, да их на прагу своме, да их у загрљају своје домаћице и своје дечице пролије, а ево их сад пролива овде пред признањем своје срамоте. Није то жалост за животом која је те сузе изазвала, војник са Куманова и Џера давно је прегорео свој живот; није то ни осећање туге за својом кућом и породицом, од којих ће га малочас кратка пресуда прекога суда за увек одвојити. Њима ће он, породици својој, посветити своју последњу, најкраћу ноћ у животу, ноћ која му остаје од пресуде до извршења. Осећање је то срамоте које изазива војникове сузе, осећање оне најтеже срамоте пред самим собом.

И ено га, од јутрос, несрећника воде на стрељање. Свет се немо расклања пред тужним погребом тим. Приштевци са болом у души окрећу главу да не виде онога војника, којега су пре три године тако жудно погледали, кад је слазио са Копаоника носећи им слободу; Арнаути, чијој је сили дохакао тај исти војник, притворно обарају поглед, осећајући дубоко у души задовољство што се пред њиховим очима наноси срам српскоме војнику.

Киша ромиња, облаци се журно ваљају, а спровод лагано слази главном улицом, дохвата се косовскога друма и избија тамо, више винограда приштинских, у близини оних светлих гробова који

су пре три године Косово осветили. Тамо чека већ ископана рака, тамо ће планути жандарске пушке и сручити тело у гроб, који се ниже у реду оних, који су јуче стрељани и иза којега ће доћи они који ће сутра бити стрељани.

Зашто тамо? Зашто на догледу оних који су пре пет векова пали ту; зашто тамо где гробове кити крвави косовски божур; зашто тамо одакле се догледа дим на Качаничкоме фронту, где се и даље боре они, којима ни једнога тренутка није поклецнула душа и који са вером гину? Зашто не под срамним Голечом иза којега је Вук замакао?

Па и ако овај спровод прати увек нема тишина и саучешће гомиле кроз коју промиче, кад он замакне у дубину тесне приштинске чаршије, те се гомилице, које је спровод просеко као оно чамац воду, нанова зберу и образују, почињу ове казивати своје утиске о немилој појави.

— Ја не знам само, зашто се с тим парадира и то овде, на Косову! — буни се један бивши народни посланик, човек разборитих очију и широких плећа. — Ако је крив, стрељај га. Одведи га рано у зору, док још цео свет спава, па стрељај!

— Потребно је овако ради примера — правда поступак један омален полицијски чиновник, чији округ већ не постоји више.

— Какав пример? Коме пример? Је л' нама, грађанима? Ако је војсци, онда води га тамо, на

фронт, па га стрељај! — узвикује узбуђено бивши народни посланик.

— Тако мора бити и нема шта ту да се протестује! — додаје полицијски чиновник.

— Не протестујем ја против тога што стрељају бегунце уопште, него што их овако стрељају овде...

— И што их тако олако стрељају — додаје један учитељ, који сад тек упада у разговор.

— Како олако? — обрте му се полицијски чиновник.

— У редовним приликама је и најмања ситница олакшавна околност, те не знам узбуђење, те изизивање и шта ја знам шта још. А овде?...

— Не може друкче, ово је ратни суд! — осећа се позван полицијски чиновник да брани и даље ствар. — Хоћеш ваљда да војник побегне, па да после каже: био сам узбуђен и то да му буде олакшавна околност?

— Нећу то, брате! — пада у ватру учитељ. — Али хоћу да му Куманово буде једна олакшавна околност, па хоћу да му Битољ буде друга олакшавана околност, па онда хоћу да му Једрене, Брегалница, Цер, Елбасан... све, све то да му буду олакшавне околности. Јуче су, видиш, спровели овако једнога, а на левој му страни блузе црн кончић, о који је раније висила медаља за храброст.

— Нему ту разлике, пријатељу! Бегство је бегство, па побегао јунак или побегла кукавица.

Можда кад побегне јунак, то је још и већа кривица, јер зарази страхом остале.

— Признајем ја то! — брани се учитељ — ал' не признајем да је једно исто побећи из кукавичлука или побећи из других мотива.

— Каквих других мотива?

— Каквих? Можда жудње за кућом, можда тренутне малодушности, можда уверења да је све пропало, да нема више спаса, да не постоји више оно ради чега се војник бори и, онда, тежње да се бар спасе своја кућа, да се спасу своја деца. Распитајте се код надлежних, па ћете се уверити...

— О чему ћу се уверити?

— Уверићете се да бегства није било догод се српска војска борила с уверењем да ће макар један делић Отаџбине моћи сачувати и да су бегства настала тек од момента, кад се то уверење потпуно изгубило. Питајте, па ће вам и саме судије рећи, да бегства из кукавичлука нема, и ови што их воде на стрељање нису кукавице. Ако су и бегунци, нису кукавице!

— Зато их ја овако са парадом не би ни спроводио! — додаје бивши народни посланик.

— Нису кукавице! — понови још једном учитељ.

— Ако вас то теши! — слеже раменима полицијски чиновник.

— Теши ме! У овој несрећи и то ме теши!

Такви или слични, или другачији разговори, водили су се и код осталих гомилица, крај којих је

прошао војник, кога воде на стрељање. Ја бих се у таквим приликама обично склањао гдегод, да не видим ни те жалосне појаве, о којима се води реч, да не слушам ни те разговоре, који их пропраћају. Улазио бих у кафаницу, одмах ниже начелства, где су од ране зоре па до мрклог мрака увек поседнути столови, те је тешко место добити. Али, и ту у кафани, жагор као да си упао у кошницу узнемирених пчела. Дим од дувана ниско пао по столовима те као прљав облак обавио лица и фигуре људске, а тежак задах, задах ракије, дувана, људског испарења и никад не провејане кафане, у којој се маса света гуши од јутра до мрака. Ту официр, који је малочас стигао однекуд и одмара се те да настави пут. На њему чизме улопане блатом, сабља улубљена, а чело наквашено прљавим знојем. До њега избеглица, који већ данима седи ту, у тој кафани, можда за тим истим столом, не би ли сазнао што, а предвече одлази кући не знајући ништа. Ту и мештанин, који се не познаје с људима, али све прати погледом, не би ли са туђих лица могао што прочитати. Ту седе један крај другога они, који се никад у животу нису срели и никад више неће срести. И сви они разговарају, препиру се, јадају, исповедају и распитују се, и не питајући једно друго за име. Невоља људе изједначава и здружује их; у невољи отпадају обзири, заборавља се на положаје, у невољи се човек обраћа човеку. Срећа је то, која разорава

наук Божји и отуђује ближњега од ближњега, а невоља их зближује. Зато је ваљда Бог и доделио тако мало среће свету, да би човек остао ближи себи и Њему.

За столовима се говори гласно и шапуће, говори се узбуђено и са оштрим гестима и говори мирно и разборито. Врева се час пење до праве дреке, час се утишава, па постаје као неко зујање и мрморење. По гдекад само, кад са којега стола падне гласније каква новост, сви остали ућуте и обрате пажњу тамо. Бива да погдекоји разговор, који је почео за једним столом, обухвата постепено и све остале, те се у њему учествује са разних столова и постаје општи. Кад није то, већ кад свако за се разговара, укрштају се речи и реченице, те она општа врева и они делови реченица, који ти допиру до уха, изгледају бесмислени, безразложни и без везе.

— Сто хиљада војника, кад ти кажем!

— Пензионисан је 1910 године!

— Ама шта ћеш тамо, ево га Дебар!

— Ђенерал Ратко Димитријев.

— Боље самар него седло!

— Два и по динара кило.

— Тај пут је искварен!

— Умрла му је жена прошле године.

— Ама шта ти рачунаш на Румунију?

За столом, крај којега сам ја стојао, не могући да добијем место, говорило се о самоубиству потпуковника Душана Глишића.

— То је прво самоубиство, а биће их још. Биће их!

— И има их већ! — додаје један адвокат са другога стола.

— Зар већ?

— Сад баш идем из начелства; стигла депеша из Куршумлије: Милутин Ускоковић, књижевник, скочио у Косаницу и удавио се.

— Ух, грешник! — учини један из угла.

— Бог нека га прости! — дода други.

— Море, добро је учинио. Прекратио муке! — додаје трећи, а четврти пита:

— Је ли случајно пао у реку или намерно?

— Намерно, самоубиство — одговара адвокат, који је донео вест. — Оставио је и писмо за собом.

— Их, болан, а вид'о сам га јуче или прекјуче, овде на улици! — добаци неко с врата крај којих је стајао ослоњен.

То ме подсети да сам га и ја видео прекјуче. Још у Скопљу, последња два три дана пред пад, били смо заједно на седници грађана, који су у начелству брижно претресали питање о начину, како да се евакуише становништво. Примио се и за члана одбора Грађанске Гарде, која је образована да у моменту расула одржи колико је могуће ред и обезбеди евакуисање. На Ускоковићу, увек и раније склоном мрачним мислима и очајним одлукама, које опредељују и јунаке његових романа,

већ тада се опажао тежак утисак догађаја, које смо преживљавали. Они су га били тешко притисли и поколебали у њему и последње остатке отпорне снаге, те је већ тад његов поглед изражавао неку престрављеност и непоуздање. Добегао је са нама у Приштину, и онај јад, оно расуло, онај слом, она страшна слика коју је давала Приштина тих дана, само је још више могла помрачити му већ замагљену душу. Срео сам га ту, где се и сви остали сретају, испред начелства, пред оном џамијом на почетку чаршије. Био је студен дан, а он у једном лаком капутићу.

— Шта је ово, шта је ово? — дочекао ме је узвиком једва изговарајући својим мутним, промуклим гласом речи кроз стиснуте вилице, које као да је грч стегао.

— Шта је ово? — поновио је опет.

— Ето то, што видите!

— Па добро, хоће ли бити крај овоме? — пита он даље са неким уверењем, да му ја доиста могу одговорити на то питање.

— Па ево, ово је крај!

— Које?

— Ово што видите!

— Ама зар крај? — запита он зачуђено и окрете се лево и десно те погледа око себе.

— Па зар вам ова слика, ово расуло и пометња, ова безнадежна лица и очајни погледи, ова киша и стално мутно небо, ово блато и оскудица, и ова

пуцњава, која се чује са Качаника и Црне Горе, зар вам све то не казује, да је ово крај?

— Дакле, чују се топови са Качаника? — упита он узбуђено.

— Чују се!

— А отуд, из Куршумлије? — и он показа главом тамо, у правцу рудникових огранака.

— Отуд се не чују.

— Онда ја идем тамо. Ја хоћу мира; разуме ли та Европа једанпут да ја хоћу мира!

И окрете се без збогом те пође негде. Нисам ни знао тада да је он у ствари кренуо тог тренутка у Куршумлију Онако, у оном лаком капутићу без опреме, без ичега, кренуо је лабским друмом којим су већ били загушили бегунци, који су отуд бегали ка Приштини. Стигао је у Куршумлију у тренутку када су се и тамо чули топови и његова већ узнемирена душа није ни ту могла наћи мира. Нигде, нигде га не би могао наћи више, јер у томе тренутку већ није више било ни једнога кутка Србије, до којега није допирао глас топова. Отаџбина није могла више понудити мирно и безбедно прибежиште једноме сиромаху, књижевнику своме, Ускоковић није имао више моралне снаге да се одупре тежини догађаја; душа му се зањихала, изгубила тежиште, посрнула и — подлегла.

Написао је једну цедуљицу у којој је горко пребацивао Отаџбини што га је напустила, отишао

је на обале бујне и од силне кише надошле Косанице и скочио је у мутне и блатњаве вале те топличке речице, нашавши у смрти мира.

— О, људи Божји, шта би човеку! — ишчуђава се неко, који је сад наишао у кафану и чуо да се Ускоковић удавио.

— Није могао да издржи! — одговара неко са петог, шестог стола. — Не може свако де поднесе ово. Треба ту срце од камена и живци од гвожђа па да се не свисне.

— Ето, и Велимир Рајић тако. . . — добаци неко са дна кафане.

— Који Велимир Рајић?

— Онај, млади песник!

— Па шта је с њим?

— И он?

— Убио се зар?

— Не, није се убио, али и не умре, него свисну, просто свисну човек.

— Ама од чега?

— Ко зна, од бола ваљда, од муке!

Сиромах Рајић! Слаб и иначе, и свој рођени живот је једва носио, а наишао овај слом те му навалаo на душу тешке болове. Он се није жалио, он се није јадао ни вајкао, он је јаукнуо при свакој недаћи које су почеле снализити нашу Отаџбину. А несрећа се низала за несрећом, слом за сломом и јаук за јауком и — он је пресвиснуо. Биће му је било бол, сав живот његов био је

један тежак бол, био је песник болова, ево је и умро као жртва болова!

Док сам ја у углу, не пратећи даљи разговор, који се био расплинуо по целој кафани, размишљао о Глишићу, Ускоковићу и Рајићу, приђе ми један просед човечић и прекиде ми размишљање.

— Ама, господине, ето тамо крај плота, иза начелства, умире један глумац.

— Глумац? — изненадих се ја.

— Он каже да је глумац.

Пођох одмах тамо где ми је рекао, а чух за собом како неко у кафани отпоче нов разговор.

— Ето, ето, почели смо већ и крај плотова да умиремо!...

Извесно се тај разговор наставио кад сам ја напустио кафану.

Тамо, иза начелства, крај плота, лежао је на земљи, одупирући клонулу главу о зид, човек бедна изгледа. Лица обешена и подбула, сувих напрслих усана, очију исколачених. Прљав, необријан, раскопчан, несрећник се тресао целим телом и јечао је тешко, боно, самртнички.

То је био Миодраг Бековић, члан Краљевског Позоришта из Београда.

Познао ме је, али није имао снаге да говори. Једва се прибрао да ми каже само неколико речи:

— Молим... кола... болницу... да не умрем овде... као пас!...

Замолио сам људе те ми помогоше да нађемо

кола. Док су ова стигла, стојао сам крај беднога Бековића, који је тешко јечао и тресао се у грозници.

Крај мене је лежао у блату лепотом заносни принц Карл Хајнц, крај мене је лежао у блату нежни идеалиста Арман Дивал, лежао је у блату поносни ритер Дон Енрик од Паласиоса. Лежао је бедно, лежао крај плота као напуштен пас и болно јечао. Потсетио ме је тога тренутка, не знам зашто, на његовог Гришу, када је попио отров из Марушине чаше и, причињавало ми се, као да шапће оне исте Гришине речи: „Све гори у мени. Дах ми нестаје... Пали као огањ!... Смрт!... Смрт!..“

И почеше у сећању да ми се нижу све његове роле. Сетих се најпре Манелика, онога планинца са зверском снагом, онога што вели: „Срце ми је довољно. Оружје ми не треба!“ Онога што убија Себастијана, узима Марту у наручје и узвикује гомили: „Склоните се! Склоните се! Ја убих вука! Убих вука!“

И та млада снага ево је лежи сад испијена у блату.

Сетих се и Енрика, толедскога ритера, када, у последњем смртоносном пољупцу, посише отров са усана Маваркиних и пада поносно крај ње.

И тај понос, несавитљиви понос, ево га сад у блату.

И опет ми допиру до ушију Гришине речи: „Све

гори у мени. Дах ми нестаје... Пали као огањ!.. Смрт! Смрт!.."

Или још пре, јавља ми се као Леарт, скочио је већ у гроб, и отуд из гроба узвикује!

„Загрните прахом живот, над и смрт
Док из равнице не израсте брег
Над Пелијем, над главом небесном
Олимпа плавог!.."

Однели су га у болницу. Тамо је затим и умро.

7

Последња нада

Већ је ноћ у велико пала, а Моравска Дивизија није још стигла. Коначари су још јутрос приспели, предвече су стигли још неки официри на коњима — вероватно особље из штаба — и свет је дуго стојао пред вратима и одлазио до оне чистине иза начелства, испред Бајазитове џамије, одакле се догледа лабски друм, те погледао хоће ли догледати силазак војске тим друмом. Многи су излазили у сусрет све до изнад Приштине, не би ли дочекали дивизију која ће спасти Косово, која ће нам обезбедити бар овај крај Србије, и — многи су веровали — која ће нам и Скопље повратити.

На фронту, који се развио на десној обали Биначке Мораве, а на западним падинама Кара-

даговим, Бугари продиру кланцима Прешовским и Качаничким и старом царском цадом, која преко планинскога венца води из Кумановске равнице у Мораву. Њихову навалу са очајном храброшћу задржавају брегалничка и вардарска дивизија, али Бугари, ослобођени на другим странама, шаљу све нове и нове снаге на овај фронт и борба с дана на дан постаје све очајнија и све крвавија. Знајући да је ово последња одлучна борба коју део расуте српске војске може дати: Бугари би да присвоје себи јевтину славу да су они задали дефинитиван ударац српској држави, када су већ на досадањим фронтовима према српској војсци, подељеној према њима, Аустријанцима и Немцима, односили војнички нестечене, а ипак врло скупо плаћене победе.

Затворени у косовској котлини, без саобраћаја са светом, без саобраћаја са осталим деловима отаџбине, везани једино телефонским жицама које од зоре до зоре зврје између Митровице, Куршумлије, Гилана и Феризовића — ми нисмо знали шта се на другим странама дешава. Веровали смо и уверавали су нас, да се истовремено са овом борбом на Гиланској Морави, воде овако исто очајне борбе и на Вардару, где Французи од Криволака напредују ка обалама Треске, одакле ће се дохватити Шарових падина те пружити руку нашем десном крилу. Тако би био постављен снажан зид са десне стране Мораве и Вардара, који би целу Нову Србију, са те стране сачувао не-

такнуту и, евентуално, омогућио правилно одступање, ако би до тога морало доћи.

Тако смо мислили, тако смо веровали, тако су нас лажно и обавештавали, заваравајући нас, ујушкавајући нас, не дајући нам да будно и трезвено видимо стварност која се тако нагло, тако стрмоглаво развијала.

Стога је долазак Моравске Дивизије, пред којом су ишли гласови о њеним славним борбама са Бугарима на источноме фронту — за нас имао већи и шири значај но што је у ствари он могао имати. Ми смо у тако јаком и одличном појачању фронта, који нас је бранио, гледали спас свега што је почело да се руши. Догледали смо чак и даље: видели смо и ослобођено Скопље и васпостављену везу са Солуном и пуне возове хране, која стиже у ове крајеве, где је авет глади и оскудица већ почела да помаља своје оштре зубе.

Стога смо ми излазили чак на друм да дочекамо ту дивизију, стога смо се прибирали на пољаници, пред Бајазитовом џамијом, и жудно погледали тамо на лабски пут: зато су жене и деца, до пред сам мрак, стојали пред вратима, на улици кроз које ће војска проћи и тек кад је пала мркла ноћ, повукли се у куће.

Кућа у којој сам ја становао, ван пута је којим ће војска проћи, с тога сам доцкан у ноћ кренуо са фењерчетом у руци, не би ли где могао свратити и сачекати Моравску Дивизију. Желео сам

је видети својим очима, да би сам себе охрабрио да би новим надама освежио душу већ преплављену слутњама онако, као што се болесник освежава надом кад сагледа лекара.

Над Приштином је легла већ дубока тама мутне и кишне јесење ноћи. По кућама се погасиле светиљке, а улице опустеле и онемеле. Једва ако се још чује лупа каквога капка на прозору, који домаћин, гасећи светиљку, спушта и притврђује, или бар корака којега задоцнелога грешника, који ни до овога доба још није нашао где ће склонити главу, те лута кроз мрачне улице и лупа се о ћепенке и саплиће о камене прагове.

Кроз ту таму једва се, као светлост усамљеног кандила на гробљу, назире тамо један бледи зрак. То је кафана у коју се преко дана збирају избеглице, а преко ноћи је поседну војници, регрути, нове придошлице и све то полеже по столовима и испод столова, тако да пре личи на магацин истоваренога еспапа но на простор у коме људи спавају. Мислио сам ту да свратим, да сачекам долазак Моравске девизије, али, где би, кад се не може ни проћи, до прескачући преко попадалих и уморних тела.

Отворио сам врата на кафани и намах ме задахну млаз топле јаре од људскога зноја, земље и влажних опанака. По поду су тврдим сном спавали и жене и људи. Лица им се нису разазнавала, само је таму испуњавало тешко дисање,

ркање и густ, загушљив ваздух. Са таванице је висила усекнута, прљава, петролејска лампа, која је једва могла допринети да се разазнају контуре тела те да их човек пролазећи не би погазио.

У једном углу кафане, крај самога прозора, седео је у мрачној сенци, на једној столици, офи цир повруте јаке на шињелу и натучене капе на очима. Нисам му могао сагледати лице, али кад виде да се ја обзирем на све стране, не би ли нашао какав кут где би се могао склонити, он ми рече:

— Ево овде, ако хоћете да седнете! — и показа један поваљен џак крај зида.

Прескочих неколицину, помажући се светлошћу мога фењера, и седох на џак. Светлост из фењера осветли црно и опаљено лице официрево и и лимену војничку чутурицу, коју је држао на колену, и с времена на време се поткрепљавао. Два врло жива и светла ока севала су под сенком сунцобрана од капе коју је он дубоко на чело набио, а на лицу му се огледао тежак умор који је сад већ био опште обележје свега живота, свега што среташ и што се креће око тебе.

— Немате ваљда где да ноћите? — запита ме кад сам сео.

— Имам, него изишао сам да поседим мало. Хтео би да сачекам Моравску Дивизију. Треба већ да стигне.

— Да, чуо сам, стићи ће! — одговори официр мирно, не придајућим томе велики значај.

— Ми се у њу надамо, много се надамо, то нам је последња нада! — настављам ја разговор.

Официр се горко насмеја, узе гутљај ракије, па спусти чутурицу на колено и дода готово више себи:

— И као свака нада и ова стиже доцкан!

— Мислите доцкан? — прихватих ја.

— Не мислим — одговори официр одлучно — него знам, видим. Нема ту шта више да се мисли!

— А ми смо све полагали у ту Моравску Дивизију. Ако она стигне... овамо се наши добро боре, добро се држе, те кад им стигне таква помоћ као што је Моравска Дивизија... можда ипак неће бити доцкан? — покушавам ја да измамим на силу утешан одговор.

— Та... — узе да отеже официр — у ствари неће бити доцкан да помогне повлачењу призренским путем. То толико може Моравска Дивизија, али да уопште помогне, да спасе ситуацију, доцкан је, врло доцкан.

— Дакле, само толико? — запитах разочарано.

— Само толико! — одговори официр. — Призренски је пут једини који нам је остао за одступање. Ту ће се сручити цела Србија. Бугари су већ у Качанику, њима не треба него још једна добра борба и ево их у Феризовићу и Штимљи, на устима Црнољевског Кланца. А кад то буде,

тада смо затворени као у мишоловци; сви, сви смо затворени и војска и народ и Краљ и влада и цела држава. Ето, то може отклонити Моравска Дивизија.

— А ја сам мислио...

— Да, видим! Овде се полаже много наде на њен долазак, али... толико може, да задржи Бугаре док сви ви измакнете.

— Мислио сам да из Приштине нећу морати даље.

— Мислио сам и ја, господине, и веровао сам, дуго сам веровао...

— А сад не верујете више?

— Ни у шта! — одсече он одлучно и наже опет чутурицу, коју је држао увек на колену.

— Ипак има вести које би могле бити утешне! — покушавам ја да и себе и њега обманем.

— О Русима, о Французима, о Румунима је л' те? — окрете се он на својој столици целим лицем према мени.

— Да!

— Ох, господине мој, кад би ви знали откад нас наши званични сервирају тим лажним вестима. Ви их бар чујете на улици, па вам не мора бити ни криво кад се уверите да су лажне, али се оне нама званично сервирају. Ево, видићете... — он завуче руку у унутрашњи џеп од шињела и извуче отуд неке хартије, те разви један угужван хектографски исписан табак — Видите, је ли ово нумера?

Он ми указа прстом на леви врх табака и ја принесох фењерић који је стајао на земљи између мојих ногу.

— То је само једна наредба, а имам их више — настави он. — Лаже се, господине, лаже се званично. Или нас лажу, или и њих лажу. И док је то чињено тамо, док смо се борили, хајде, још разумем. Требало је одржати морал у војсци, хајд лажи је. Али сад, што ће нам то још и сад? Зар није боље казати овоме свету: склањај се за времена, него после да све то загуши!

Под столом се протеже један спавач и гурну ногом сто, те га ми придржасмо, а онај се оздо промешкољи лево и десно док не нађе место. У тами, тамо у другом углу кафане, јаукну неко у сну и опет се умири.

— А мислите да је све то лаж? — покушах ја да наставим разговор.

— А зар није? Погледајте, молим вас — и он диже мој фењерчић те га принесе оној хартији што ју је још држао у руци — видите, то носи датум, 28 октобар, је л' те? То је нова, сасвим нова лаж. Где би нам био крај кад би све било истина што ту пише. Не види се, а дао би вам да прочитате. Седамдесет хиљада Француза и Енглеза, према овом извештају, било је већ у Солуну до 20 октобра, а од ових већи део већ на нашем земљишту. Овде пише да нешто у Солуну, али већи број у Србији, има 110.000 савезничких

војника и то са одличном оружном спремом. На глашава се нарочито да свака чета има два митраљеза, а сваки батаљон по једну батерију. Па онда крећу из Марсеља још две енглеске и једна француска дивизија, а одмах затим још три дивизије француске. Па онда, тешка француска артиљерија на путу је за Солун, а Руси се делом већ искрцавају у Варни, а делом иду преко Добруџе, и то пет корпуса Руса и знатна артиљерија. Сем тога, руске трупе добиле су дозволу и за прелазак преко Румуније. Ето, видите, све то пише ту и све се то нама званично и поверљиво саопштава. А место свега тога, што је овде набројано, довољно би било двоје: да се Руси одиста искрцају у Варни и да Французи, са половином снаге о којој се овде прича да је већ на српском земљишту, пођу само Вардаром на више, па би видели како би се ситуација очас изменила.

Официр је све то говорио јетко и дигнутим гласом гужвајући ону наредбу у снажној шаци.

— А шта је то што вас уверава да се то одиста и не дешава? — покушах ја да га умирим.

— Шта ме уверава? — учини он и погледа ме попреко, као што би учитељ погледао ђака који не зна лекцију. — Уверава ме то, господине, што Бугари у овоме тренутку појачавају новим јединицама овај фронт на Гилану. Кад Французи марширају оздо Вардаром, а Руси искрцавају у

Варни, онда се не одвајају тако лако снаге за појачање овога фронта. Је ли вам то јасно?

— Јесте, на жалост! — одговорих ја, осећајући како ми овај непознати официр чупа из душе последње остатке наде, које сам ја везивао за долазак Моравске Дивизије.

Ућутасмо затим. Он натеже чутурицу и јасно се чуло клокотање њено. Затим опет мир, те само чујеш тешко дисање успаване гомиле.

— А ви сте овде на пролазу? — прекинух тишину.

— Нисам, на пролазу сам кроз Митровицу. Па... дојурио сам, мајка ми је била у Прокупљу. Чуо сам да је избегла, па како су прокупачки бегунци овуда прошли, рекох да је нађем. Ујутру рано морам натраг да ми не би измакла команда.

— А јесте ли нашли мајку?

— Нисам, ко ће је наћи у овоме кијамету од народа. Рекох да јој се само јавим, нисмо се видели скоро годину дана и... ко зна хоћемо ли се кадгод видети?

— Смем ли знати одакле одступате?

— А што да не смете знати? — изненади се официр.

— Шта знам — узех да се правдам — ко велим да није поверљиво.

— Ама чега још и сад има поверљивог! — узвикну он и насмеја се готово гласно, али ипак горко. — Поверљиве су акције које непријатељ

не сме знати да их не би осујетио или предухитрио! А каква је то акција? Повлачење, повлачење без реда, без плана, без намере, без циља; повлачење које цео свет гледа и које управо заједнички врши и војска и народ. Чега има ту поверљивог? Шта је то што се ту да сакрити или што би се могло сакрити? — И он учини руком један гест као да би хтео рећи: отишло је све до ђавола, па шта има да се крије више!

— Одакле се повлачите?

— Са Чачка, кроз клисуру.

— Јесте ли имали борбе при повлачењу?

— Имали смо, на Чачку нарочито. То је ваљда и била последња већа борба. Овамо ко зна хоће ли их и бита?

— Зар је Чачак непријатељ борбом освојио?

— Не, али смо га ми освојили.

— Ми?

— Па да, ми! Ко хоће да зна како смо одступили и како је уопште српска војска одступила а непријатељ напредовао, тај треба да се распита о борби на Чачку.

— Значи, велики сте пораз нанели непријатељу у тој борби?

— И то, али није само то. Борбу на Чачку требало би забележити по томе, што је то борба растурених јединица, малих, усамљених јединица, од којих свака својим путем одступа а пред појавом

непријатеља све се то збира, образује војску и туче непријатеља организованог и снажног.

— Па што не забележите то?

— Ја?... Не умем! Није ми до тога, а и не умем. Све сам видео, све сам чуо, свуда сам био, али не умем да забележим.

— Били бар мени испричали?

— Хоћу! — одговори он са највећом готовошћу. — Хоћу, па ако сте писмени запишите то, вредно је записати.

Ја ућутах, очекујући да почне причу о борби на Чачку. Он окваси понова грло и поуми да почне, али напрегну слух и обрати пажњу на другу страну.

— Чујте! — рече — Ево их стижу!

— Ко!

— Моравци!

Прескачући преко гомиле спавача, помажући се фењером, пођох одмах, довикујући с врата:

— Само да их видим. Вратићу се, сачувајте ми место.

Напољу ме освежи ваздух, јер ме је била већ заморила она тешка и загушљива запара у кафани. Ноћ је била густа и мрачна и јасно се чуо бат гомиле из даљине. Пођох тамо у сусрет.

Приштина, која је до саме вечери нестрпљиво очекивала долазак војске, предала се била дубокоме сну који јој је успавао и све наде. Али, као да су сви ипак спавали на једно ухо а другим

ослухивали, јер бат гомиле на мах пробуди целу варош, те на кућама се отворише са великом лупом, нагло и готово једновремено, прозори и појавише се гомиле чупавих глава оних који су мало пре без наде полегали. На свима се прозорима појавише светиљке, лампе и свеће, које голе руке почеше да износе ван прозора како би бациле светлост на мрачну улицу те осветлиле пут војсци која нам последњу наду доноси. То је била једна врста импровизиране илуминације којом је, као чаробним штапићем из сна пробуђена варош, поздрављала оне од којих је очекивала свој спас.

— Нисам тврдо ни заспао! — говорио ми је сутрадан један пријатељ. — Узнемиравало ме то што синоћ није стигла дивизија. Почео сам да сумњам да и то није једно од многобројних обећања и многобројних наших надања. И када ме је најзад савладао сан, мени се чини да сам још увек једним ухом ослухивао: хоће ли доћи?

Бледа светлост петролејских лампи и свећа са којих је ветар пламен повијао, бацао је неку тајанствену, непоуздану светлост кроз мрачну улицу којом је војска, уморна дугим и напорним маршем, испрскана дебелим блатом и оквашена студеном кишом, полако и тромо промицала. Бат цокула и пљаскање опанака по блату, разорио је мртву тишину која је до мало час владала, те кроз тесне и мрачне улице одјекивало је као кроз пусте лагуме. Војници, и ако заморени, дизали су главе и

погледали на прозоре, одакле су им светиљке осветљавале препланула лица, а гомиле очију и осмеха, који нада исписује на уснама, поздрављала их.

— Но, хвала Богу, сад ћу мирније спавати! — рече један, који је светиљком у руци и огрнут ћебетом, под којим је дотле спавао, посматрао пред вратима, крај којих сам и ја стао, пролазак дивизије.

— Па јест — одговорих тек колико да одговорим.

— Како да није! — настави он. — Познајем ја Моравце! За три дана ћемо се вратити у Скопље.

Ма да, после разговора који сам мало час водио са оним официром, разочаран у велику задаћу коју смо дотле сви приписивали Моравској Дивизији, осетио сам у томе тренутку потребу да не разочарам друге. То је осећање онога који тешкоме болеснику, за којега су већ и лекари изгубили поуздање, неће да каже праву истину и залагује га новим надама. Можда би се тако дали правдати и они лажни комуникеи у којима нам се причало о савезничкој помоћи, о Русији, о Румунији и др.

Кад већ прођоше дуги и бескрајни редови, поче једна по једна светлиљка да се увлачи, један по један прозор да се затвара, а мало затим и да се гаси. И опет завлада улицом дубока тама мочарне

јесење ноћи и све понова заспа тврдим сном који вера и поуздање носи.

Ја се вратих у ону механу. Још једном ме задахну топла и смрдљива јара, која ме је у овоме часу гушила као да сам сишао у какву дубоку костурницу.

Официр је седео непомично на своме месту.

— Стигли? — упита ме.

— Стигли! — одговорих и посадих се на џак где ми је он сачувао место, а фењерић оставих међ ноге на под.

Официр тад поче да ми казује о борби на Чачку. Казивао је много и ја, вероватно, нисам упамтио све. Ипак сам сутрадан забележио датуме и поједина места. Из тих мојих бележака и из памћења, колико сам га сачувао, ја данас препричавам то казивање, препричавам га својим речима. Официрево казивање је било можда природније и једноставније, али сам ја само целину сачувао у сећању и казујем је онако како сам је сачувао.

8

Једна борба

У Гучу, на Бјелици, под Јелицом планином, стиже 17 октобра с вечери једна батерија, пред којом је јахао официр снажних плећа и препланула лица,

а оштрих и тврдих црта као од бронзе саливених. Дан се већ био увелико гасио, дућани и радње ове мале варошице биле су већ затворене и свако се повукао у своју кућу. Кад гломазни топовски точкови затандркаше мртвом чаршијом узнемири се забачена паланка и наста узбуђење међу њеним грађанима. Батерија прође и изби на други крај варошице, официр заустави на једној чистини поворку, нареди вољно и све остало за одмориште, те сјаха с коња и предаде га посилном.

Одмах настаде у батерији жив покрет момчади која поскака са седишта и предузе све да припреми за одмор. Једни пођоше по сено и дрва, други узеше да стоварују каре, трећи да побијају колье за које ће везати стоку, а четврти пођоше до реке по воду, те да оперу топовске точкове и поскидају са њих дебело блато које су понели са друма од Ариља одакле су јутрос кренули. Уморни волови који вуку ову батерију, ослобођени јарма, узеше да дахћу очекујући да им се положи храна. А официр, пошто је још неке наредбе издао, крете натраг у варошицу да потражи телеграф.

То је била свега једна пољска позицијска батерија Дринске Девизије која стиже отуд са Дрине, са Суве Горе. Када је 27 септембра непријатељ, после вишедневне борбе, прешао Дрину, батерија је ова добила наредбу да се одмах повуче на Добрун-Вардиште, одакле је преко Шаргана стигла у Ужице. Непријатељ је тада већ дубоко био ушао

у Србију те се морало и даље одступати, од Ужица на Пожегу, па у Ариље а одатле на Гучу.

Официр оборене главе, а забачене капе изнад чела, лагано корача некалдрмисаном, оцедитом улицом варошице, не обзирући се на радознале погледе преплашених становника до којих, преко високе Јелице, једва да допре из Чачка каква вест о ситуацији у земљи, те које долазак једне батерије са Дрине чак овамо у срце Шумадије, испуњава тешком бригом и слутњом.

Полицијски писар, који се придружио капетану и коначару, један улопан и неизбријан сремски тип, покушао је успут и да постави по гдекоје питање, али је капетан само одмахнуо руком не одговарајући му. Писар, видећи да на питања не добија одговоре, узе непитан сам да прича шта зна, шта је чуо, шта је допрло до Гуче.

— Овамо не ваља. Званично ништа немамо, ал' тако кажу. Веле, непријатељ је кренуо из Ваљева, слази преко Трбушана и Љубића. Слали смо коњаника, а разговарали смо и преко телеграфа са Чачком. Имам и једно писмо од мога колеге, послао ми по мом коњанику, вели: ми евакуишемо. То још пре три дана, а отад не знам како је. Немамо никаквих вести.

Капетан, нерасположен да се упусти у разговор, саслушао је све ове вести које, ма колико биле и непоуздане, ипак дају нешто података да се ситуација може бар наслућивати. Он је, размишљајући

о добивеним вестима, одбио онај један процењат који војници увек приписују страху, због којега цивилаши преувеличавају вести и изишло му је од прилике да се борбе воде вероватно негде око Ваљева, рецимо, на положајима изнад Ваљева. Највише још што би се могло дозволити, ако су Аустријанци једновремено сишли и Колубаром и Јадром преко Осечине, било би то да је и Ваљево пало. Према томе капетан је срачунао да ће у Гучи завршити своје одступање и ту сачекати наредбе које ће гласити да са батеријом крене на тај нови фронт.

Преплављен тим мислима и не слушајући даља казивања писарева, који је тапкао за њим по блату, капетан се уврати у среску зграду, из чијег је зида истицао читав сноп жица који је прихватао један дирек побијен испред зграде. У телеграфској станици затече он телеграфисткињу која је беспослена читала неки стари број београдских новина. Он нареди да потражи везу и распита где се налази Команда Ужичке војске. Седе затим и написа телеграм којим извештава команданта да се налази у Гучи и остави потпоручника да чека везу и испошље телеграм, а он оде да потражи мало одмора.

Прихватио се у кафани где му је спремљен конак, па се затим повукао у собу и убрзо, уморан, легао. Била је већ прошла поноћ кад на капетанова врата неко закуца, најпре тихо, а затим јаче. Био је то

потпоручник, који је довео собом једног ордонанса. Капетан, још довољно неодморен и неиспаван, седе на кревет и припали свећу у ниском лименом свећњаку. Ордонанс, који са потпоручником уђе у собу, предаде му једну малу коверту, коју капетан хитно отвори и принесе лист хартије свећи. Прелети га једанпут и двапут па, не говорећи ни речи, потписа завој и врати га ордонансу који салутира и оде. Капетан се диже са постеље и рече потпоручнику који је остао у соби:

— Идите одмах избудите људство.

— Покрет? — учини потпоручник изненађен, јер он још није био ни легао да се одмори.

— Покрет! — одговори капетан суво.

— Хитан? — пита даље потпоручник.

— Одмах, још ноћас!

— На коју страну?

— Видећемо, казаћу!

— Стока је преморена! — усуди се да примети потпоручник.

— Знам! Учините као што сам вам наредио! — одговори капетан и окрете се буновном и дремовном посилном, који је пао у собу те му нареди да поскида с чизама колико толико синоћње блато и спреми остали пртљаг.

Потпоручник салутира и оде, а мало затим, док се капетан још навлачио и опремао, писну трубни знак тамо крај реке и просече ноћну тишину која је лежала над паланчицом.

Кад је већ навукао и шињел и опасао револвер, он узе још једном наредбу која је лежала на сточићу, да је понова прочита. Наредба је била од Команданта Ужичке војске, у њој му се наређује да одмах крене за Чачак и да гледа да се пробије кроз варош, иначе му је батерија изгубљена, јер је Чачак пред падом.

— Ипак, она синоћна обавештења писарева нису била нетачна! — сину кроз главу капетану, стрпа наредбу у џеп од шињела и натуче капу на незачешљану главу, па пође кроз ноћ телеграфу да потражи Чачак те да распита каква је ситуација тамо, не би ли сазнао није ли већ доцкан кренути на ту страну.

Телеграфискиња, која је спавала на кревету за дежурне, диже се и поче ударати у апарат тражећи Чачак, али се отуд нико не одазва.

— Не одзива се? — упита капетан нестрпљиво.

— Од синоћ се, господине, не одзива. Звала сам неколико пута. Мора да су наши већ напустили телеграф и непријатељ ваљда...

— Биће да се воде борбе, па је линија заузета! — пресече је капетан, не желећи јој дозволити да каже оно што је и сам у томе тренутку помислио и што му је новом и тешком бригом осенчило чело.

Он пође нагло из телеграфа и упути се тамо где је батерија била већ сва на ногама и у покрету

спремајући се за полазак. За мало и он узјаха коња, а момци седоше на своја седишта.

За ноћи батерија је прешла драгачевску равницу, од Гуче до Јелице, а са зором се већ пела уз Јелицу, те кад освоји дан она се поче спуштати ка Чачку. Претпостављајући да непријатељ мора бити негде у близини, капетан, јашући далеко испред батерије, учетворостручи пажњу. Он још од ране зоре посла у извидницу једнога поднаредника са два војника који далеко измакоше и требали су се већ вратити. Под њим се развила серпентинска џада која обавија као змија Јелицу, те је далеко под собом могао сагледати делове друма, што му је олакшавало да са извесним поуздањем креће напред, прибојавајући се ипак изненађења на превојима, у толико пре што на овоме стрмоме путу не би могао са батеријом оперисати, нити би је на ускоме друму могао кренути за повратак, нити би је преморена стока могла узнети натраг на Јелицу са које се спушта.

Једнога тренутка заустави капетан батерију и изјаха напред до једнога завоја са којега се далеко догледа повијена пантљика јеличкога друма и, тамо под Јелицом, Чачак који броји последње сате своје слободе. Далеко под собом спази капетан на догледу извесно кретање. Његa такну нешто, али, кад понова загледа, познаде по броју људи да се то његова извидница враћа те јој похита у сусрет. Поднаредник, који је слазио чак до

Чачка, рапортира капетану, да су јуче још Чачак напустиле све наше власти и да су обе ћуприје на Морави бачене у ваздух. Непријатељ још није ушао, али се зна да слази с Љубића и укопава се с оне стране Мораве. Варош је спремна за предају и очекује се улазак непријатеља свакога часа. Опасност је велика за батерију да настави пут за Чачак, јер може непријатеља затећи већ у вароши.

Саслушавши овај рапорт, капетан се за тренутак размисли, па ободе коња и хитно се врати батерији те издаде наређење да се журно креће ка Чачку не би ли се уграбило проћи кроз варош пре но што би непријатељ ушао и заробио батерију. И ма да је стока већ била потпуно клонула од силнога умора, пут који је био стрм и под ногом, олакша те батерија живље крете.

Било је десет и по часова пре подне 18 октобра, на сам дан Светога Луке, када ова батерија наиђе иваничким сокаком на чачанску калдрму и капетан на коњу пред њом. У вароши тишина, мртвило. Из кућерака са застртим прозорима провирују преплашене очи становника, који су се већ предали судбини те су још ради само да виде како изгледа та њихова судбина. Са по гдекоје капије извирује женско чељаде, људи су се извесно повукли у куће, јер нису ради у првим тренуцима уласка непријатељске војске појављивати се. На једној кућици већ виси бели барјачић, а пред кућом остарија жена престрављено погледа непријатеља

кога очекује. Загледа добро и кад у војницима позна своје, српске војнике, она се преобрази изненађењем и осети се срамна, те грчевито здера бели барјачић с мотке и утрча у кућу, одакле мало час искуљаше читаве гомиле жена и деце радознало и са усхићењем посматрајући српску војску коју нису очекивали. Мало даље, опет пред вратима једне кућице, жена спазила српску војску и српског официра, па стидно сакрила за леђима бело барјаче и сикирче којим га је требала да прикуца на капији. Капетан спази, боно га текну и узвикну јој с коња:

— Зар није, сестро, рано да дижеш тај срамни барјак?

Она постиђено баци барјак и сикирче и побеже у кућу.

То све на уласку у варош, међу првим кућама. Кад батерија уђе мало дубље, сагледа капетан тек праву слику једне вароши у агонији.

Чачак је тада крцао од избеглица и све то, престрављено и забринуто, сабрано у гомилице, стојало је пред дућанима, пред кућама, помирено са судбином, шапћући међу собом са извесним узбуђењем изазваним непознавањем опасности која се приближује. Што дубље средини вароши, беле заставе све чешће, нарочито на угледним кућама. На општини такође бела застава и под овом сабрао се нарочити одбор грађана који је образован да изврши предају вароши. Као нарочиту значку

лојалности и готовости на предају, сваки је од ових одборника носио још омотану, на левоме рукаву, и једну белу врпцу.

Светина на улици и пред општином, заједно са овим белим одбором, очекујући са извесним неодређеним страхом, слутњом и немилим предосећањем улазак непријатељске војске, који има да означи почетак робовања, са нескривеним изненађењем предусрете српског официра са батеријом. На лицима свих било је исписано питање: „Откуд ти?“. Што је капетен ближе прилазио белој општинској застави и престављеној гомили, сабраној под њом, изненађење се ово претвараше у праву запрепашћеност. Измирено већ са предајом, измирено већ са робовањем, становништво је, готово са негодовањем, пресретало од некуд залуталу српску батерију, која ће навући борбу и са њом гнев непријатељев, смрт и разор вароши.

Капетан је осетио то негодовање у погледу светине и одбора, и у души му то изазва бону одвратност и плануше му образи срџбом. Он на пусти батерију, те ова настави пут калдрмом, а притера коња пред општинску зграду.

— Шта је то? — грмну капетан с коња сакупљеним одборницима са белом траком око рукава.

Нико му ни реч не одговори.

— Ко обеси ту срамну заставу? — грмну капетан и потера коња у саму гомилу.

Одборници се загледаше међу собом и председник њихов приђе капетану љубазно:

— Ми, господине капетане, очекујемо непријатеља сваки час. . .

— Скидај то! — прекиде га капетан. — Зар не видиш да су оно тамо српски војници, зар не видиш да сам ја српски официр; зар ти хоћеш да ја српску војску, макар и у одступању, проводим под белим заставама?

— Молим лепо! — узе председник белога одбора опет де се објасни. — Ми смо напуштени и ми имамо право да се сами опредељујемо према даљој својој судбини.

— Опредељујте се кад више ни једног српског војника не буде у вароши. Док сам ја овде, још нисте робови; имате кад то да будете. Наређујем да се беле заставе скину!

— Ја мислим. . .

Он не изговори реч, јер капетан плану и спусти руку на револвер и пригушеним гласом цикну:

— Скидај или. . .!

Бела застава паде са општинске куће, поскидаше се и са осталих кућа улицом којом ће последња српска батерија проћи. Капетан ободе коња и похита за батеријом.

Али, малочашњи случај није био и последњи који је капетановој узбуђеној души нанео бол при напуштању већ изгубљене и злој судбини остављене вароши. Маса света, међу њима највише

избеглица из других места, а међу овима велики број појединаца и читавих породица које су га познавале, опкољавале су га, заустављале му коња и, сузним очима и узбуђеним гласом, који је дрхтао и грцао, засипале га питањима: одакле иде; иде ли још војске; има ли какве наде?

Капетан хтеде да не одговори, или бар да прикрије истину, али гомила из његовог устезања и снебивања познаде истину и то га нагна да јој је призна.

— Ово је последња наша батерија. Измичем журно да не будем пресечен — али, да би их и утешио, он додаде — ипак, чим ухватим тамо положаје, зауставићу се!

Место утехе, та изјава капетанова изазва још већи страх код светине.

— Не тамо, не над Чачком. Идите даље, што даље, капетане. Бомбардоваће нас, уништиће нас!

Капетан им обећава и његов коњ раскрчује гомилу, те полази путем ван Чачка, којим његова батерија већ измиче. Али на крају су тамо, ван вароши, још и касарне, које су претворене у болнице, претоварене рањеницима, који су се начетили на прозоре и измилили испред болнице па довикује отуд:

— Одакле, господине капетане? Куда, господине капетане? Је ли далеко непријатељ, господине капетане? Хоћете ли примити борбу, господине капетане?

Капетан одмахује руком и окреће главу да не види ово несрећно будуће робље међу којима има можда и његових другова, и удара мамузу у слабине коњу не би ли што пре стигао батерију која је већ измакла друмом.

Испред трнавске механе више Чачка изиђе водник пред капетана и саопшти му да је стока толико малаксала, да већ посрће и пада. Месец дана та стока, неисхрањена, без одмора, тегли од Дрине до Чачка. Капетан нареди да се ту, код трнавске механе, изнад самог Чачка, остане на одмору, али пред подне већ он доби извештај да се непријатељ брзим маршем спушта ка Чачку и нареди брзо кретање, јер ту, на трнавској механи, и кад би могао са цигло једном батеријом да прими борбу, не би то учинио ради вароши и онога света, који га је молио и коме је дао реч да ће избећи борбу изнад саме вароши.

Ма да је друм био закрчен бегунцима и старцима из трећег позива, који су се распрштали још испред Чачка, код села Трбушана, ипак се пред батеријом свуда отварао пут и она је лагано измицала ка селу Јежевици. Посматрајући старце из трећега позива како гегуцају кољавим друмом, капетан поуми у једноме тренутку да их прибере око своје батерије, за случај да буде принуђен примити борбу, али, видећи их онако изнурене и немоћне, одустаде од те намере у толико пре, што код села Јежевице натрапа од некуд један полуескадрон коњице трећег

позива, са резервним капетаном као командиром. Капетан одмах стави овај полуескадрон под своју команду и истури га испред непријатеља.

У само подне, патроле овога ескадрона јавише капетану да је непријатељ ушао у Чачак и креће даље да гони његову батерију. У исто време стиже капетану и глас да се негде на друму, идући Краљеву, налази још једна батерија дебанжова и један вод крупових топова којим командује један доцент Универзитета, резервни капетан. Капетан разасла коњанике, поручујући овима да застану где су, и да се постарају добити везу са њим, а сам одмах крете ка селу Слатини, сад већ са намером да се ту задржи, па да у име Божије и борбу прими, осећајући се сад већ колико толико јачи или бар не више усамљен.

Да би се могао за борбу припремити, капетан нареди патролама да по друмовима почну збирати растурену пешадију, па чак и оне трећепозивце које је мало час запостављао; и настаде да се одмах веже телефоном са Краљевом, не би ли ма с ким, ма с којом командом, добио везе.

Мало час и телефон зазврча. Капетан је тражио Краљево да пита где се налази Штаб Прве Армије. Телефон му донесе вест да се штаб Прве Армије налази у Витановцу и он запрепашћено испусти слушалицу.

— Дакле на левој обали Мораве? То значи да војвода Мишић ни појма нема да је непријатељ

изманеврисао клисуру Овчара и Каблара и да је заузео Чачак. Тражи хитно Армијски Штаб! — дрекну он на подофицира телефонисту.

Телефон је очајно зврчао, телефониста је чинио све могуће покушаје и напоре, али је до те везе немогуће било доћи. Свакога часа јављале су се ненадлежне команде, војне станице или су се укрштали разни гласови, разна брујања и телефониста је уморан прекидао везу, да мучан посао изнова почне. Капетан је нестрпељиво ходао, пушећи грчевито и нервозно цигарету за цигаретом и псујући телефон и онога ко га је измислио.

После читавога сата напора, телефониста клонуло испусти слушалицу на колено.

— Не може се добити веза, господине капетане!

— Тражи! — дрекну овај. — Мораш добити, по цену живота је мораш добити!

Нов сат напора, укрштања разних гласова, јављања ненадлежних команда и, најзад, капетан чу где телефониста неколико пута понови:

— Је л' то Штаб? Ало, је л' то Штаб Прве Армије?

— Је ли? — учини капетан и у једном скоку нађе се крај телефона те зграби слушалицу.

— Ало! Ало! — наслони капетан слушалицу на уста и на уво. — Ало! Је л' то Штаб Прве Армије? Овде командир пољске батерије Дринске Дивизије Капетан... Ало, јест! Молим саопштите господину начелнику штаба, да се, са једном пољском по-

зицијском батаријом Дринске Девизије, налазим на Слатини, више Чачка; да се у мојој околини и у вези са мном налазе — и капетан настави цео рапорт о двема батеријама, о ескадрону коњице, о расутој пешадији, за коју је издао наредбу, да се прибере и заврши овим: — Ја сам јутрос у десет и по часова прошао кроз Чачак и уставио се овде; непријатељ је ушао у Чачак у само подне и наставио пут за мном...

— Како, како, поновите! — дрекну глас из Армије.

Капетан понови:

— Непријатељ је ушао у Чачак у само подне и наставио...

— То је немогуће! — пресече му реч глас из Армије.

— То је могуће и тако је! — одговори капетан.

— Останите на телефону! — наређује глас и прекида говор.

Јасно је било, да је глас о паду Чачка морао изазвати запрепашћење у Армији, која се још налазила на левој обали Мораве. Мало час, јави се на телефону сам начелник Штаба и капетан понови вест о паду Чачка.

— Ама, је си ли ти луд, знаш ли шта говориш? — зграњава се на телефону начелник.

— Нисам луд, господине пуковниче, говорим вам само оно што поуздано знам и што је тачно и, молим вас лепо, да о томе одмах обавестите господина војводу и издате ми потребна наређења.

— Останите на телефону, звaћу самога војводу.

Одиста, мало час, јави се сам војвода Мишић.

— Је ли тачна вест, капетане, да је Чачак од подне у непријатељским рукама? — запита војвода, који је капетана лично познавао и знао га из бораба, које су се 1914 године водиле код Прибоја у Санџаку, на Црноме врху, на Гласинцу код Побратца и пред Сарајевом. Када му капетан поузданим гласом понови све, што је раније рекао, војвода му нареди да понови рапорт о стању ствари и о снагама којима располаже, а кад то изврши, зазвони кроз телефонску слушалицу војводин одлучан глас:

— У моје име стави под команду све, што ти до руку дође. Остани ту где си и, ни стопу даље! Прими борбу и употреби све, да непријатеља задржиш. Само преко тебе мртвога сме непријатељ даље!

— Учинићу као што наређујете, господине војводо! — одговори капетан. — Али се бојим нећу моћи задржати непријатеља; недовољне су ми снаге којима располажем, а нарочито немам пешадије!

— Држи се како знаш и умеш! — одговори војвода — ако си ти онај стари, одржаћеш се. Шаљем ти у помоћ најбољи пук пешадије, а послаћу ако треба и целу дивизију. Само, непријатељ ни стопе даље, разумеш ли?

— Разумем, господине војводо!

Кад се одвоји од телефона, капетан се живо даде на посао. Прегледа најпре околину села, изабра положај код слатинског гробља и нареди, да се ту пласирају топови; прибране делове пешадије истури напред пут Трнаве, према непријатељу, и посла ордонансе са потребним наредбама и саопштењима крупової и дебанжової батерији.

Мало затим стиже и коњаник оздо из Трнаве и саопшти капетану, да је коњица већ у контакту са непријатељем, ту око трнавске механе, и да се ту зауставило непријатељско наступање, јер је ноћ већ настала.

Наста ноћ мрачна и облачна. Војници наложише ватру у заклонима, како се не би открили непријатељу, а капетан се повуче у слатинску школу, коју је одредио за свој штаб и у коју су се прибрали и болесници.

Тек што се забринути капетан посади, да се одмори, премишљајући о сутрашњем тешкоме дану и борби која му престоји, а дојури један подофицир и рапортира му, да се друмом чује брзи ход коњице.

— Којим друмом? — скочи капатан.

— Из Краљева.

Капетан се умири, али ипак пође напоље, јер ма да отуда не може доћи непријатељ, ко зна да не буде какве заблуде.

Друмом је стизала наша коњица, као што је капетан и предвиђао. То је одељене које је лично

војвода Мишић упутио, да се увери о стању ствари и, како воћа оделења у рапорту изјави, да се у невољи нађе. Капетан задржа ово оделење да преноћи у селу те да ујутру начини распоред са њиме.

Сутра освану деветнаести октобар, суморан и влажан. Небо хладно и мрачно као чело злочинчево. Из мочара испарава влага и чисто натапа душу зловољом. Не мили ти дан, не мили ти живот. Бива да се у борби таквих дана са већим самоодрицањем иде у смрт но иначе.

Патроле јављају да је већ са првим сванућем, доле код Трнавске механе, отпочело чаркање. Плане овде или онде пушка са непријатељске стране, а одговара јој наша. Кад дан мало више освоји, поче и чешћа чарка, те глас пушчане праске допире чак до слатинских положаја.

Капетан узјаха коња и пође предњим, истуреним деловима своје малобројне војске, да осмотри непријатеља и да учини потребне измене у распореду, и охрабри оне, којима је намењено да приме први сударе са непријатељем. За капетаном крете и оно оделење коњице, што је синоћ у мрак стигло.

На Јежевици с једне и друге стране друма полегли по земљи старци из трећег позива и оно војника што су их патроле јуче прибрале; полегли по јаругама, по кукурузу или похватали заклонита места и бусије, зид, дрво и камен и мирно и од-

мерено одговарају на пушчане поздраве са непријатељске стране. Ни непријатељ још није био отворио живу ватру, желећи вероватно најпре да одмери снагу нашу или очекујући придолазак својих трупа. Командир истурених одељења изиђе капетану на рапорт и саопшти му бројно стање прикупљене пешадије, као и синоћње и јутрошње кретање непријатеља. Капетан нареди да се војници, расути по њивама, приберу што тешње и да најогорченије бране друм, којим ће непријатељ наступати. Нареди још и чешћу паљбу, како би непријатељ добио утисак да је овде већи број војске.

— Из Армије имамо наредбу да изгинемо сви! — дода мирно капетан на завршетку својих наредаба. — Разумете ли?

— Разумем! — одговори млади резервни официр и затресе му се рука, коју је дигао да салутира.

Ма да их је, приликом овога разговора, поздравило неколико пушчаних зрна, која им прохујаше око глава и капетан и млади официр остадоше равнодушни, навикнути већ на такве поздраве. По свршеним наредбама капетан крете међу војнике.

— Можеш ли, стари? — довикује чичици који је полегао иза једнога бусена.

— Морам, господине! — одговара чича.

— А умеш ли да гађаш?

— Знаш како је, господине. Прислоним пушку уз образ, па на једно око зажмурим, а на ово

друго не видим; ал' опет, зрно оде тамо међу њих, па ако погоди кога добро, а ако не погоди, толико му чини.

Другог чичицу нађе капетан у једној јаружници. Развио на земљу прљав пешкирић па једе сир и хлеб и пуца. Поједе залогај, па узме пушку и испали је.

— Ручаш, чича?

— Па да се прихватим, господине. Од ране зоре нисам окусио.

— Ако, ако, прихвати се.

— А знаш како је, не ваља с празним трбухом ни на онај свет отићи.

— Само чувај пушку! — вели капеган.

— Хоћу, господине, и она мене чува! — додаје чича.

На капетановим уснама развуче се благ али и болан осмех. Њему падоше на памет синоћне речи војводине: „Ако си ти онај стари, одржаћеш се!" С чим ће се и с ким одржати? — питао се капетан сам у себи — зар са овим доброћудним чичицама, чији животи не доприносе успеху већ само пењу број жртава? Тешило га је оно нешто мало војника, колико их је сагледао, и мало младих Црногораца, које је он собом чак са Дрине повео. Али је, према извештајима које је већ имао о снази непријатељевој, увиђао како је све то не само недовољно но управо бедно.

Капетан застаде мало на месту обузет тим ми-

слима, па се на један мах трже и ободе коња да пође даље, али у томе спази друмом из Слатине ордонанса који је журио к њему. Капетан притеже дизгине и коњ остаде у месту. Ордонанс му јави да су у Слатину стигли неки официри који га траже.

— Из штаба ваљда? — поуми капетан и ободе сад понова коња те се у два три скока дохвати друма па се галопом упути Слатини. Из далека, с друма још, догледа он пред слатинском механом једну гомилицу официра и коња које су сеизи водали друмом. Кад се приближи мало гомили, познаде он међу официрима уочљиву фигуру команданта седмога пука првог позива. Кад приђе још ближе, виде да се није преварио и јасно виде пуковниково црном машћу обојено лице, његове пуне црне бркове и топао осмех очију. Он нагло сјаха и готово притрча гомили из које му је пуковник већ пружао пријатељски руку.

— Шта је овде? — предусрете га пуковник.

Капетан укратко и брзо изговори свој рапорт о јучерањем и данашњем дану, о величини својих трупа и о ситуацији на Јежевици, одакле је овога тренутка стигао, не кријући ни своју бригу за исход борбе.

— Не брини! — утеши га пуковник. — Стиже ти помоћ!

— Ко? — запита капетан готово усхићено и

ако је већ по присуству пуковникову и његових официра слутио.

— Ми. Седми пук првога позива.

— Цео пук? — понови капетан сав срећан, јер му стиже читав пук најбоље војске.

— Цео! — одговори пуковник показујући на друм којим су се већ догледали предњи редови челнога батаљона.

Са капетанова лица ишчезе домалочашња брига и очи му засветлеше задовољством и поуздањем.

Пуковник узе команду у своје руке и ту, пред слатинском механом, отпоче одмах саветовање. Знајући да собом води један одморан и прекаљен пук, пуковник одмах нареди да се не чека напад непријатељев већ да се он, и то што пре, нападне. Он изврши одмах распоред и издаде све потребне наредбе. Челни батаљон, који је већ дотле стигао одређен је одмах у претходницу, а капетанова батарија, која је била постављена код слатинскога гробља, у састав претходнице. Пред подне стигли су већ и остали батаљони и одмах им издате потребне наредбе.

Кад је превалило подне, претходница са батеријом крете ка Јежевици у сусрет непријатељу и чим му стиже на доглед, између Слатине и Јежевице, отпоче пушкарање. Пушкарање ово није више било оно старачко пушкарање уз залогај хлеба, паљба је била у самом почетку већ жива и оштра.

Борба почиње.

— Биће меса! — вели пуковник своме ађутанту, посматрајући развијање претходнице и предосећајући озбиљност борбе.

Дугим ратничким животом развио се у наших ратника један инстикт, једно предосећање. Као што морнар по лепоме и сунчаноме дану, кад никакав покрет у атмосфери не прети променом, предосећа буру, тако и ратник, после првих пушчаних поздрава са непријатељем, предосећа хоће ли бити борбе или ће се остати на обичноме пушкарању.

Пушчана ватра све јача и гушћа. Већ први рањеници падају и повлаче се ка Слатини. Топови још ћуте, јер су на друму, у маршевом поретку, очекујући наредбу да се развију. Непријатељ већ осећа да према њему није синоћња војска, а београђани да је ова, у низу њихових славних бораба, можда последња. Њихов их је понос водио у ову борбу са нарочитим расположењем да даду мушки отпор те натерају непријатеља да заплаче над својом победом.

И борба поче да расте, да се пење и да бива све огорченија, те предњи наши почеше да потискују предње непријатељске делове, а за њима се и батерија помиче све до првих јежевачких кућа. Нови положаји које би заузимали наши, били су посејани безбројним лешинама наших стараца, Читава их је чета синоћ изгинула. Та чета, из

ужичке војске, упућена је била доцкан синоћ са Јелице капетану у помоћ, али, рђаво вођена, залутала је у непријатељске редове, те их ови скоро све побили, а мали остатак заробили. На новим положајима борба настаје још огорченија, јер непријатељ као да се, потиснут, дочепао сад бољих позиција но што их је мало пре имао, а батерија још ћути прикована на друму у маршевој колони, немајући ни лево ни десно простора да се развије. Паљба већ густа као киша и читави млазеви танади засипају батерију. Осећа се да се непријатељ дочепао бољега положаја од наших.

— Ово бије из близа? — узвикује капетан.

— Из близа, господине капетане! — одговара поднаредник са предњег топа.

— Ама одакле, по Богу, где се скрио?

Узеше сви да осматрају по правцу и по звуку. Капетан спази први како са звонаре јежевичке цркве лије киша танади. Он нареди да се челни топ скине, намести и, не говорећи ни речи да је пронашао заседу, он темпира топ на сто метара пред устима, а зрна се расуше као картеч. Један метак, други и трећи је већ био довољан да непријатељска заседа на јежевичкој цркви ућути.

Топовски метци, у тако непосредној близини пешадије, учинише да се борба на један мах освежи. Пешаци дигоше главе и нарастоше им срца, те викну неко међ њима: „Брже, људи, ево нас стигоше топови!“

Сви поскочише вољни за јуриш, очекујући нетренимице команду и осврћући се за собом одакле би им ова имала доћи. Али пуковник обустави даљу борбу, јер је ноћ већ била пала, па се не може знати где се може наићи на непријатеља, а нарочито што су се борбе водиле преко самих шљивака те, ко зна где се све по врзинама може скрити непријатељ.

Прекидајући борбу, пуковник наређује да свако остане на своме месту, да задржи свој положај како би, чим зора сване, могли наставити борбу. И тако је готово цео фронт ту ноћ провео на мртвој стражи, а одмах, непосредно иза мртве страже, на двеста до триста метра пред непријатељем, шест топова положених цеви, спремљених за картечку ватру, стоје мирно и непомично, као гвоздена стража која бди над уморним пешацима.

Ватре се нису смеле ложити, али се мало и спавало. Све је било на опрезу, тим пре што је изгледало као да има некога покрета код непријатеља.

Пуковник са својим штабом заноћио је у Јежевици, у сеоској школи, где је велики део ноћи провео у разговору о сутрашњем дану, придремао мало обучен и оружан и још далеко пре зоре кренуо на положаје.

Са првом зором планула је и прва пушка и она откри да непријатељ није остао на положајима на којима је био кад се синоћ борба завршила. Он

се повукао на јежевичку косу и то је био онај ноћашњи покрет непријатељев, који су наше страже запазиле. Наши су отпоздравили непријатељев пушчани поздрав, али, према наредби пуковниковој, са извесном уздржљивошћу, све док дан мало не освоји. Чим се раздани, наши осуше учестану и снажну ватру, тако да је непријатељ брзо отеран и са те косе, коју заузе батерија и построји се у једном шљиваку близу друма. По истој коси, лево од друма идући Чачку, постројавају се одмах и остали топови, два пољска брзометна, који су дошли са седмим пуком, шест пољских дебанжових и два крупова. Тако се јежевичком косом поставила батерија која је сад већ бројала шеснаест топова.

На тај начин, наши су већ били спремни да приме и већу борбу која се одиста од тога часа и развија.

Као да се и непријатељ на новоме положају више прибрао, јер наша пешадија, потискујући га, сад већ наилази на јачи отпор. Митраљези грокћу са свих страна и сеју смрт, а пушчана ватра се укршта и пламти цео фронт. Развија се смртоносна борба. Сад већ и топови улазе у дејство, те се разлеже грмљавина од које задрхта Чачак и и преплашено становништво у њему. Да би сузбио дејство наше артиљерије, непријатељ извлачи два тешка, велика калибра топа, код барутнога магацина, више Чачка и, вешто скривен, туче отуд

нашу артиљерију. После неколико хитаца, непријатељски топови нађоше мету и тачном ватром засуше два наша брзометна топа тако, да они намах заћуташе да не би били уништени.

Пуковник, командант седмога пука, који се налазио међу својим пешацима, пожури ка топовима који су заћутали. Он узе и сам, са командиром брзометне батерије, да осматра одакле их то туку непријатељски вешто скривени топови.

— Са оне косе, али су тако скривени да не могу да их нађем! — вели капетан, командир брзометних.

— Морамо их наћи, иначе ће нас покосити! — одговара пуковник а у том груну, недалеко на десном крилу, где су пољски топови.

— Бог и душа, овај их је нашао! — узвикну пуковник и крену тамо ка пољацима. У том застења кроз ваздух и тресну, а земља, коју диже тешко разорно зрно, и дим који се разви из експлозије, зави пуковника и његове пратиоце. Капетан пољске батерије, који је био на своме левоме крилу, претрну и потрча месту где је мислио да прихвати мртвога пуковника, али се дотле, из разређеног дима, помоли пуковникова симпатична фигура.

— Спасавајте се, овамо, брже овамо! — виче капетан.

Али пуковник, смешећи се, мирно остаје на месту, истреса руком земљу која му је запала око врата и обзире се око себе:

— Добро је, вели, сви смо на броју!

Затим приђе пољској батерији.

— Нађе ли их? — пита капетана.

— Ено их код барутног магацина!

— Удри!

И капетан проконтролиса најпре још једном топове, па распали једно за другим. Затреска тамо граната, диже се земља у вис и — непријатељска батерија ућута, ни једним се метком више не одазва.

— Умуче! — кликну капетан.

— Пролајаће он опет! — одговара пуковник, уверен да је нађени непријатељ спустио своје батерије са виса, на коме је био, да потражи нов положај и пожури пешадији да са њоме искористи ову артиљеријску паузу.

Поштеђена артиљеријске ватре, за време док је непријатељ тражио нове положаје а, осокољена пуковниковим присуством, пешадија груну јаче напред, потисну снажно непријатеља и заузе тр-навску механу и положаје око ње. У том се понова јави грмљавином непријатељски топ. Нађе нашу пољску батерију и убаци у њу неколико тешких зрна.

— Одакле бије? — виче капетан да би надвикао тресак.

— Не знам, господине капетане! — одговара водник.

— Гледај, пази!

Сви обратише пажњу на ону страну одакле ватра бљује.

— Ено, рикну! — и сви спазише како сину ватра.

— Ено их, тамо су! — кликну капетан.

Водник узе брзо да удешава топ да би ућуткао непријатеља.

— Шта ћеш? — пита га капетан.

— Да бијем! — одговара водник.

— Чекај, не жури!

— Сатреће нас.

— Чекај не смемо га тући!

Капетан се предомишљао. Непријатељ је спустио батерију с виса код барутнога магацина и поставио је код касарне. Касарне су претворене у болнице и препуне су наших рањеника. То су они несрећници што су се јуче, када је капетан излазио са батеријом из Чачка, начетили били на касарнске прозоре и очајно посматрали одступање последње српске батерије и боно узвикивали: „Има ли какве наде?“

Тући непријатељску батерију, која се иза болнице сакрила, значило би изложити ватри из српских топова српске рањенике. Ко је тај који би хтео и смео тај злочин повући на своју душу? Ко је тај коме не би душа заиграла, а рука задрхтала при помисли да палећи топ шаље зрно које ће покосити читаве чете рањених бораца и другова својих?

А непријатељска батерија бије, бије сад бешње

но ма кад досад, јер се осећа заклоњена, јер зна да јој српски топови не смеју, тамо где је, бацити своје ватрене отпоздраве. Непријатељска зрна једно за другим падају међу наше и косе, а наши трпе и ћуте и — размишљају.

Најзад капетан плану.

— Удрите, па шта Бог да! Али, чекај, на сваки топ официр, сам официр да контролише и да нишани. Животом плаћа ко удари у болницу. Четворе очи отварајте!

Сам капетан полеже по једноме топу, одмери, нанишани и... пуче. Опали и други и трећи. Ни један метак не очеше зидове болничке и сваки нађе батерију непријатељску. Ућута на један мах непријатељ, нађен и изненађен овако дрским гађањем.

— Браво! — кликну капетан похваљујући и ободравајући своје официре и војнике.

Одмах настаде живља и пешачка борба. Пуковник зашао лично кроз редове бораца и храбри их и упућује:

— Живље, живље! Ено ћемо доживети и ту бруку да артиљерија прави јуриш, а ми да трчимо за њом. Дижи главу, дижи, не бије свако зрно. 'Ајде, 'ајде, децо, нек осети непријатељ с ким има посла!

Непријатељ, који је испред Чачка, код Трбушана, имао ону олаку борбу са трећепозивцима, није се никад надао оваквом отпору. То се изненађење јасно опажало у непријатељским редовима у којима

се, при сваком налету наше пешадије, осећала малодушност.

— Шваба је мислио, да јевтино узме Чачак. Треба да плати је ли, момче? — довикује пуковник једноме рањенику који гегуца друмом натраг ка Слатини.

— Платио је, вала, господине пуковниче. Чекај док се преброји па ће видети.

— Мислиш, изгинуло их доста? — наставља пуковник.

— Таман толико, колико да се покају што су натрчали на нас! — одговара ребрећи се београђанин.

— И право је, момче, они су дошли да отимају туђе, ми бранимо своје!

У том часу непријатељ поче да се колеба и пуковник то запази, па пожури опет предњим редовима, који су стопу по стопу напредовали, сејући пред собом смрт. Непријатељ узмиче, остављајући за собом своје мртве и рањене. Што даље наши напредују, све више мртвих и рањених. Крај друма, у јарцима, по шљивацима, по врзинама. Мртви покрили својим плавим шињелима поља и удолице, па изгледа као да су раскинута парчад облака попадала на земљу; рањени се вуку по земљи као глисте, запомажући и лелечући да се дочепају друма, надајући се да ће ту бити лакше нађени те однети на превијалиште и у болнице. Међу мртвима и наши трећепозивци, они несрећ-

ници што су тако скупо искупили своју старост и невештину. Пуковник пролази крај мртвих и рањених, немајући времена да се обзире на њихово запомагање и жури ка првим редовима, са којима затим чини нов притисак на непријатеља, тако да га већ сатерује у Чачак.

У том, непријатељска батерија понова загрокта из близине. Сви се згледаше. Одакле то сад? Сви нетремице почеше посматрати и пратити сваки метак, не би ли опазили где је непријатељ сад поставио топове. А ти топови све јачом ватром засипају наше положаје.

— Туче из вароши! — дрекну капетан.

— Јесте, ено га тамо негде, око цркве.

Сви клонуше пред овим сазнањем. Ко сме да туче у варош, у српску варош, пуну народа и пуну избегле сиротиње, међу коју се непријатељ кукавички завукао. Мора се ћутати, мора се трпети, мора се скрштених руку стојати и као мртва мета чекати ударце. А кад би само и са тога места била одагната непријатељска батерија, ми би још вечерас ушли у Чачак, ослободили га, и ослободили би страха и трепета хиљадама мајки које стрепе за децу своју и хиљадама деце која вриште од страха на крилима мајки својих. Беле заставе, које сад већ извесно киге цео Чачак, попадале би још једном пред српском војском, а непријатељ, пребачен преко Мораве, зауставио би своје надирање и за дуго би се предомишљао пре

— Заповедајте господине капетане! — одазва се млади потпоручник.

— Ви лично нанишаните, разумете ли, ви лично.. добро промерите. . .

— Разумем, господине капетане! — одговори млади потпоручник и очевидно му се бледило разли лицем, а усне грчевито задрхташе.

Младић приђе топу и узе оком тражити непријатељску батерију.

Он поче окретати ручицу, завртањ, поче подешавати, нишанити и, најзад, још блеђи но раније, приђе капетану.

— Готово је, господине капетане!

— Да проконтролишем! — и капетан приђе топу те се увери да је одлично наперен тамо одакле бљује непријатељска ватра. Он одмаче од топа и, пре но што би изрекао судбоносну наредбу, њему још једном задрхта срце. У једном магновењу прелетеше му пред очима све добре и зле последице о којима је већ до сад размишљао. Ал најзад стеже срце и наредба паде:

— Пали!

Млади потпоручик узе нешто да се маје око топа и не изврши наредбу.

Капетан га изненађено погледа.

— Шта је?

Потпоручник приђе блед капетану и речи му задрхташе у грлу:

— Господине капетане! Топ је наперен, нишан утврђен и ја бих вас молио наредите да ко други опали.

— Зашто? — запита капетан невојнички, готово благим гласом, осећајући и сам тежину ситуације.

— Тамо, баш у близини цркве, налазе се као избеглице моја мајка и две сестре — одговори потпоручник потресним гласом. — Немам снаге да их својом руком убијем. . .

Капетану се на један мах замути поглед. Њему изиђоше пред очи његова дечица, која се налазе као избеглице недалеко одавде, у Краљеву, и која, и не знајући да је он овде, а слушајући тресак његових топова, који у Краљеву јасно одјекује, извесно сад дршћу и стрепе.

Капетан се сети да он одиста, ни по цену највећега успеха, не сме српским топом разнети тело ни једног српског невиног детета ни одузети живот ма једној српској мајци. И он клону савладан једним тешким болом и једном боном резигнацијом.

Топ оста наперен, али не опали.

Те ноћи стиже наредба да се — због успеха непријатељева на другој страни — не наставља борба већ да се војска повуче. Целе је ноћи лила киша, а у мочарну зору почело је повлачење. Непријатељ, који је поуздано рачунао да сутрашњега дана мора напустити Чачак, дану душом и пође да побере и покопа своје мртве који су покрили друмове и положаје.

9

Крај мангала

Ноћ је морала великим делом промаћи, вероватно је било близу поноћи, када сам са мојим скоро догорелим фењерчетом пошао кући. Помрчина је била тако дебела, тако масивна, да ми је изгледало као да је просецам телом, онако као пливач воду. Сиромашна светлост из фењерчета није била кадра допрети зрацима ни за пун метар преда мном, те сам морао врло обазриво ступати, јер је до моје куће ваљало пребродити силно блато, баре и пролоке; ваљало је још проћи крај многих кола, под којима су спавали уморни војници и бегунци, а крај којих је ватру угасила киша која још једнако сипи. Средином је улице немогуће било ићи, а странама још горе, јер су крај кућа, под стрејама, спавале избеглице, а нарочито регрути, који су се тих дана такође скрхали у Приштину, не знајући ни ко је надлежан да им да хлеб, ни ко да их упути где би преноћили.

Па ипак, та густа и тамна ноћ, није била тако глува. Чуло се, одовуд или отуд, како неко промиче или се негде далеко чула потмула лупа у врата и нејасни гласови. То извесно грешне избеглице још лутају тражећи крова, очајно лупајући

на сваку капњу редом и преклињући да их пусте ма где, у кровињару, у обор, у кокошињак, ма где, само да се могу склонити од кише.

Мал' тако и сам не нагазих на неке грешнике, који се на један мах створише испред мене, као сенке које су тога тренутка изникле из земље. Заустависмо се, кад смо већ били прса у прса и, дижући фењер изнад главе, једва сам успео да их назрем. Била су два грађанина који су такође зашли од куће до куће и преклињали да им се уступи мало сувоте. Веле, доцкан су синоћ стигли, ноћ већ пала, све затворено, све погашено, а не познају варош, нити знају кога би припитали.

На доњем спрату једне арнаутске куће, у којој сам ја са породицом нашао склониште, била је једна празна приземна одаја без патоса и без прозора. Њу ми није газда уступио, али, у оваквој невољи, неће ни он ваљда замерити што сам је отворио и присвојио. Понудим оним грешницима ту собу, у којој се неће моћи ни загрејати, ни чиме покрити, нити што под главу подметнути али биће бар под кровом.

— Преседећемо ноћ — веле — само да смо у сувоти.

Повео сам их и успут су ми казивали своје невоље. Путују из Крушевца, на једним малим таљигама у којима је коњ већ после првог дана пута посрнуо. Ишли су пешке, благодарни што им је коњ и оно мало хране и ствари могао повући,

те да их не носе на раменима и да не гладују успут. Спавали су по друмовима, сеоским кошевима, под стрејама, увлачили се у пластове сена, али, теше се, јер било их је који су и горе пролазили.

— Препатили сте, шта ћете, сви смо преп атили. Сутра само потражите гдегод стан, па се одморите.

— Да тражимо стан? — изненади се један од њих.

— Код мене није за становање, водим вас само да се склоните од кише.

— Доста и хвала, а сутра... Па сутра ћемо ваљда даље?

— Даље? Где би даље? Овде ћемо у Приштини сачекати крај.

— Мислите нећемо морати Приштину напуштати?

Ја заустих да га са поуздањем, које сам до малочас имао, уверим да ћемо овде остати, али ми падоше на памет речи онога официра у механи и не одговорих ништа.

— Мислите нећемо Приштину напуштати? — запита још једном мој ноћни познаник.

— Мислим! — процедих ја непоуздано кроз зубе.

— Дај Боже! — додаде он.

Пред мојом кућом затекли смо још једну гомилицу која удара алком у врата и чека хоће ли ко отворити да замоли за преноћиште. Понудио сам и њима што сам и двојици која су ме пратила и тако сам их петоро увео у ону бедну собицу.

били су сви благодарни. О, како се у таквим приликама јевтино да стећи благодарност!

Могао сам учинити и нешто више за ове моје госте но што сам им обећао. Затекао сам горе код мене, у оџаклији, лепо разгорео жар, те сам напунио мангал како би се, прокисли и прозебли, разгрејали мало. Могао сам и од своје свеће одвојити половину, те да виде бар где би стали и где би сели.

При тој слабој светлости сагледао сам тек мало боље своје госте. Била су два угледна наша учитеља, које сам по имену ја већ поодавно познавао, један младић од двадесетак година у војничком оделу са поднаредничким звездицама на раменима и два дечка у сурој народној ношњи, са уским чакширама и плавим шајкачама на глави. То су били ђаци наше ратарске школе, који су као ре грути дошли пред комисију на преглед. Младоме поднареднику покривала је шајкача непрописно дугу косу, а десна му рањена рука висила је у завоју.

Поседало се око мангала да се пробдије ноћ, док су се дечаци из ратарске школе, чим су се мало загрејали, прострли по земљи, без покривача и узглавља и предали се сну, који одликује младост као доба које се мири са сваком бригом и невољом. Учитељи, ма и преморени, бојали су се лећи, јер су били толико прозебли да су сну претпостављали бдење крај мангала. Млади поднаредник такође

није хтео лећи, јер, вели, рана и бол који му је донела, навукла му је несаницу те не може задремати догод га умор потпуно не савлада.

Сео сам и ја крај њих. Осећао сам да ми је дуга, предуга ноћ, те да је бар ту, крај мангала, са овим добрим људима скратим.

Мрачна и ниска турска собица са почађалом таваницом са које, као покидана једрила, виси паучина и лелује се од јаре из мангала и од ветра који продире кроз разлупане прозоре; са дубоким долапом у зиду, на коме су капци спали те висе о једном ексеру; са рупом у дну зида, коју су пацови разрили — све то осветљено полусветлошћу свеће и оним светлим руменилом које разгорео жар из мангала распростире око себе. Све то изгеда тако тајанствено, као место састанка нечастивих. Поседали на земљу око мангала, са прекрштеним ногама пред собом, нагнути унапред, осветљена лица руменилом из мангала, пушили смо цигару за цигаром и прелазили с предмета на предмет у разговорима бескрајним, као што је јесења ноћ бескрајна.

Учитељи су понова причали о својим и туђим невољама на путу, о злу времену, о оскудици која је због пратила, о тешким тренутцима при напуштању које вароши. Млади поднаредник нам је казивао о великим борбама на Дунаву, у којима је он рањен, о сили немачке артиљерије и о нечувеним напорима српскога војника. Ђаци

ратарске школе спавали су тврдо, детињским сном.

Разговор скрете затим на борбе које се воде на овоме фронту, између Качаника и Гилана.

— Гледам вечерас — вели виши, коштуњави учитељ, светлих очију, које се у полумраку просто осећају, и крупне гласине, која извире из дубине груди. — Гледам, сироти људи, са колико вере и колико поуздања дочекују војску која је стигла у помоћ.

— Како да не, читава једна дивизија и то добра дивизија! — тврдим ја.

— Па јесте, али... — учини учитељ и стресе у мангал малим прстом пепео са цигарете, коју је држао између кажипрста и великог.

— Ви као да не верујете у њену помоћ? — запитах и у томе часу поче у мени понова да се буди онај мучан осећај разочарења, који се био нешто мало утајио.

— Може помоћи, зашто не! Ја не знам каква је ситуација на овоме фронту, па не могу ни да вам кажем ништа, али... — затеже опет гласом који казује сумњу. — Право да вам кажем, ми који долазимо озго, из старих граница Србије, не верујемо више ни у шта.

Млади поднаредник климну главом одобравајући, као да би и он пристао уз такво мишљење, а онај други учитељ, омален, мршава лица, извученог из самих правих линија и очију упалих дубоко у

дупљу — пристаде уз ово тврђење свога друга и речју.

— Требало је видети што смо ми видели — додаде он — па онда имати храбрости да се верује ма у шта!

— Шта сте могли више видети но што ћете и овде сутра видети! Одступање народа и војске, бегство породица, невољу, јад.

— Нећемо ми то видети ни сутра ни прекосутра овде. То ћемо видети, или управо, ви ћете видети тек кад падне Приштина, — забобоња опет она гласина.

— Видео сам, кад је падало Скопље!

— Не! — пресече он одлучно.

Изненади ме ово упорство. Зашто сад не, кад је мало пре било да. Погледах га у очи и спазих две светле жеравице на мрку му лицу тамно бакарне боје, коју је његовом и иначе препланулом лицу давала румена светлост жара из мангала.

— Не! — понови учитељ још једном. — Јер, ви сте Скопље напустали са вером да је то привремено, да ћете се за који дан вратити, да ће стићи наша војска, која се на северу бори и, да ће стићи Французи, који се на југу боре те да ће ослободити Скопље. Је л' те?

— То јесте!

— Али чекајте да видите како је бона слика када се напушта варош без те вере.

— То је истина! — признадох ја убеђен. — Али, шта је то што је вас опредељивало да напуштате вароши без вере, онда када је велики део Србије био још слободан, када сте и ви тако исто као и ми били заваравани да савезничка помоћ стиже, када смо још имали довољно муниције и хране и доста очувану војску да може борбу примити?

— Шта је то, питате? Вас су тешили билетени и варљиве вести, које су надлежни радо пуштали, или и сами варани или у намери да заварају и охрабре народ и не дозволе да клоне дух у војсци. Ви сте тим вестима и могли поверовати, јер нисте имали начина да их проверите, али ми. . .

— Зар сте ви имали начина?

— Кад гледате, господине мој, својим очима како бега Краљ, бега Врховна Команда, бега Влада, бега Народна Скупштина, ви онда ваљда нећете веровати неким хектографисаним табачићима, у којима се прича како Французи са југа снажно надиру, а Руси прелазе Дунав. Ви треба да видите како је то страшна слика, кад и војска и народ напусти уверење да се може што спасти, те кад, својим очима, гледате како се све крха и руши, а светина се гуши и стење под рушевинама; кад својим очима гледате како све пада, како се сурвава и претрпава домове и људе, претрпава градове и села, претрпава њиве и поља, претрпава све, све. . .

Ону половину свеће, коју смо били прилепили на ивици мангала, прождрао је пре времена пламен, који се од промаје кроз отворени прозор повијао и богато је китио белим цвећем. Свећа се разлила и утулила и утајала се она немирна светлост од разигранога пламена, која је до мало час прелетала преко лица и предмета, а завладала једноставна, мирна и мистична румена полусветлост, која је још већом тајанственошћу опчињавала слику око мангала. Поноћни ветрић, који је кроз разбијена окна сад нешто живље дунуо, као да је у мрачној соби пробудио задах паучине, црвоточине и подрумске влаге која је притискала груди.

Учитељ, који је ућутао био, осећајући ваљда и сам утисак својих речи, опет живо настави:

— Ја никад у животу нисам видео вулкан који бљује лавину и претрпава насеља која су, верујући мртвом брду, дрзнула да му населе подножја. Читао сам описе и знам, колико ми се на глави коса дизала, знам како сам сањао тешке снове, после такве лектире. Мени, у овоме часу, слика нашега слома потпуно личи на такву једну катастрофу. Личи ми по величини несреће, по помућености, журби, по забуни, по овоме што су сви погубили главе и по томе, ако хоћете, што непријатељ не улази у земљу да је освоји већ са крвожедном жудњом да све уништи, да све разори, да све спали, да све затре, да сав живот сагоре и угаси онако као лавина када се проспе из усијане планине.

Да ли онај његов дубоки глас, који је бобоњао кроз празну и ниску одају; да ли онај тајанствени полумрак, који су облаци од дима из цигарета још више загустили и кроз који смо се једва догледали, те је његов глас звонио као глас некога духа који се јавља из полутаме; да ли можда онај поуздани тон којим је учитељ речи изговарао — тек, његове су речи на мене чиниле тежак утисак од којега сам узалуд хтео да се отргнем. Нешто ми је притискало душу те покушавао сам да се буним и поричем снагу утиска, али без довољно самопоуздања и снаге.

— Ама где сте ви то побрали тако мрачне утиске?

— Где?! — узвикну учитељ. — Свуд, свуд; на сваком кораку, на свакој железничкој станици, у свакоме селу, у свакој вароши. Требали сте бити у Ђунису да видите како се ништи читава једна историја; требали сте бити у Крушевцу да видите како се руши читава једна држава. Гледао сам својим очима старога Краља на крушевачкој станици како му лију сузе из очију, а, недалеко од њега, пред његовим очима, пљачку, грабеж, растурање државне имовине. Лупају се и ломе немилостиво вагони, грабе се џакови са храном, разбијају се врата на магацинима. А краљ, који тога тренутка напушта Крушевац и креће на Косово, гледа и плаче. Паде ми на памет, у томе тренутку, некадањи Лазарев полазак из Крушевца на Косово.

Величанствене поворке златом искићених витезова, који полазе да изгину на Косову и, пред њима владар који је изабрао царство небеско. И после пет стотина година, један српски краљ са истога места полази на Косово, али за њиме тужне поворке несрећнога народа и војска без вере и без снаге. Отресао сам се упоређења ових двеју појава, које чак и немају довољно сличности за упоређење, али ми се оно ипак и на силу наметало и изазивало ми тежак бол...

Тај бол као да нам учитељ тога тренутка удахну свима у душу. Његов друг, учитељ, заусти да каже нешто, па му реч заигра у грлу и не дорече је већ само ману руком. Млади поднаредник заниха главом, а мени изиђе пред очи, као нека мађијска слика, величанствена поворка златом искићених витезова који полазе да изгину на Косову и пред њима владар који је изабрао царство небеско. Та слика била је жива, ја је нисам само осећао, ја сам је видео. Кроз облаке дима од дувана пробијали су се оштри врхови бојних копаља, лелујали су се заједно са дуванским димом алај барјаци и промицали сјајни шлемови искићени златним челенкама. Мрка лица косовских јунака под шлемом оцртавала су се у ономе руменилу од жара, које се проткивало кроз модри дим. Ја сам чуо алакање јунака, чуо сам топот коња и почеше у памети да ми се намећу речи народне песме: и почех да их шапћем сам себи:

Коњ до коња, јунак до јунака
Бојна копља као гора чарна,
Сија оклоп и блиста оружје.
Милина је оком погледати
Бојна копља и бојне јунаке.
Развише се ките и барјаци
Као сури по небу облаци.
Цар појаха голема лабуда,
Пред царем је млади барјактаре,
Соко живи Бошко Југовићу,
Иза Бошка стари Југ-Богдане,
Око Југа синци Југовићи,
Дивна браћа и дивни јунаци.
Појахали коње од мегдана,
Не би' реко на коњима јашу
Већ их носе нађуђене виле.
Око цара слуге и војводе,
С десне стране Страхинићу Бане,
А са леве слуга Видосаве.
Иза цара три војводе бојне,
Славни јунак Обилић Милошу
И уз њега верни побратими,
С једне стране Косанчић Иване,
А са друге Топлица Милане,
За њима су војводе остале . .
— — — — — — — — —

Утонуо у ту слику, ја сам ућутао и нико од осталих није реметио тишину која је настала, као да су сви били под истом сугестијом. Студена поноћна промаја понова дуну кроз шупљине и дим се залулеја по мрачноме простору, разорише се и расуше фигуре и облици који су се до мало час вили над нама; поломише се копља, развејаше

се заставе, расточише се оклопи и река дима суну на разбијене прозоре и понесе собом поломљене и расуте све слике које нам мало час загреваше машту. Студени дах промаје расхлади ми и чело и опали мразом лице, те се пробудих и пробудисмо се сви. Учитељ узе својом путничком батином да разгрће оне остатке жара у мангалу и сви се скуписмо нешто ближе ватри.

— Поменусте и Ђунис мало час? — прекидох ја први тишину, обраћајући се питањем учитељу.

— Поменуо сам! — рече и уђута, па мало затим сам настави. — Од како знам за себе, ту сам први пут заплакао. Верујте ми, горко сам заплакао.

Веровао сам му, јер му је глас задрхтао у грлу.

— На Ђуниској станици заостали су од некуд вагони у којима је био натоварен наш војни музеј из Београда. Тај музеј је сва наша нова историја, историја наше стогодишње борбе, јер целога овога века што је за нама ми нисмо ни стигли што друго да радимо до да се боримо. Кад су већ и власти напустиле Ђунис, кад је већ непријатељ заузео обе Мораве, светина у Ђунису разбија те вагоне мислећи да ће у њима наћи штогод што би јој могло користити или, ваљда, што непријатељу не треба да падне у руке. Требало је видети ону страшну и тужну слику. Разочарана светина узе да баца оне светиње, од којих је свака један део историје; узе да их баца и гази, разносећи их уз дивљу дреку и церекање. Када су из разбијених

сандука покуљале оне „спрдње“ светина удари у кикот, и тај ми је кикот продро као усијано гвожђе кроз душу и, верујте, још ме бриди бол, још ме пече. Био је то онај крти смех лудака који се цери кад спази икону. Изгледало ми је као кад се човек, усред пламена у кући која гори, смеје смехом онога коме је величина трагедије замаглила душу и разум. Добош, којим је архимандрит Мелентије позивао негда народ на револуцију дочепао је један старац из последње одбране да начини себи столицу од њега; заставе, оне славне заставе, које су у рату за ослобођење водиле српску војску на Јавор и на Шуматовац, лежале су у блату под вагонима, или су њихове голе мотке бацане на ватру: деца су натицала на главе калпаке наших првих војника и јахали на копљима; цигани су навлачили старинске мундире оне славне жандармерије која је 1862 године изгинула бранећи Београд од Турака, а за њима је светина арлукала и смејала се. Пушке, које је буковички прота благословио на Орашцу, и које су се прославиле на Мишару и Љубићу; пиштољи, који су некада почивали у кубурлијама славних војвода или им китили силаве, и онај пиштољ који је на Чегру прославио смрт Синђелићеву, и она пушка која је из руке малога Книћанина оборила Ћаја-пашу — све, све је то лежало по потоцима и по блату, по друму и по јендецима, све растурено, све побацано, све погажено. Изгледало ми је као да је неки зао

дух пошао пред непријатељском војском, као кобна извидица, са задаћом да брише нашу историју, како би непријатељ наступао на рашчићено земљиште са којега су покидане и почупане, сва прошлост, све успомене и све традиције.

Учитељ заврши, па пошто се нешто одмори, обрати ми се:

— Реците сад сами, не би ли се заплакали и ви да сте били на моме месту, да сте све то својим рођеним очима видели?

Ја нисам одговорио на то питање, а осећао сам да би и у овоме тренутку, кад ми учитељ казује, могао још горко заплакати да ми већ тешки догађаји, који су се провлачили кроз моју душу, нису пресушили сузе.

— И кад помислим — настави учитељ искрено потресен — да су тако исто, или још горе, јер су пале у руке непријатељу, пропале и све друге наше тековине. Оно што смо за ових сто година, одвајајући од своје сиротиње, одвајајући од својих уста, прибирали и текли, не би ли и ми могли стати у ред цивилизованих народа; наши музеји, библиотеке, кабинети, збирке, документи и рукописи у којима лежи наша необјављена историја. Све, све је то пропало или ће пропасти, јер непријатељ који иде за нама, сажиже као усијана лавина и пали, руши, уништава.

— Све, све ће пропасти! — додадох и ја придружујући му се искреноме болу.

— Косово је било војничка пропаст, то није била пропаст народа — настави учитељ. — Несрећне тринаесте била је тежа пропаст, али, шта је имало тада да пропадне, кад ништа нисмо ни имали! Народ се склонио у збегове, а сила, која је преплавила земљу, прегазила је поља и ливаде. О првоме пролећу трава је опет озеленила, а народ је сишао из збегова. Данашња је пропаст тежа и страшнија; руше нам све, руше државу и руше јој темеље, затиру установе, и уништавају благо народно које смо сто година прибирали и текли. Кад се вратимо биће пусто и почећемо све испочетка. Али, тад неће бити довољно само да нам о пролећу озелени трава и народ се врати из збегова...

Настаде мукла тишина, слична оној крај самртника кад му се већ упали свећа, кад свако зазире да шушне, кад свако уздржи и дах да не ремети свечаност тишине и не профанише пијетет тренутка. Чуо се само жар како се распада у пепео, миш који гризе дрво у долапу, дах оне деце што су спавала и крчање у грудима учитељевим. Мало затим и допре с поља кроз разбијене прозоре неки чудан, нејасан звук. Сви подигосмо главе и напрегосмо слух.

— Чекајте! — прекидох ја тишину. — Причекајте мало! Ви већ говорите посмртно слово, а чујете ли, слушајте!

Морало је већ бити далеко иза поноћи, морало

је бити ближе зори, јер кроз ноћну тишину јасно су допирали топовски јеци. То је одмах после поноћи отпочела борба на Биначкој Морави, која је имала да сузбије бугарски дрзак ноћни препад.

— Чујете ли? — понових ја охрабрен овим звуцима, који очас збрисаше у мени оно мутно и тешко расположење, изазвано учитељевим казивањима. — Чујете ли; то још српски топови говоре и догод они не занеме, ја ћу веровати у биће Србијино.

— Ја ћу веровати и после, кад и ти топови занеме! — одговори учитељ и сам нешто охрабрен. — Веровaћу, јер сам убеђен, да народ, који се овако мушки бори сто година за слободу, не може пропасти. Али... моја вера не може ни мало умањити бол, који ми садашњост задаје!

Поуздање, које су топовски звуци у нама пробудили, само је за часак беснуло, као једна тренутна појава, као један покушај да се приберемо и охрабримо. Слушали смо још мало топовске звуке, али без речи. Уморио нас је био разговор, уморио нас је заједнички бол, који ови звуци нису ипак могли из душа да нам одагнају; уморила нас је дуга ноћ, коју смо превалили и примакли се зори. Попушили смо ћутећи једну цигарету. Млади се поднаредник измакао од мангала и наслонио леђима уза зид, оборио главу на груди и почео да дрема, а и учитељи почеше погледати

око себе, не би ли се могли где наслонити, да се ма колико толико одморе.

Ја се дигох лагано, не узнемирујући никога и пођох на горњи спрат, где је моја одаја била. Када сам се успео, са отвореног доксата догледало се далеко, далеко кроз ноћ, која је већ почела да се провиди. У дубини тамо, иза планина, руменило се небо, претећи опасним ветром. Изгледало је као да гори планина, као да се усијала те пламти и букће.

Та ме слика задржа на доксату, са којега су се још јасније чули топовски пуцњи отуда са Карадага, и све то потсети ме на оно учитељево упоређење са усијаном планином, која бљује лавину. То упоређење поче да расте, да се допуњава и да ми се намеће. Ено, ено, планине се већ жаре и горе, бљују већ пламен, и ено се усијана лавина ваља кроз наша поља и доље; ваља се, тутњи, пали, ништи и сагорева живот, који је до мало час ту био.

И ближи се већ! Осећам загушљив ваздух, који претходи усијаним валима; осећам већ по телу топлоту, која унапред пржи; осећам како ме засипа топао пепео лаве; засипа мене, засипа моје драге и миле, моје блиске; засипа мој дом и онај дом до мога, и даље; засипа градове и поља, засипа села, горе и планине! Све, све засипа и плави. И мало још, мало само дана, биће мо сви, биће цела Србија под лавином!..

10

Топлички бегунци

Неко рече: „'Ајде да видимо, ево стижу топлички бегунци!" и оста тако име оној дугој и непрекидној змијурини што се друмом више Приштине лагано повијала се повијараца који одвајају Лабове обале од Косовске равнице. И раније су тим путем из Куршумлије слазили бегунци овамо у Косово, али је једнога тренутка изгледало као да оркан неће протутњати преко целе Србије и, ако где буде парче слободице, биће је ту негде између Јастрепца и Копаоника. Верујући у то, многи који су се спасли из Скопља и других источних страна, напуштали су и Приштину, па бегали у подножје Копаоника, у Куршумлију, Брус и Александровац, тако да су се тим друмом често размимоилазили бегунци, једни који из Топлице бегају на Косово и други који са Косова бегају у Топлицу.

И начелник округа косовскога, када једнога јутра доби неповољне вести са гиланскога фронта, зазвони у телефон и затражи начелника округа топличкога. Хтео га је замолити да се побрине о његовој породици коју мисли уклонити из Приштине и послати је тамо. Али још није ни почео говор, а начелник топлички искористи везу коју му је овај дао, и поче:

— Слушај, колега, хтео сам те умолити за једну услугу. Шаљем своју породицу тамо, у Приштину, па...

— Како? — учини начелник косовски на телефону и промени се у лицу. — А ја сам те зато и звао на телефон; хтео сам те умолити... да... мислио сам ја да пошљем своју породицу тамо...

— Не шаљи овамо!

— Не шаљи ни ти овамо!

Таква је пометња настала од прилике оних судбоносних дана, а мало затим били смо већ на чисто да Топлица већ није више безбедан збег. Стигоше гласови да је пао Чачак, пало Краљево и да Аустријанци слазе Ибром и Расином, а Бугари напредују Топлицом ка Прокупљу и Јабланицом ка Лебанима. И, сад тек загусти друм који Лабом слази из Куршумлије. Њим пође све што из Ниша и Лесковца није могло раније железницом; њим крену све што се из Крушевца поче спуштати на југ. Њим пођоше и канцеларије и команде и управе које су се дотле задржавале по местима која су, само пре неколико дана, изгледала још да су ван домашаја непријатељске поплаве.

То није била обична гомила бегунаца што се спуштала лабским друмом у Косово, био је то читав покрет, била је то у пуном смислу речи сеоба народа. Када су прва кола из овога покрета наилазила на приштевску калдрму, последња још

нису била изишла из Прокупља, тако да је од Приштине до Прокупља то била једна бескрајна поворка кола која је непрекидно милила друмом три дана и три ноћи. То је била једна непрекинута и непробојна колона где су коњи задњих кола утурили главе у шараге предњих кола и пешак или коњаник, није могао све од Прокупља па до Приштине прећи на другу страну друма.

А друм раскаљан, излокан, преливен дебелим слојем житкога блата, где ређега те се разлило као блатно језеро, а где гушћега те се хвата за точкове од кола, за опанак и обућу. Убрљали се људи, убрљала се стока, убрљала се кола и једва се то извлачи и једва креће.

И ако је заједничка невоља све изједначила, ипак је у тој, блатом убрљаној и, бригом и теретом путовања, умореној гомили, пуно разноликости. Тешка црна муниционa кола која води трећепозивац, а вуку снажни и рогати државни волови, па онда, путничка кола са арњевима и уморним коњићима, чије сапи брекћу као мехови, а блато им искитило трбух те висе гроздићи о длаке; па онда, аутомобил, мали, црн, лакован, са четири седишта, навикнут да вози од Теразија до Топчидера; за њим велики, товаран аутомобил модре боје, са мотором који брекће и стење као раздражена животиња и оједеним гумама на точковима. Па онда, мала сељачка кола са мршавим вочићима који изгледају као срндаћи и разглав-

љеним точковима, које је обмотало блато слојем дебљим од самих наплата; па двоколице, које вуче коњић ознојених ребара и усахнулих кукова, за овима фијакер са београдске калдрме на коме још висе, као крпчићи на просјачким чакширама, остаци гуме око точкова и на коме је по где и где сачувао лак свој сјај, а плиш своју некадашњу боју, али га гледаш са сажаљењем, као пропалу лепотицу на којој се још погдешто одржало. За овим таљиге са једним бедним коњем, једне од оних таљига на којима се преносе дрва и еспап са железничке станице, па онда опет фијакер, од оних који су осамдесетих година још и изгледали нешто на београдским улицама, а од тога доба служе за пренос поште између двеју вароши у унутрашњости; па онда, шпедитерска кола, велика, пространа, читава кућа на точковима, а вуку их три уморна коњића раскрвављених груди, који су их са великим напрезањем извукли из овог блата кроз које се прошло; за овима опет пар малих вочића вуку нешто што се и не може назвати колима, то су два точка и високи ступци са стране; за њима поштанске чезе, па сакаџијске двоколице са којих је скинуто и бачено буре да се замени товаром, па болничка амбулантна кола, па лака штајерска кола са платненим кровом. . . и редом тако све врсте кола, све што има точкове и што може да вуче запрега. И све то натоварено и претоварено сеном, брашном, покућанством, децом,

женама и старцима. И уз то још, око кола и између њих, пешачи маса света, попрскана блатом по грудима, по коси, по лицу и убрљана до колена и до појаса. Кроз гомиле пешака тискају се још и мали коњићи осамарени и натоварени, који још поврх товара носе и по гдекоје дете; па магарци, па кравица коју вуче мајка да би исхранила децу, па овца коју је грешни домаћин потерао да се негде у планини њоме исхрани зимус и, сав блатом улопан, повијена репа пас, који је кренуо у збег за кућом и чељадима.

И сва та гомила, и сва та тужна и невољна поворка иде, мили, пузи, гамиже тако у непрекидној линији, три дана и три ноћи, од Прокупља до Приштине. Ни један фотографски снимак не би био кадар да дâ ову слику, јер где би један снимак обухватио сву невољу која од Прокупља до Приштине тек чини једну целину. Никад ни уметникова кичица не би била кадра ставити је на платно, јер не само што би му промакли многи детаљи већ би му недостајало и боја да наслика сву ову невољу.

А гомиле оних који су јуче и прекјуче добегли загушиле уске приштевске улице, начетиле се испред кућа, заштићене од кише широким турским стрејама и прате нове добеглице у којима сретају своје познанике, пријатеље и рођаке. Они што придолазе, пре но што се здраве, питају: „Има ли се где преноћити?“, а ови што их дочекују одма-

хују главом као да би рекли: „И ми смо на улици, а где ћете ви?“ У тим гомилицама под стрејама има их који са саучешћем прате тужну поворку, има обичних радозналаца који су у своје време тако исто посматрали београдске параде, има забринутих, који у поворци траже неће ли срести своју породицу од које су их прилике раставиле, има и пакосника који завиде онима који су боље прошли од њих, јер су се дочепали кола и снабдели храном, а има и равнодушних који су већ на првом кораку у невољи изгубили и вољу и снагу и сад већ равнодушно посматрају туђу невољу. И све те разнолике своје осећаје, гомила гласно казује, она скоро прави један реви поворке који крај ње пролази и свака кола пропраћа својим примедбама, често оправданим, а гдекад можда и претераним. По гдекоја кола и оне на њима попрати гласно саучешће гомиле, а по гдекоја пролазе као кроз шибу и они на њима обарају главе обасути горким примедбама гомиле.

— Гле, гле овај шта је натоварио на кола. Тај као да је добио премештај са особеним трошком па иде на нову службу!

— Пази овај, повук'о целу зимницу!

— Ови опет као да су у бању пошли!

— Гледај, молим те, шта вуку државна муниционa кола, а муниција извесно остављена непријатељу!

— А рањеници иду пешке! — додаје неко чак из пете гомиле.

И одиста, та су кола, што су се спустила из Топлице у Косово, повукла све што се могло повући, а што ће се после у Призрену остављати, а на даљим путовањима и бацати. Изгледа као да се још увек веровало да се не бега даље, већ се само склања из вароши у варош док прође олуј, па ће се опет свако вратити на своје огњиште.

Ево, од прилике, приближнога снимка једне групе кола која ће у току од пет минута проћи крај гомиле уз коју сам се ја прибио.

Аутомобил, пространи и леп, са угодним седиштима. У аутомобилу млада београдска госпођа и њена госпођица сестра са високим рајерима на шеширима који се повијају под таваницом аутомобила. На предњем седишту, као и на спољњем крај шофера, два три мања кожна кофера са месинганим и никленим оковом и пет шест кутија од шешира; на крову аутомобилском велики платнени кофери са никленим катанцима. То су даме које су се решиле да напусте београдски корзо тек кад су непријатељске бомбе почеле да падају између кућа и тада су се задржале у нишкоме парку где је такође „било доста живо“. Сад су пошле даље, са уверењем да ће и на приштинском корзу „ипак бити мало живота“. Оне су несвесне свега што се догађа, оне у свему виде само један derangement и праве тако лице као да су, нас који

као просјаци стојимо под стрејом, готове да запитају: „Будите, молим вас, љубазни, реците нам који од бољих хотела где има и купатила!“ Овим дамама је рат донео нову врсту забаве и нове теме за разговор. Оне су покушале да буду и болничарке и направиле су биле себи болничарске костиме са крстом на грудима и сликале се у тим костимима и дочекале су прве рањенике и окитиле их цвећем и послужиле су топлим чајем рањенога младог капетана и спроводиле су кроз „своју“ собу једнога страног дописника и... даље се није могло: „Треба имати необично снажне живце да се то издржи!“ И, пошто су утврдиле да такве живце немају, оне су се радије придружиле одборима за приређивање концерата и кермеса у корист рањеника. Њина је савест била мирна да су се на свој начин одужиле „овој земљи“ и зато су, кад је требало бегати из Ниша, прошле све могуће канцеларије доказајући како њима „ова земља“ треба да се одужи тиме што ће им се дати један аутомобил. И оне су га добиле; ако их је одбио командант, ађутант је био љубазнији; ако их је одбио министар, секретар је био љубазнији. И оне су кренуле са опремом потребном за корзо, а разочараће се тек кад сиђу с аутомобила у блато и кад вечерас, и то ако буду успеле да се догурају до ћевапчијине тезге, буду на сред улице, држећи старе новине место тањира, вечерале козје ћевапчиће и пројe. Ако их вечерас то мимоиђе, сутра неће.

Други аутомобил опет државни, али мало боље натоварен. Међу стварима и корпе и кофери и бошче и кутије. У аутомобилу три женске, изгледа све три познате гомили: једна продавачица дувана о којој се у Београду говорило да је испод руке продавала транспаренте карте за играње са содомским сликама; па онда једна глумица неког путничког друштва, која је од првог балканског рата напустила глуму, сматрајући ваљда себе за обавезника, и некако се, ни у међуратном времену, није демобилисала и, најзад, једна распуштеница која је хтела да иде у комите и обукла се већ била у комитско одело и сликала се већ наслоњена на пушку, али је нису хгели да приме те је и даље остала распуштенца.

Кад овај аутомобил прође, гомила под стрејом поче са свих страна да се запиткује која ли је од њих трију задужила државу, те је држава према њима тако љубазна да им уступа аутомобил који је могао много корисније бити употребљен.

Затим долази фијакер, опет државни или бар реквириран, јер је војник на боку. У фијакеру мало ствари али много света. На горњем седишту млада госпођа и њена госпођа мајка; на доњем седишту слушкиња и слушкињин швалер. Млада госпођа држи на крилу своје куче, а слушкиња своје куче; стара госпођа кавез са канаринком. Нико их из гомиле не познаје и пролазе без примедбе, сем што их прати гласан смех оних којима није до смеха.

За овим иду мале таљиге са једном гредом место четвртога точка, који је ко зна где остао. Таљиге вуче покисо и блатњав коњић, мало већи од козе а мршав ко глад, те она покисла кожа на њему изгледа као разапета на костима. За њ су везане рукунице искрпљеним амовима, а нити има дизгине ни оглавника. Ноге му дрхћу, велике дупље над очима и оне две угибли испод слабина брекћу и разапета му се кожа испарава од влаге којом га је посула киша и зној. У колима троје дечице, само им главице вире из влажних ћебади, и мајка која ће за који дан у каквом јарку на путу родити и четвртог брата онима што вире из ћебади, а Србији и четвртог војника, који ће, тамо у будућности, заменити оне што су попадали на бојишту. За таљиге везана коза која храни дечицу успут и коју је толико обујмило блато да једва отвара улепљене очи.

При поласку ових таљига у гомили тих шапат сажаљења и према мајци и према деци и према стоци. Један само глас додаје: „Овима би севап било наћи крова да заноће!“

За таљигама, у реду једно за другим, седморо државних муниционих кола са коњском запрегом. Сем седам комораџија који терају коње, кола још спроводе осам војника, осам бораца, и један наредник. У најмању руку требало би да је каса какве дивизијске области или интендантуре, али није то, већ је то кућа, у правом смислу речи

кућа, госпође потпуковнице чије име рече неко из гомиле, али га ја не забележих. Сама госпођа потпуковница седи у последњим, седмим колима и око ње су ситније ствари и кофери, а у предњим колима: кревети, астали, кујнски рафови, столице, умиваоници, шпорет, чунци, сандук са празним флашама, једна столица за љуљање, буре с киселим купусом, два три метра сечених дрва, седам или осам џакова државнога брашна, вероватно упљачканога из каквог државнога магацина, колица за дете, саксије с цвећем и буре са лијандером.

— Ово треба каменовати! — гунђа гомила.

— Напуштене државне касе, архиве, музеји, а возе се бурад са лијандерима! — гунђа даље гомила.

— Изгинуло је све што је могло понети пушку; оно што је остало да нас заштити да можемо изнети главе, пребраја се на прсте; ко напусти фронт стреља се, а осам бораца и један наредник одваја се са фронта да прате госпођу потпуковницу и да чувају њено буре с купусом! — и даље гунђа гомила.

— Рањеници гегају пешке и боси по планинама, а државна кола возе чак и сечена дрва госпођи потпуковници! — гунђа и даље гомила.

Гунђа гомила, а потпуковничка кућа и пратња пролази и прска блато с точкова по гомили. А за низом ових кола опет један државни аутомобил и у њему читава колекција баба. Пет баба од којих најмлађој не може бити мање од шесет година, а

најстарија је вероватно преживела још које бегство у ранијој историји српскога народа. Бабе се увалиле у душеке, претрпале се јастуцима, завиле се шаловима и очајно гледају овамо у гомилу као да би хтеле запитати: „Кажите нам искрено, је л' довољно безбедно у Приштинии, ако није да одмах наставимо пут?"

— Ко сабра ове бабе? — пита се гомила.

— Ето, и за њих се држава постара да се спасу? — додаје опет гомила.

— Па ко ће ослободити поробљену Србију, ако неће ове бабе? — додаје опет гомила и ори се крти смех, онај којим се смеју невољни.

За аутомобилом мала воловска кола без лотра, већ само две даске везале два пара точкова. Кола вуку један сићушан коњић и је на мршава кравица запрегнута као и коњ, а води их старац чија су деца остала тамо у рововима, а он би да спасе мезимче своје, последњу наду и потпору куће своје. По даскама, на колима, прострто мало влажна сена, а по њему једна покисла шарена поњавица. На задњем крају кола, ослоњена леђима на стубац, опуштене једне ноге која јој се скоро вуче по блату а повијене друге под собом, седи забринута старица; њој на колену лежи глава седамнаестогодишњег дечка чије је опружено тело под оном поњавицом. Мајка му руком превлачи усијано чело и милује покислу косу; по његовим воштано бледим образима трепери прозрачно болесничко руменило,

а из дубоко утонулих очију, угашена погледа, као да се већ назире смрт. У гомили крај којих ова кола пролазе израз саучешћа и протеста:

— Ето, о њему неће нико да се брине, а он је сутрашњи војник! — вели један из гомиле.

— Треба избацити оне бабе из аутомобила па метнути овог јадника! — додаје други.

За овим тужним колима иде леп и елегантан фијакер са никлованом рудом, никлованим фењерима и никлованим амовима на коњима. У фијакеру мало и пријатно друштво, један полицијски писар на доњем седишту, а на горњем Мица Зуавка и Мица Сенегалка. Тако бар рече један из гомиле који нам је у мало речи гласно испричао историју ових двеју Мица. Прва од њих је ћерка неког бившег музиканта и у првим данима своје младости кретала се само у музичком свету, подразумевајући ту на првом месту Краљеву Гарду. Од тога доба она носи име Мица Бандиска. Она друга има тамно порекло и необјашњиво име: Мица Проминцла. Нико не зна ни ко је ни одакле је, ни чија је; појавила се једнога дана на београдској калдрми носећи собом прошлост и будућност. Те две Мице, када су из новина поуздано сазнале да нам стиже у помоћ француска колонијална војска, кренуле су из Београда у сусрет савезницима. На путу од Београда до Ниша размишљале су о свему и свачему и нашле су да Французи неће моћи да изговарају њихова мало чудновата и за изговор

доста тврда имена и, тражећи нова, тежиле су да тиме изразе извесну пажњу према савезницима. Отуд су и постала имена Мица Зуавка и Мица Сенегалка.

У гомили, место обичног гунђања, наста одвратност и гађење када се из ових биографија сазнаде какво је то красно друштво на фијакеру. Да ту одвратност још више појача приђе гомили једна угледна госпођа београдска, жена једнога лекара.

— И видите — рече она гомили — то су моја кола, реквирирали су нам их за државне потребе, а ја са децом идем пешке из Лесковца!...

Затим нам госпођа, очију пуних суза, исприча своје тегобе и невоље на путу. Заноћила је са децом на друму, усред планине, негде иза Лебана. Дечица — повела их је двоје и стару мајку — прибрала су се промрзла око ватрице коју им је мајка наложила и она их је тешила и храбрила, и ако је и сама осећала студен у души, нашав се првипут у животу на друму, у планини, под ведрим небом. И кад је дечицу хтео да прихвати сан који би им разгонио страх из душе, појављују се из мрака два светла ока, те деца радознало се буде и прибирају уз мајку. Та два светла ока су два фењера на фијакеру који вози Мицу Зуавку и Мицу Сенегалку. Деца познадоше коње и кликнуше.

— Гле, мама, наш Гвозден!

— Гле, наша Гривна!

— Наша кола, тата послао кола — кликћу деца

— Тата послао, нећемо више ићи пешке!

А мајка их умирује да би поднели разочарање.

— Наша кола, децо, али се ми не можемо возити њима. Ми и даље морамо пешке.

— А зашто кад су наша кола? — гракћу зачуђено деца.

— Наша кола морају да возе српске рањенике. Српски се војници боре за нас, па не могу рањени ићи пешке, а ми можемо. Је л' те, децо? — теши их мајка.

У томе пролазе крај њих кола са Мицом Зуавком и Мицом Сенегалком и ори се из њих развратни смех. Мајка обори очи пред децом срамећи се лажи којом их је мислила утешити.

Ту причу, коју нам госпођа живо и узбуђено прича, слуша и један рањени поручик који је опустио штаке те се наслонио на зид и посматра пролазак топличких бегунаца. Он је дотле мирно и скромно стојао иза наших редова наслоњен на зид и није учествовао у гунђању гомиле и био је миран као да није ни слушао примедбе које су се сипале као из рукава за сваким колима. Али кад наиђе фијакер и кад госпођа заврши своју причу речима: „Српски се војници боре за нас, па не могу рањени пешке ићи!" поручник плану на један мах. Крв му се попе у образе, наслони се на штаке и гурну лактовима гомилу испред себе па изађе напред:

— Српски се војници боре за нас па не могу рањени пешке ићи! — понови он узбуђено. — А погледајте, госпођо, погледајте! Ова је нога пребијена и ја сам на овим штакама из Куршумлије пешке прешао преко планине, а ето ко се вози на колима!

— Срамота! — гракну у глас гомила.

— И срамота и неваљалство! — дода узбуђено рањени поручник и ишчупа са груди Обилићеву медаљу за храброст и баци је под точкове фијакера ради којега се и подигла бура негодовања.

— Не треба ми! Не треба ми! Нека овај орден носи Мица Зуавка и Мица Сенегалка, ја ћу за Србију умети погинути и без тога ордена!

Гомила занеме на један мах пред овим чином и наста мртва тишина. Поворка се бегунаца и даље кретала и пролазила мимо нас, газећи под собом Обилићеву медаљу за храброст, која је све дубље у блато тонула. . .

11

Бајка

Легао сам те вечери уморан, тешко уморан. На прозорима није било завесе и кад сам дунуо у свећу, која је осветљавала собу, споља је продирала нека бледа, водњикава светлост која је на

мрачноме зиду пројектовала рупу прозорску измрежану танким линијама харемских мушебака. Кроз ту мрежу једва се догледало небо мрачно, ниско и густо као тесто.

Под утиском догађаја, слика и појава које су ова три дана минуле крај мене, лежећи несан под ћебетом, подлегао сам навали читавога роја неодређених мисли. То су биле и мисли и сећања и представе и опажања, и све се то колутало, преплетало, тискало и мешало без реда, без смисла, без јасне контуре и облика. И ако је давно већ умукао тандрк кочија, стењање и шкрипа воловских кола, тутањ и бректање аутомобила и галама светине, мени су ти звуци, измешани и збркани, брујали у ушима, а уличне слике, разнолике бојом, и богате бедом, још увек пролетале крај очију као дуги, бескрајни кинематографски филм.

Цигарета, која је до мало час сјактала у помрчини као усамљена звездица на мрачном небу, угасила ми се међ прстима и почео ме хватати неки полусан, који ме није одвајао од стварнога, па ипак ми натурао непознате, тамне, нејасне представе. Иако још будан и свестан да је то сан, ја нисам имао снаге да му се отмем већ сам му се подавао без отпора, и он ме је одводио све даље и даље, одводио ме је у далеко детињство, тамо чак докле једва допиру моја прва и нејасна сећања, тамо где је све ружичасто, све насмејано, све невино. И, како је то годило преморено ј ми

души и раскрвављеном срцу! Као после силне буре на пучини где се крхао и ломио, кад чамац уђе у тихе воде и пристане уз зелене обале чаробнога острва, где цветају мирте и оранџе, где нежни лептири деле цвећу најстрасније пољупце, сишући им њиме жиће; где птице плавих и зелених пераја певају песму зоре, а воде, слазећи са камена, звоне као харфе, страсну вечерњу романсу разблудној ноћи огрнутој прозрачним велом посутом звездама...

У рано зимско вече, крај разбуктале ватре у камину, ваљала су се дечица по широкоме и дебеломе ћилиму простртоме по поду, а баба Вилка, срећна међу унучићима, седела је на једној троножној столичици, подстицала ватру у камину и причала дуге, топле и заносне приче које зимска ноћ и љубав, којим их стара мајка казује својим унучићима, допуњавају својим бојама; приче које се дубоко режу у душу детињу као ковано рало у меку смоницу коју је пролеће овлажило.

Ја, најмлађе унуче тада, седео сам на престолу, на крилу старе мајке. Остали се окупили око ње, седећи на поду подвијених ногу и наслоњених главица на њена колена. Сви пажљиво упрли погледе у њене усне, како не би ни једну реч испустили. А та реч тече са њених усана топла и блага као она полусветлост којом је од пламена из камина осветљена соба, а која тако јасно осветљава паметну и изразиту фигуру баба Вилке, старе српске угледне госпе.

Причала нам је о змији младожењи, о пепељузи, о чардаку ни на небу ни на земљи, о ветру и ветровој мајци и још читав низ таквих заносних бајака, које су нас опчињавале све док нам се детињи мозак није почео морити и очи склапати, те је тада једно по једно, награђајући га пољупцем, односила у постељу и прекрстила га пре но што се од постеље одвојила.

Враћајући ме таквом једном вечеру, које је — претрпано догађајима који су се низали кроз половину века — лежало заборављено и забачено у моме памћењу, полусан ми га поче износити пред очи у свој одређености својој. Оно се поче понављати у моме памћењу са свима детаљима, свеже као најскорије сећање.

Те вечери причала нам је баба Вилка о своме најранијем детињству. На то смо је изазвали оном гомилом питања којом деца тако раскошно засипају старије:

— Јеси ли и ти, нано, била кадгод дете?

— Јесам, рано!

— Овако као ми?

— Јес, тако!

— А је л' то давно било?

— Давно, врло давно, има скоро шесет година.

— Шесет? — понављамо сви у глас као изненађени и ако нико од нас није појмио колико је то, сем најстаријега који, да би показао разумевање у цифрама, узе на прсте да одброји шесет.

— А јеси овако исто играла као ми? — настављамо немилостиво засипати питањима.

— Тако, дабоме, али — и стара мајка уздану — и патила сам. Није онда нама било све тако потаман; топла вечера, топла постеља, него... бивало је кад смо и гладовали и мркли, а не знали хоћемо ли сванути.

— А зашто?

— Тако, бојали смо се.

— А од чега вас је био страх?

— Од Турака.

— Од Турака? — гракнусмо сви изненађени, и ако нико од нас није јасно појмио шта су то Турци.

— А шта су то Турци? — запитаћемо ми остали, сем најстаријега који је знао неку народну песму у којој се Турци помињу и веровао да му је то довољно знање.

— Шта су Турци? — учини нана, па додаде — Турци су сила, децо!

— Па шта су они радили?

— Зло су радили! — заниха нана главом. — А треба да вам кажем шта су радили те да памтите. Даће Бог, порашћете, проживећете и остарићете, а онога зла што ми видесмо ви нећете видети. Прошла су та времена, поменуло се не повратило се!

Ми све речи нанине нисмо тада разумели, али их ја сад чујем понова и сад тек разумем, као

што сад слушам понова и целу нанину причу која ниче из пробуђенога сећања.

— Мени је било седам и по, највише осам година, те једва памтим што ћу ви казати, али ми је мајка доцније, кад сам одрасла, препричавала оно што сам доживела, те отуд знам све како је било и што је било. Било је и других зала и других невоља, ал најцрња беше када наиђе страшна година. Борили се наши, борили па изнемогли. Нико да помогне, нико да одмени, нико да прихвати, те где ће сами против толике силе. И подлегоше, те наиђе страшна година и завитла се као најљућа непогода и начини по земљи пустош каква се не памти од потопа Господњег. Они што су се борили и што су нас бранили, или изгибоше, или се одметнуше у планину, или избегоше у туђину. Оста нејач без хранитеља, а сила пође да плави земљу и да сеје невољу и зло. Зацика нејач, заплакаше мајке, а домаћини оборише главе под тешком бригом. Наше село на друму и туда ће сила проћи. Турци су мало залазили ван друмова и зато су увек више патила она села која су им била на путу.

Рекох, домаћини се забринули што ће и како ће, јер гласови озго из Јасенице, све црњи и гори. Скупише се једног дана, по вечерњу, у цркви, те да се саветују. Нису се смели сакупљати на другом месту; овако, ако би Турци наишли, рекли би: скупили се да се Богу моле. Попа је чак задржао

на себи и епитрахиљ како би их уверио да служе Богу. Притворише врата на цркви и почеше се кришом договарати. Један ће рећи ово, други оно, а неки Радојица, добар газда и домаћин, у зао час рече: „Да се истурчимо, то нам је једина помоћ!“ Тек то рече, а поче да пршти кандило пред иконом светога Јована Крститеља. Прште два три пут па се угаси, а онога Радојицу тај час спопаде нека језа и узе га трести грозница, те занеможе и једва оде до куће. Шест недеља је патио од тешке болести и сваки дан му свештеник читао молитве и сваки дан слао у цркву зејтин те горело пред иконом Светога Јована Крститеља од јутра до мрака. Једва се човек диже на ноге, ваљда му помогла молитва и покајање.

Они други, што осташе у цркви, кад Радојицу одведоше кући, доконаше да село пође у збег. Да остану у селу старци, бабе и нејака дечица, те да куће не остану пусте, а младе жене, девојке и мушка дечица мало одраслија, да крену у збег. Рекоше још да понесе колико ко може на леђа понети хране: брашна, сува меса, сир и сланине, те да се исхрани збег док сила не протутњи друмом. Још рекоше да ником, ни женама ни деци, не говоре што су доконали, како се не би чуло и рашчуло те да од некуд Турци не погоне збег. Него нек чељад легне да спавају не слутећи, а домаћини да бдију, па кад о поноћи попа удари три пут у црквено клепало, то да буде знак да

домаћини избуде робље, да се потовари, па да сви крену цркви одакле ће са свештеником у планину.

Тако је и било. Полегали смо сви и спавали тврдим сном, кад дубоко у ноћ узе нас бабо будити: „'Ајде, вели, устајте!“ Избудили смо се преплашени и узневерени, мислили смо Турци наишли, али бабо нам рече: „'Ајте, спремајте се и потоварите да се склоните из села!“ Тад разумеде нана шта ће бити, јер бивало је и други пут тако, те нас узе све опремати и збирати по кући, што се може понети. Дотле је бабо сипао из вреће брашно у торбе, одвајао у заструг сир из качице, скидао из димњака сува ребра и преламао их да могу у торбу наићи и како је који посао свршио, а он одмах одређивао: „Ово ћеш ти понети, а ово ти!“

Кад смо се тако опремили и натоварили, а нана нас све прекрсти па изиђосмо из куће у густи мрак. Није се ни стаза честито видела до колико што видиш испред себе да се нешто беласа. Бабо је ишао напред и он је носио највећи товар, а ми сви за њим. Нико речи да проговори, него тако идемо оборене главе и гледамо преда се. Успут сретамо и друге, тако исто натоварене, те се једно другом придружујемо онако ћутећи, и не здравимо се.

Пред црквом је било скоро све село и још је придолазило са свих страна. У цркви су горела

кандила, а попа је једнако нешто улазио у цркву и излазио па се шапатом договарао са старијима. Најзад, попа опет изиђе и рече: „'Ајде, у име Божје!“ па пође напред, а ми сви, жене и деца и по гдекоји човек, пођосмо за њим. Прођосмо још једном крај наше куће и ту се бабо опрости до нас, а његов терет узе нешто нана а нешто ми понесмо, па он уђе у кућу, а ми продужисмо. Ударисмо најпре низ поток те пресекосмо друм, па онда преко неких ливада те се дохватисмо планине. Кад смо већ замакли мало у шуму, попа и још неки људи, који су напред ишли, припалише воштане свећице, а и погдеко међ нама, јер је у шуми био још гушћи мрак те смо једва ходили. Ишли смо дуго, врло дуго, ко зна колико, сат, два, три ваљда... Изнад нас небо поче да се прозире, али је у шуми још био мрак и оне свећице што су се кретале овамо и онамо изгледале су као свитци који пливају кроз ноћ. Пут је био мучан и тегобан, једнако смо се пели, а они терети, боме, свима нам отежали те смо посустали под њима.

Кад би већ пред зору, а ми сврнусмо са стазе којом смо се пели, те ударисмо у шуму по безпућу. То је био још тежи пут, кроз коров и траву̂ину, под којом су лежала поваљена стабла и покрхано грање, али, хвала Богу, није дуго трајао. Изиђосмо убрзо на једну малу чистину затворену са три стране густом шумом, а са чет-

врте голом, високом стеном. На стени су зјала уста големе пећине у коју би се могле читаве војске склонити. Ту, у тој пећини, склонићемо се од Турака и ту ћемо пробавити читавих шест недеља.

Одмах смо се дали на посао. Једне су жене чистиле пећину, друге збирале лишће и шумицу која ће нам служити за постеље, а треће су на оној малој чистини, испред пећине, налагале ватре те да се деца згреју, јер умор, неспавање и рана зора у планини па се дечица најежила и прибрала уз мајке.

Свако је себи изабрао у пећини по један кутак, помео, простро лишће, стоварио ствари, те удесио нежељену кућицу. Кад је све било у реду, свештеник нас још поучи. Рече нам да не залазимо у шуму, да не разговарамо на сав глас, да ватре ложимо на заклонитим местима како се не би ни откуда догледале и, рече још, да ће нас сваке ноћи по неко од домаћина обилазити те по њему да поручимо ако што требамо. Кад нам из села јаве да су наишли Турци, да не ложимо ватре никако на чистини и да се повучемо дубље у пећину. Рече нам још да ће нас он сваке недеље походити те да нам одслужи службу Божју, па нас онда благослови и пође натраг у село и са њим и она два домаћина што су нас били допратили.

Нас, дечицу, мајке метнуле да проспавамо мало, јер смо сви били поспани, а оне узеше да спреме

јело и тако у послу прође тај први дан. Тако прође и други и трећи и још неколико дана затим. А свакога од тих дана, с вечери, доходио нам је по један домаћин из села те смо се окупљали око њега да чујемо шта је и како је тамо доле и шта се чује о Турцима. А што Турци ближе селу, све црњи гласови се чују те леденим срцем чекамо кад ће наићи на наше село.

Једнога дана не дође нико с вечери из села те се ми забринусмо. Паде ноћ и полегасмо, а нико из села још не дође. Баш био ред на неког Лазара, па се његова жена и ћер највише забринуле и шта све не претурисмо преко главе. Тек после поноћи стиже Лазар те избуди само старије, а нас децу и младину оставише да спавамо. Сабрале се жене око Лазара, а он им казује. Вели, Турци пали у село па није смео раније да се искраде, јер наредили да нико не мрдне из села. Све домаћице претрнуле и навалиле питањима, свака о својима и о својој кући. А Лазар им редом свима одговара.

— Наиђоше, вели, као олуј. Испред њих пишти зурла и удара гоч, а они мећу пушке и шенлуче, па предвојише се, једни одоше у друга села, а једно стотинак их оста код нас. Наредише одмах да се искупимо пред црквом а запретише да ће све село у прах и пепео, домаћине на колац, а чељад на јатагане ако се у селу нађе макар један човек који се борио противу Турака и ако се нађе која пушка. Него, веле, ако има кога таквог рсу-

за, боље да га каже село па само њему да суде и ако има у кога пушке боље је да је сам донесе јер сакрити је не може. Па онда наредише да им се отворе све куће да изберу себи конаке. У моју кућу, вели Лазар, не улеже, хвала Богу, нико, а да је ко ушао не бих могао доћи ноћас. Морао бих остати да га дворим.

— А како нас мимоиђе? — пита га брижно жена.

— Наиђоше па питају има ли женске чељади да их дворе. А ја рекох, сам сам, удовац сам и без деце, дворим сам себе па ћу умети и вас подворити. Они ме се окануше па одоше даље.

— А како су на другом месту?

— Тако, једу и пију. Истребиће све ако подуже остану. Наредили да им се испеку беле погаче, да им се кољу кокоши, да им се источи најбоља ракија. Ако кажеш да немаш, камџијом ти одговарају, па мораш да нађеш. Па онда траже да им се дадy нове чарапе за преобуку, да им се оперу ноге, да им се истрљају и подлажу коњи у аровима... ето то, за вечерас, колико док нисам измакао, а сутра, видећемо какво ће нам јутро сванути.

И Лазар нам рече да не ложимо никако ватре на чистини, може се узнети дим више шуме те они запазити, и посаветова нас као и попа, да се повучемо дубље у пећину.

Ту ноћ нису ни легале жене више него остале са Лазаром у разговору све до пред зору, а ми

деца кад смо се избудили, Лазар већ није више био у пећини. Кренуо да га прва зора затече у кући, како Турци не би посумњали да је измицао из села.

Тог дана само се о Турцима говорило међ нама и сви су старији били врло забринути. Повукли смо се дубоко у пећину те, кад је пало вече, нас је децу обузео велики страх. Нешто што се цео дан само о Турцима говорило, а нешто и она густа тама у дубини пећине. Изгледало је као у гробници или у дубокој мрачној тамници осветљеној воштаним свећицама, које су мајке припалиле док нас децу нахране и опреме на спавање. Далеко тамо догледала су се уста пећине као прозорско окно, а овамо у дубини, још много дубље од места где смо спремили преноћиште, горела је мала ватра, ако би ко хтео да пригреје што. И сад ме као језа обузме кад се сетим те ноћи у дубини пећине. После смо већ навикли, јер смо још многе и многе ноћи тако провели.

Ни те ноћи ни сутрадан, ни с вечери ни преко ноћи, не дође нико из села, и то нас још више забрину, а тек трећи дан по Лазару, дође ноћу бабо. Био је његов ред.

Причао нам је све шта је и како је било и зашто нико није могао доћи јуче на ноћ. Било је зло и невоља у селу. Турци убили Марка Пајевића, добра домаћина и оца двоје дечице која су са сестром му била међ нама, те ударише у врисак и лелек кад

чуше. Вели, тражили му Турци бела брашна, он рекао да нема више, а ага, који је одсео у њега, нареди једноме да му претресе мутвак. Овај учини то па нађе тамо две скривене пушке. Агу спопаде прави бес кад виде пушке. Зовну кнеза и попа па рече: „Рекох ли ја вама, ако има у селу рђавих људи, кажите их сами, ако га не кажете а ја га нађем, ником главе на рамену остати неће, а село ћу све у пламен и пепео. Па шта је ово сад?“ Поп се сави сиромах, па му вели: „Господару и ага, Бог па ти! Што смо ти рекли, истину смо рекли, ето и сам тај Марко добар је човек и честита раја. Нити је он кадгод потезао на дахијске људе, већ су ту једну ноћ, пре но што ћете ви наићи, испред вас бегали неки људи који су се тукли са дахијским људима, заноћили у Марка, па ваљда скрили пушке своје, а ни њему нису казали!“ „Је л’ истина, попе, тако или друкчије?“ „Истина је, ага, ево и сама Марка пред тобом па нека каже?“ „Добро, вели, попе, та ти је реч спасла село, али није и Маркову главу. Права раја не сме ни на ноћиште примити људе који под пушком оде. ’Ајде, водите га!“ нареди ага те грешна Марка поведоше и пред кућом га убише, а главу му ено натакли на плот да је сваки види кад прође. Због те несреће нареди ага да се све куће претресу. Не нађоше, хвала Богу, нигде ништа, али покупише све брашно, сир, пасуљ и суво месо, све што се нађе по кућама. Однеше још уз то и

све чарапе, кошуље и сву преобуку. Зато сад, вели бабо, припазите и штедите храну јер то вам је што сте понели, село вам нема откуд нову донети.

После нам је причао и даље, како је сутрадан опет ага звао кнеза и попа, па вели: „Зашто вам је село пусто, у селу нема до само баба и деце; где су вам жене, где девојке?“ Кнез запе па вели: „Ту је село, то што видиш, ага!“ А он: „Не лажи, р'сузе, где је село било без младих жена и девојака, него сте их скрили!“ А онда поп: „Ага, научио сам се пред Богом истину да казујем, па нећу друкче ни пред Господаром. Имало је у нас и младих жена и девојака, али су избегле!“ „А где су избегле, попе?“ — „Избегле у ова села испред нас, имамо сви тамо знанце и пријатеље, па са њима кренули даље, уз Мораву!“ — „А зашто да бегају?“ — „Право да ти кажем, ага, да смо знали да ће нам овако честит ага доћи, не би их ни корака пустили, али пре наилазили другачи па се чељад преплашила!“ — „Е, кад је тако, попе, а ви идите па их зовите!“ — „Пошли би, ага, кад би знали где су, али и нас све, ето, брига мори што не знамо где нам је робље!“ — „Слушај, попе, вели опет ага, превијаш ми се и увијаш свакојако, видим да увијаш, ама тешко твојој бради ако лажеш. Потражићу ја где сте ви сакрили жене и девојке па ако их нађем...!“ — „Вала, ага, ево главе ако не говорим истину!“

Причао нам је и друге ствари бабо, па нам даде још по гдекоји савет и оде.

Ето тако смо у невољи и јаду провели још пет недеља, јер Турци осташе у селу дуго, врло дуго Пролазили су нам дани и ноћи све у страху и очекивању. Хвала Богу, у селу није било других зала до оно што убиће Марка Пајевића, али зло је било овамо у збегу. Понестало хране те настаде велика мука и невоља. Сваки дан смо мање јели, али и то мало па понестало и настаде велика оскудица, а Турци још не мичу из села. Дође већ и до тога да се није имало шта јести, па пођосмо копати неко корење по планини те се њиме прихрањивати. Поразболеваше се многи од те хране, те сирота Јела, неког Андрије Андрића, и иначе слаба, од те хране сасвим занеможе. Обузе је тешка ватруштина и три четири дана није знала за себе, док једне вечери не издану жена, ту крај деце своје. Три дана држали смо је мртву у пећини док једне ноћи не дође попа да је опоје. Сахранили смо је ту, на оној чистини испред пећине, а после, кад макнуше Турци из села, скиде је Андрија доле у гробље.

Попа нам је том приликом одслужио и службу у пећини. И сад ми пред очима та служба и молитва Богу. Попа ставио епитрахиљ па отворио еванђеље, а ми сви припалиле свећице, па ти она пећина изгледа као црква под земљом. Кад запева попа „Слава теби, Боже наш!“ а оно глас му звони по пећини и изгледа ти као да уз гусле поје. Још нам је попа казао и неколико топлих

речи. Реко нам је да морамо трпети, да је то за образ наш и за веру нашу и за живот деце наше; казивао нам је, како је Син Господњи страдао, ал' је веровао, када је на крсту био разапет. Доћи ће, каже, и наш васкрс, али га морамо трпљењем откупити.

Свима нам је лакше било после ове службе и молитве Богу, иако је глад, како који дан, све тежа била. После два три дана разболе се девојчица неке Стане Дамњанове, па се разболе и стари чича Раденко. Таман дошла душа под грло свима, а оно донеше једне ноћи наши из села три вреће пројина брашна. Веле, било у Јелисија неког, па кад су преметали Турци, а то било одвојено па не запазили, те он дао сад да се исхрани народ. Одмах положисмо ватре, те узавре вода, па кувај оно пројино брашно те да се гладни исхране и загреју стомаке. Ти људи што донеше пројино брашно, причали су нам још, да су Турци прекјуче убили једно чобанче у пољу. Веле, потерали му овце, а оно рекло нешто ружно те они пушком па у чело. Рекоше нам још, изгледа да се спремају да макну из села. Уверили се веле да нема рђавих људи, појели све што се може појести, па сад нема ни за њих ни за сиротињу хране те канда мисле да падну у које друго село, да и њега обрсте. Дај Боже, само нека макну, помислили смо, те да можемо слегнути у село и опет видети своју кућицу, па ма и даље гладовали.

И истина, није потрајало дуго, а дође човек ноћу, као оне пре, те нам јави радосну вест: Турци сутра мичу из села. Али, вели, поздравља попа и кнез и остали домаћини, да ми останемо и даље где смо и како смо, нек прође бар два три дана, док се добро не уверимо, да су далеко отишли и да се неће истим путем вратити.

Тако је и било. Остали смо још два три дана, па онда дође последњи дан наших мука и спусти се последња ноћ. Опет смо се ноћу вратили као што смо и отишли, само смо сад лакше ходили. Слазили смо с планине, а нисмо се пели као пре, торбе су нам биле празне и готово никаке терете нисмо имали, а срце нас је вукло својој кући те нам је пут био лак.

Хвала Богу, село смо затекли доста добро. Нико више сем грешнога Марка и онога чобанчета није пострадао, али су домаћини и старешине многе муке видели и погеглили да се одрже и подрже. Стока сва поклана, храна сва поједена, преобука сва однета, али, опет, кућа ту и све кућне потребе ту. Нашло се и хране мало, што су домаћини посакривали, па не смели после због Турака да износе, довела се и стока, што је била скривена по планинама, те полако опет поче живот као што је и био, само увек на опрезу, да од некуд не наиђу Турци.

Ето, тако смо ми мучно живели — заврши баба

Вилка своју причу — и такве смо муке подносили некада.

Нас децу, која смо саслушали ову причу, подиђе нека језа. Она пећина, оне свећице, па служба у пећини, па глад и умирање од глади, оно корење, па погибија чобанчетова; све, све нам је то изгледало као бајка, онако исто као змија младожења или као чардак ни на небу ни на земљи; нешто невероватно, нешто што се препричава с колена на колено, али што нико не доживљује и нико доживео није и нико доживети неће.

Боже мој, мислили смо тада, зар је могло бити једно доба, кад су људи тако и толико патили? Боже, мислили смо тада, како су биле тешке патње наших старих и како је скупо плаћено ово мало слободице наше?

Хвала Богу, те су та времена прошла, мислили смо тада!

12

Под лавином

Одјутрос сам био на приштинском гробљу да одржим помен моме јединцу. Црква пуста и празна, те свештеникова молитва Богу, за покој душе покојникове, одјекује као звоно под сводовима. Па ипак је то био свечан, врло свечан помен. Цркву

је испуњавала туга; била је пуније но о поменима о којима учтивост збира у цркву читав збор равнодушних.

Излазећи, после помена, да припалим свећу на гробу ког војника, који је пао за Отаџбину, у дубини цркве, иза задњих стубова, спазих једну црну појаву. Нисмо дакле били сами, ја и моја породица, било је још некога који је дошао да подели са нама бол.

То је била она госпа у црнини коју сам запазио на скопској станици, када је уврећеној пришао један странац да јој обезбеди место у возу. Бледа, воштана лица и великих, изразитих очију, она је стојала у једноме склоњитоме куту, иза великога стуба. Један сноп косих зракова, који је продирао кроз горњи прозор, разредио је нешто мало таму која у том делу цркве влада, те се њена фигура јасно оцртавала. На њеноме мраморноме лицу није било израза, па ипак се мени у томе тренутку, кад сам јој срео поглед, учинило да она тронуто учествује у нашем болу и да га чак присваја. Климнуо сам благодарно главом пролазећи крај ње.

Приштинска црква узноси се на једноме пропланку уз који се пузају и куће приштинске, а под којим се простире равни део вароши. Око цркве је гробље са којега се догледа далеко широм Косова. Међ гробовима су и многи гробови оних војника који су 1912 године сишли на Косово и, залажући младе животе своје, васкрсли слободу

тамо где је она пре пет векова тужно сахрањена. Међу тим гробовима изабрао сам један који ћемо прелити и на коме ћемо упалити свећу. И тамо у селу, крај Мораве, где лежи гроб мога јединца, има родитеља који су погубили децу далеко од села, далеко од родитељске куће. Кад они тамо зађу по гробљишту да помену своје дете и не нађу му гроба, сетиће се да у њиховом селу има један гроб који родитељска суза није оквасила и припалиће му свећицу и помолиће се на том гробу за покој душе својега детета.

Док смо ми преливали гроб непознатога војника и госпа у црнини изишла је из цркве, носећи у руци читав снопић свећица. Она је зашла од гроба до гроба, где год српски војник лежи, припаљујући свећице и целивајући са пуно искренога бола мале војничке крстаче. Изгледала ми је у томе тренутку као госпа из народних песама која обилази гробове по разбојишту славе и посматрао сам је дуго и дуго.

Када је завршила, те се широм гробља залелујаше пламичци као попадале звездице, она се наслони на ограду једнога гроба и поглед јој поче блудити тамо, преко Косова, тамо доле ка Шару, где се одјутрос опет воде крваве борбе и одакле се потмула грмљавина топова јасно чује са овога пропланка на коме влада тишина која припада гробљу.

А тамо под Шаром и Карадагом, на фронту Гилане—Качаник, као да се крхало нешто. Пот-

мула грмљавина и тутањ, у колико је допирао до нас, изгледао је час као крклјање самртника, а час као крхање крова који ће се срушити и пасти на главу становника куће. Само, да л' се то тек сад крха кров, или ово већ пуцају темељи и љуљају се стубови на којим се држала зграда?

А крхало се одиста и пуцали су темељи и љуљали су се већ последњи стубови! Први глас који сам чуо кад сам слегао доле у приштинску чаршију био је, да је Врховна Команда већ прелетела Косово и отишла пут Призрену.

Кад се једном откинула од Крагујевца Врховна Команда није се скрасила нигде дуже времена. Покушавала је да се устави у Крушевцу, у Краљеву, на Рашкој, у Митровици, па кад је и ову морала напустити, пустила се низ Косово и сишла у последњи део слободне Србије.

Гомилице света, на тесноме простору пред начелством, које су досад тумачиле сваки долазак обичних кола и аутомобила; којима је била довољна и најобичнија ситна појава, па да из ње испредају дуге и стоструке комбинације, онемиле су од изненађења и бриге на глас да је Врховна Команда већ напустила Косово. Стоје сабране и даље и ћуте забринуто. Људи се питају међу собом погледима, ако нико већ нема храбрости да ма како тумачи ствар, јер је свакоме јасно да су сва тумачења излишна, да глас о повлачењу Врховне Команде у Призрен сам собом тумачи и каже све.

— Па добро, је л' то ко вид'о својим очима, или је то само онако, глас? — пита у једној гомилици војни лекар, навикнут да поуздано сазна сваку појаву пре но што утврди стање болести.

— Ко је мог'о видети? — одговара задригли кафеџија, који је пре годину дана у ово доба јавно обећао да цео свој подрум да као напојницу кад падне Сарајево. — Они су из Митровице друмом у Липљан, а тај друм не пролази овуда кроз варош.

— Аутомобилима?

— Јесте!

— Ама, људи, — узе доктор да умирује узнемирене — немојте тако! Ја не верујем да је Врховна Команда напустила Косово док је Влада још на Рашкој а Краљ у Прокупљу. То никако не верујем.

— Па ти не веруј, ја ти кажем шта сам чуо! — додаје један суви и болешљиви господин, изгледа више препао но сви остали, а који је ту вест и просуо кроз варош.

— Знаш, кад Врховна Команда оде у Призрен, сат и по од границе, онда је то последња реч о ситуацији! — умује опет доктор.

— Па последња, дабоме! — упада пргаво болесни господин.

— Отићи ћу баш у дивизију да се распитам! — вели доктор. — Ја некако још не верујем.

— Отиди, Бога ти! Отишао је и господин Јанковић у начелство. 'Ајде, сачекаћемо вас!

И док се господин Јанковић бавио у начелству, а доктор у дивизији, глас о проласку Врховне Команде прелетао је дуж главне улице од ћепенка до ћепенка, од дућана до дућана и од кафане до кафане. Па и даље још: зашао је кроз све махале, кроз све уличице и сокачиће, ушао је на све капије и капицике и уједанпут се крете свет са дењчићима и бошчама у руци и са товарима на леђима и све се то сручи на тесни простор пред начелством да, приправно за бегство, са стварима крај себе, дрежди ту и чека потврду вести. Те гомилице почеше да расту, прибирајући се са разних страна и већ за један сат, то је био читав логор очајних. Ту су били људи који су раније избегавали из Београда, из Ниша, из Скопља, па знају колика је то невоља ако се човек за времена не уклони; ту су биле жене које нису знале где су им мужеви, те немају кога ни да их поведе ни да их усаветује. Ту су биле мајке које немају начина ни себе да умире, а треба децу своју да утеше и охрабре. Све то спустило ствари крај зида од ограде начелства, савило се крај ствари својих и брижно пита: шта је, и хоће из очију да прочита одговор и савет.

Поједине породице, које су се већ до Приштине напатиле, и не питају и не чекају одговора: нису раде да истину сазнају сувише доцкан; не верују више ни у чији савет и крећу.

Један велики војни аутомобил, који довлачи са

станице од некуд евакуисан материјал, враћа се празан на станицу и прима породице да их донде одведе. Тамо ће возом до Феризовића, а оданде како Бог да. И у том се аутомобилу, кадгод ће поново поћи на станицу, већ гуше жене и деца међ дењковима, бошчама и куферима.

И та галама, врисак, молбе, преклињање, гурање, тискање, праштање оних који одлазе, све то надвишава гласове топова који су се јутрос рано, док се није ова светина слегла, чули јасно и одавде из чаршије.

А док је овде, на овоме крају Приштине, владала паника и пометња, на другоме су се сасвим мирно вршили трговачки послови. Изнад вароши, тамо где лабски друм слази у њу, развио се вашар богатији но што су за време Краља Милутина били приштински сајмови, на које су се слегали Дубровчани и Венедичани и трговци с далеких источних страна. Продавао се крушевачки плен.

По влажној трави, са једне и друге стране друма, место вашарских черги и шатри, разастрли су војници своје шињеле и шаторска крила и по њима сложили еспап који им је за продају. Свет гамиже између ових импровизираних дућана, а највише Турци мештани, који ће остати да сачекају непријатеља. Они су испунили друм и иду од једног до другог дућана и пазаре. Ту су погађања, ту цењкања, јер се купује на мање и на више. И

чега ти ту нема на оним шињелима и шаторским крилима: женске ципеле, шећер, рубље, рукавице, чоколаде, пудер, чарапе, подвезице, кафа, четке, ћебад, огледала па чак и корсети. Поједини артикли и држе се још на цени, али други иду у бесцење. Женски корсети продавали су се најпрэ по 0,40 динара, затим по 0,20 динэра комад; женске рукавице на шест дугмета један динар; вунено рубље и мушке чарапе су одмах плануле, али женске су се држале на цени, јер су их Турци много куповали. Појединим стварима је чак и расла цена; тако, на пример, јегерке су продаване у први мах по динар, затим по динар и по и најзад по два динара комад. Чоколада, кафа и шећер имали су сталну и пристојну цену.

Један мој пријатељ који је и сам пошао да на томе пазару купи штогод топло за поткошуљу, вели како је осећао тешку срамоту на души и вратио се, а није хтео ништа да узме. Зауставио се, вели, пред једним шињелом на коме је лежала гомила женских корзета, подвезица, дугмад за кошуље, рукавице, огледалца и неколико кутија пудера.

— Тако ти Бога, војниче — рекох, вели, ја продавцу — продај то и узми паре, ал' немој никоме казивати да су то ствари из официрске задруге.

— А што? — буни се војник. — Нисмо их пљачкали па да ме је срамота; нисмо разбијали и отимали. Непријатељ улази у варош, а наши вик-

нуше: носи, боље ти него непријатељ. Па понео и ја. А не знам шта би да нисам понео, кад морам ево четири динара да платим хлеб.

— Ама јесте, тако је! — вели му мој пријатељ. — Не замерам ја теби, но те молим не казуј Турцима да су то ствари из официрске задруге. Смејаће нам се кад виде женске ципеле, рукавице, пудер и корзете.

— Нисам их ја набављао за официрску задругу! — учини војник, слеже раменима, чучну крај свога шињела и настави посао.

Дотле, овамо доле, изишао је из начелства господин Јанковић, онај господин Јанковић, који је пре једнога сата ушао да се распита је ли истинит глас о проласку Врховне Команде. Изишао је блед и узбуђен и гомилица, која га је нестрпљиво очекивала, опколи га очас.

— Евакуише се! — прошапта он у одговор на педесет питања која су се укрстила са свих страна.

— Ко? — пита радознало гомила.

— Начелство. Каса је већ затворена и спакована.

— А дивизија?

— И они кују сандуке.

— А је ли истина за Врховну Команду?

— Отишла је за Призрен!

— А Влада?

— Стигла у Митровицу.

— А како је на фронту?

— То не знам. Начелник још није добио теле-

фонску везу са Гиланом и Феризовићем, сад је баш тражи.

Гомила пође да се растура. После ових гласова свако је већ у себи донео одлуку и пошао је кући да се са својима посаветује о кретању. Зађоше људи у махале и забачене уличице да покушају наћи кола, коње, волове или ма шта чиме би се могли користити, јер железница до Феризовића није могла бити од велике користи, кад се зна да је у Феризовићу још много теже збринути подвозна средства за даље путовање.

Два и три ближа пријатеља, који су из очију господин Јанковићевих прочитали да он ипак није све казао, остали су и даље крај њега и повукли се заједно ту, у близини, у једно дућанче, које је раније служило као адвокатска канцеларија, а сада као свратилиште, врста клуба забринутих избеглица, који су се ту свако јутро скупљали да један од другога чују вести, да се разговоре, да се утеше. Ушавши, господин Јанковић је затворио за собом врата, која су иначе од јутра до вечери стојала широм отворена, те се улазило и излазило као у кафану.

— Шта је? — питају шапатом пријатељи.

— Телефон са Гиланом пресечен и власти напустиле варош.

— То значи?

— И Качаник пао?

— Који Качаник?

— Заузели су и железничку станицу.

— А?!! А команда трупа још је у Феризовићу?

— Не, повукла се већ у Липљан.

— Па то данас сутра може још да нам буде пресечен и пут за Призрен?

— Треба што пре кретати.

— Неки од јутрос пођоше натраг у Куршумлију.

— Вратиће се! — вели господин Јанковић.

— Зашто?

— Немци су већ у Јанковој Клисури, а канда је и Прокупље пало. Тако се бар шапће.

— Па то се кљеште стежу са свих страна?

— Са свих страна!

— И не треба ни часа часити?

— Ко може одмах, сутра најдаље, прекосутра ће бити доцкан.

Отворисмо врата и пођосмо свак на своју страну и не праштајући се и ако смо били уверени да се више нећемо састајати.

И ако не знајући све детаље о ситуацији, светина је напољу имала јасно осећање о опасности. Улицу је већ закрчио дуги низ воловских кола која су евакуисала болницу. Пред начелством су се товарили сандуци на многобројна воловска кола. Народ са товаром на леђима извирао је из разних улица, уличица и капија. Испунише се и закрчише се улице, затворише се дућани и кафане, измешаше се кола, људи, стока и настаде општи покрет и тумарање, тискање и гурање кроз тесне пришшинске улице.

У том још прође кроз гомилу шапатом од уста до уста:

— Стигао Краљ! Стигао Краљ!

Свет се још више узневери и помете. Откуд Краљ сад и шта ће овде у Приштини? Зашто није са Врховном Командом отишао у Призрен, или са Владом остао у Митровици? Да ли то нешто нарочито значи, што је краљ, у овако једном критичном моменту, стигао у Приштину? Гомила из сваке појаве на свој начин извлачи конзеквенце и тумачења, везујући их увек за своју бригу, за оно наштa је у овоме тренутку најпре мислити, за себе. Сви су знали, то је већ са ранијих фронтова допрло било, да је Стари Краљ упоран био, да није одступао и није хтео да се повлачи до у крајњој нужди, кад су га просто натерали. И долазак Краљев у Приштину протумачила је гомила као крајњу нужду, као последњи час; те место да их окрабри, та их је вест још више застрашила. И сад већ ништа више није могло вратити веру у светину, те река, која је била набујала и надрла, проби и последње бране. Погубише храброст и најупорније оптимисте, попустише и они који су до малочас веровали званичним извештајима, те крену набујала река народа и поче се ваљати, тискати, обарати и ломити све пред собом.

Покушах још једном да се приберем, покушах још једном да се отргнем од утицаја масе, која

повуче човека за собом као речна матица лаки чамац и не да му да плови својим правцем; покушах још једном да заварам сам себе. И, као год оно у Скопљу, пре но што ћу га напустити, тако и овде, одох до начелника и, као год онај тамо, тако и овај, рече ми кратко и одлучно:

— Крећи! Крећи што пре!

Мало доцније, кад је подне добро превалило, почела је да промиче оштра и студена киша. Небо се одједном навуче и замрачи дан, ветар окрете у помамну олују и затресе кровове на кућама; поче ломити голе гране са дрвећа и завитла снег и кишу у ковитлац.

Ваљало је кренути, напустити кров и ући у ту мећаву, у олујину, у снег, у кишу, ући у загрљај једнога беснога часа природиног и предати му се на милост и немилост. Било их је који су се решили, опремили и кренули, а кад су изишли из куће, преплашили се од ове страховите непогоде која их чека у пољу. Застали су на праг кућни да се определе, да изберу између беса природиног и беса непријатељевог. Природа је била тога часа тако узбуђена, тако узрујана, да је представљала већу опасност од непријатеља којега још не познајемо. И они су се вратили у кућу и остали да сачекају непријатеља.

Ми смо кренули, кренули смо у онај вртлог кише и снега, у страховиту мећаву, у бесну олујину која је помамно витлала тога часа Косовом;

ушли смо у загрљај једнога беснога часа природиног и предали му се на милост и немилост.

И мећава нас загрли, обави нас својом студеном руком и поче нас носити. Поче нас засипавати, претрпавати и више ни корака не можеш учинити по својој вољи, нити ићи за својим очима. Иде се жмурећки, насумце, пада се, посрће се, враћа се одакле си пошао и опет полази. Не знаш куда, нити видиш пута и предмете који су пред тобом, не видиш ни друга који је крај тебе. Чујеш само око себе како нешто тутњи, бучи, цичи и брекће и осећаш како те нешто засипа, једнако засипа.

Је ли то лавина која се слила са усијаних планина те ваља долином и плави, ждере, сагорева, уништава и уништено засипа и затрпава? Је ли допрла до нас, јесмо ли већ под лавином?..

13

Стари краљ

— Стигао Краљ, стигао Краљ! — прође од уста до уста шапат, од једне гомилице избеглица до друге, од једнога ћепенка до другога, од прага до прага и од куће до куће. Пође шапат најпре отуд, из чаршије, где пред начелством сабране гомилице избеглица дрежде од ране зоре па до мрклога

мрака, па се као бујан поток разли кроз све улице и све уличице приштинске, све до последње уџерице на врху гиланскога друма.

Али то није био онај усклик радости, којим су ослобођени приштевци пре три године, када је Краљ ослободилац првипут слазио у Приштину, раздрагана лица узвикивали један другоме: „Стигао Краљ!“ Тада су на цркви приштинској звучно звонила звона, те им се јек целим Косовом проносио; куће су биле искићене тробојним заставама, народ се збирао у гомиле, уздигнуте главе, ведар, весео, свечано одевен, а озго, са газиместанске узвишице, грували су топови поздрављајући долазак првога Српскога Краља у Милутинову престоницу, после пет стотина и толико година.

Данас, на цркви звоне звона наопако, место тробојница припремају се у потаји беле заставе да се њима оките куће приштинске, а народ, окупио се у гомиле, поцепан, измучен и умрљан блатом. И данас при доласку Краљеву грувају топови, али отуд са Качаника и Гилана, одакле непријатељ слази да још једном окрвави Косово.

Уморан годинама и болешћу, сломљен бригом и теретом четворогодишњега рата, седамдесетогодишњи старац предао је сину бригу управљања Отаџбином, али је сву љубав за њу задржао и даље себи. Носећи ту љубав са собом, он се за време операција на северу повукао у један кутић Отаџбине, где је никла традиција о Карађорђу,

где је она читав један век одгајана, где је он обновио подижући јој скупоцен храм, пантеон династије чији оснивалац почиње народну револуцију, а трећи у колену прима на себе големи подвиг оснивања заједничке државе свих Јужних Словена. Ту, у скромној свештеничкој кућници крај Опленачке цркве; ту, крај гробова свога оца и деде, стари је Краљ проводио брижне дане, пратећи будном пажњом ток, сваку промену и покрет, сваки успех и неуспех на фронтовима, молећи се крај гробова Богу да заштити његов мученички народ, који се бори за слободу своју и за човечанску правду.

Из тих тихих молитава, једнога дана, тргла је старога Краља потмула грмљавина, која је долазила са севера, отуда где је Космај већ увио главу облацима од барутног дима. А када се та грмљавина почела оглашавати и отуд од Младеновца, околина Краљева, која је дотле, тешећи га, покушавала увек ублажавати утисак тежине ситуације, морала је најзад прићи му и скрушено, речју која дрхће у грлу, рећи:

— Време је Господару!

— Чему време? — сену Краљев поглед под седим обрвама, као кад засјакти жеравица под белим пухором.

— Топола није више безбедна!

Краљ као да пречу или не хтеде чути ове речи, наже се понова над картом разастртом по столу

и држећи у левој руци, која је дрхтала, билетен Врховне Команде, настави да прати линију која је бележила положај наших трупа на Моравском правцу. По тој линији, наши су држали Водице, североисточно од Бољевца, затим Мало Црнуће, Врановац, Липар, Дивљачко Брдо и Врбовац, а то значи, да су били већ пребачени на десну обалу Раље. Краљ је знао да се на томе фронту борило четрдесет и четири наша према осамдесет и једном немачком батаљону, као што је знао да и Топола није више безбедна.

— Непријатељ је близу и напредује, Господару!

— Онда, идите што пре, децо! — одговори Краљ и диже главу.

Сви се збунише и почеше размењивати погледе. Да ли Краљ још не увиђа, или неће да увиди озбиљност ситуације; да ли се можда тамо у души његовој не крије каква заостала нада, или вара себе вером, коју он никад није губио и која га је и на Руднику 1914 године тако сјајно послужила? Сви су они, који се тога часа налажаху око Краља, и без споразумевања међу собом, осетили дужност да не дозволе старцу, да једној сумњивој вери стави на милост и немилост судбину носиоца круне и углед Краљевине и, ађутант Тодоровић одважи се да ту задаћу прими на себе.

Он приђе корак ближе Краљу.

— Господару! Нити ми можемо поћи без Краља, нити примити на себе одговорност пред народом

и пред историјом ако дозволимо да један Краљ буде заробљен.

— Зашто заробљен? — прекиде га Краљ.

— Зато што непријатељ нагло напредује моравском долином, а и озго са Сопота, а ми овде све до Багрдана немамо могућности да му дамо отпора. А заробљење једнога Краља учинило би да у војсци, која треба да задржи непријатеља, клоне дух и, више него то, то би заробљење значило капитулацију.

Краљ обрати пажњу на ове речи, те то даде ађутанту још више маха и настави:

— Ви, Величанство, извесно не мислите на капитулацију у моменту кад се Ваша војска, и поред овако силне навале, тако одлично бори и има у себи још моралне снаге да издржи до доласка савезничке помоћи.

Краљ понова погледа свога ађутанта, али тај поглед ни мало није казивао да је он убеђен његовим разлозима. На против, после подужега ћутања, он одлучно, готово тврдоглаво, рече:

— Ја нећу капитулирати . . . ја нећу бити заробљен!

— Онда Вас преклињем, Величанство, одлучите се да кренемо што пре! — завапи ађутант.

— Ја остајем овде! — додаде Краљ још одлучније.

Сви се преплашено погледаше не могући да разумеју старца. И ађутант и сви остали из околине Краљеве покушаше још једном да га убеде,

износећи свако од њих нове разлоге, али он остаде при своме и на крају додаде:

— Оставите ме крај гроба мога оца и деда, да умрем овде пред црквеним вратима. Кад непријатељ стигне, нека затече пусту земљу и леш једнога старога Краља!

Краљ то није рекао као фразу, он је све речи исказао тоном, којим се изговара одлука. Његова околина, која га познаје, знала је врло добро, да се после тих речи не може више говорити с њим о тој ствари и сви забринуто одступише. Ађутант одмах пође телефону и затражи хитну везу са Врховном Командом у Крагујевцу, молећи да се саопшти Престолонаследнику Краљева намера. Измениле се и телефонски разговори између Ниша и Крагујевца и најзад Престолонаследник, да би га сломио да напусти Тополу, изјави жељу да Стари Краљ дође у Крагујевац.

— Па добро, куда ћемо? — пита он ађутанта кад је, притиснут разлозима и наваљивањима са свих страна, дао најзад пристанак да напусти Тополу.

— Ако је по вољи у Ниш, Величанство, тамо је Краљевска Влада.

— Нећу тамо, водите ме војсци!

— Његово Височанство Престолонаследник телефонира из Крагујевца да би желео тамо да дођете. Тамо је Врховна Команда.

— Добро, ићи ћемо у Крагујевац!

У Крагујевцу, чим се најпре видео са сином наследником, пошао је одмах да посети тада већ болеснога војводу Путника, а одатле отишао је право у Врховну Команду да се обавести о целокупној ситуацији на фронтовима. Ту је сазнао да ни величанствено пожртвовање српске војске, ни њени надчовечански напори, нису кадри више зауставити бујицу, која је већ преплавила северни део Србије; ту је сазнао још и горку истину да се ни Крагујевац не може одржати. Чете су непријатељске у своме надирању нарочито журиле да освоје стару престоницу, седиште Врховне Команде, и непријатељски су аероплани већ учестали ватром, коју су сипали на Крагујевац. Врховна се Команда осећала необезбеђена од изненађења, те је већ била приправна да напусти ову варош.

Краљ је сам затражио да га поведу у Ниш, како би се нашао у близини источнога фронта. А чим је стигао тамо, захтевао је да пође на фронт. Морало му се учинити и кренуо је одмах пут Књажевца, где су се водиле борбе. Али није стигао донде. Кад се попео на Тресибабу видео је са ње већ Бугаре у Књажевцу и борбе које су се у самој вароши водиле. Вратио се са једним болом више и сутрадан је одмах похитао Врањи, јер је чуо да је она у опасности. Стигао је аутомобилом до Владичинога Хана, узјахао је одатле коња и пошао преко положаја ка Врањи. Али, Врања је већ била пала и непријатељ је надирао ка Лес-

ковцу, који је још био окићен заставама у част доласка савезника. Вратио се и одатле са једним болом више и сад је већ сломљен дозволио да га одведу у Рибарску Бању, где ће у миру моћи да преболе нова разочарења.

Али, он већ нигде више није могао наћи мира, он га није хтео; он је још увек веровао да може помоћи и трчао је са бојишта на бојиште, где год је чуо да има борбе и да има опасности. Није се у Рибарској Бањи одморио ни дан два, а сазна да је једна колона Аустро-Немаца изманевровала багрдански теснац и иде од Пожаревца правцем на Ћуприју. Одмах је напустио бању и, преко Ћуприје и Јагодине, отишао на Багрдан. У борбама пред Ћупријом и Јагодином био је једнако на положајима, а ноћивао је у вагонима на ћупријској станици, коју су засипали непријатељи бомбама са аероплана. Најзад, морао се повући у Параћин, а одатле у Крушевац.

Слика коју је тада Крушевац представљао избрисала је из душе Краљеве и последње остатке вере. Ту се стручила готово цела Србија и ту је првипут запазио на лицима брижних грађана да су већ изгубили веру у државу и њену моћ. Ту су се јавили и први знаци расула и безвлашћа. И као кад испод велике грађевине ишчупаш из темеља основни камен, што се ова заљуљала и хоће да падне, тако је и отаџбина наша — то се у Крушевцу већ јасно видело — изгубила основни камен у

темељу — веру грађана у државу и њену моћ — заљуљала се, посрнула и свако је већ са страхом у души очекивао тренутак да се сурва и претрпа собом све што је под њом.

— Нећу овде да останем, нећу — узвикивао је Краљ — овде су сви преплашени. Водите ме војсци, тамо ми је лакше, тамо још верују!

И морало се кренути. Пошло се оним дугим и мучним путем кроз Јанкову Клисуру, којим се избија тамо на Преполац. Друм је тај загушио избеглицама и Краљ је, пролазећи кроз њихове редове, саучествовао у болу својих бедних грађана, који су напустили домове и имања и кренули у планине. Краљу је немило и тешко било што се он вози на аутомобилу, а народ гази дубока блата; како би он волео, кад би их могао све повести, кад би могао свима помоћи. Њему је чак причинило задовољство, кад се аутомобил, који га је возио, заглибио у блато и, услед напора да се извуче, мотор му онеспособио. Он је одмах пристао да иде пешке.

— Ићи ћемо; кад могу жене и деца, могу и ја!

Али је старац прецењивао своју снагу подајући се вољи. Није могао поћи за народом, заклецала су му колена и загушио га тешки, старачки кашаљ. Настала је брига како ће даље, али је та брига мало трајала.

— Могли би, Величанство, на она кола!

Друмом је пролазила гомила војничких кола, муниционих, санитетских и профијантских, која су наши вочићи са напором извлачили из дубоких пролока искваренога друма. Ађутант заустави једне муниционе каре, које су вукли четири мала и мршава вола. Крај вочића су ишли трећепозивци са одељаним гранама, којима су опомињали вочиће када би ови уморни застали или ударили у страну.

— Војници! — рече ађутант трећепозивцима. — Зауставите мало, чекајте да повезете свога Краља.

— Краља?! — учинише они престрављено и дохватише невојнички да скину шајкачу гледајући уморена старца, који је крај друма повијен стајао ослањајући се на једну батину.

— Јесте, јесте, Краља! — одговорио им је крунисани старац, као да би хтео овим добрим људима да потврди речи ађутантове.

— Биће ти незгодно, Господару, тврдо је на кари! — узе да се извињава воћа волова.

— Је л' теби незгодно, је л' теби тврдо кад седнеш на каре? — пита Краљ.

— Ја, друго, ја, ја. . .

— Што друго, исто је. Кад можеш ти, могу и ја. 'Оди, помози ми да се попнем!

— Чекај да подметнем што! — рече трећепозивац и скиде ћебе којим се био обавио, сави га два три пут и положи на даску, на којој ће Краљ сести.

Ађутант на својим снажним плећима сам изнесе Краља на кару и водиоци кренуше вочиће, те кара с Краљем уђе у масу, која је прекрилила друм. Стари војници би познали свога Краља и склањали би се с друма, а маса младих регрута, који су носили муницију из Крушевца, ишла је крај његове каре и не знајући ко је.

— Како, децо, можете ли? — пита их Краљ с кола.

— Можемо, чича, можемо! — одговарају регрути, чија се младост још није уморила и клонула.

А она два трећепозивца, што воде вочиће, исправили се чисто и иду крај каре некако друкче, војнички, испрсавајући се и као да би гомили хтели рећи: „Ви'ш ти, шта нам Бог даде у овој невољи, да ми чувамо и носимо Краља!" Они инстиктивно осећају да им је судбина доделила замашно учешће у догађају, који ће доцније бити најизразитија слика српске трагедије и инспирисати највеће духове овога света да јој своје перо и своје кичице посвете.

Они себе чак сматрају као сапутнике Краљеве, па се и брину о њему, те ће гдекад успут нежно, роћачки:

— Је л' можеш да седиш, Господару?

Или ће га опоменути:

— Пази, Господару, овде је изривен друм!

Они се чак јављају и онима крај којих пролазе, а који скидају капу Краљу, а према стоци, коју терају, нарочито су нежни:

— 'Ајде, воко, 'ајде! Потегли мало да изнесемо овде узбрдо. 'Ајде, благо мени!

— Слаб ти тај левак? — вели му Краљ.

— Шта ћеш, Господару, пати и он као што сви патимо.

Пут је дуг, заморан, не иде се него се мили. Пешаци још и измичу, а ред кола се сваки час уставља, стоји дуго у месту, јер је чело колоне застало, па, опет креће. На једном таком месту, где су се уставиле каре, појави се ратни сликар са фотографским апаратом и упери овај на Краља.

Краљ се боно насмеши и призва ближе себи ађутанта:

— Сећаш ли се — вели му — оне Наполеонове слике при повратку из Москве?

— Сећам се, Величанство!

— Е, ето сад историји још једна таква слика! — додаде Краљ показајући на сликара који је свој посао свршио.

Кад каре стигоше у Блаце наиђе нова невоља. Појави се командир, под чијом је командом колона којој припадају ове каре, и саопшти да он има наредбу да се са својом колоном заустави ту, у Блацу, те да каре које возе Краља не могу даље ићи. Саопштавајући то, командир је, разуме се, очекивао да ће Краљ наредити да каре пођу даље, чим би он био оправдан. Али Краљ не употреби своју Краљевску власт, јер стари војник не хтеде

да се прекрши наредба. Он сиђе с каре додајући:

— Е кад је наредба, мора се слушати!

И настави даље пут пешке, сад већ и сам убеђен да неће моћи издржати. Ађутант се забрину и поче да осматра лево и десно, хоће ли наћи кога, ко би повезао Краља. И наиђоше једне бедне таљиге код којих се није знало шта је бедније: да ли кола, да ли коњи или кочијаш. Кола су, види се, била кадгод боља кола, али сад би само могла служити за изношење ђубрета, коњи су престављали животињске скелете преко којих је разапета кожа, амови на њима крпе и узице, а кочијаш један и подрпан сиромашак. Та су кола одвезла српскога Краља у Немањину Белу Цркву, данашњу Куршумлију.

Из Куршумлије опет није хтео даље. Ту је разабрао да се у правцу Ниш-Прокупље воде борбе и захтевао је опет де га тамо воде. И није се имало где, одвели су га у Прокупље одакле је изишао на фронт Друге Армије, Степе Степановића, да види Лесковац како пада. Ту је, на положајима, пробавио цео дан и, тек када се већ чула грмљавина на Мраморским положајима код Ниша, напустио је Прокупље само неколико сати пре но што ће непријатељ у њ ући.

Затим се из Куршумлије спустио преко Преполца и стигао у Приштину.

Одсео је у доњем делу вароши, тамо где слази вучитрнски пут, у кући где је некада био српски консулат те се на њој пуне двадесет и две године

вила српска тробојка још пре ослобођења Приштине од Турака. Са горњега спрата те куће, из собе у којој је Краљ одсео, догледа се преко кровова ниских турских кућица које јој суседују, тамо где се простире Широко Поље и, даље још, где Шар и Кардаг, као две џиновске мишице, обухватају у своје наручје тужно Косово. И ако његове старачке очи нису биле кадре догледати оно што је он желео да види, он је ипак дуго и дуго забринуто стојао на прозору и упињао поглед тражећи да види бар онај дим који је пао већ на воде Моравине и на воде Ситничине.

— Тамо се решава судбина мога јаднога народа! — шаптао би боно Краљ и одвајао би се од прозора не могући да догледа место где се тај велики и кобан чин догађа.

То није био више онај Краљ, који је још пре годину дана, када је требало повести одлучну борбу и отерати непријатеља из земље, могао сићи у војничке ровове и собом прихватити пушку; то није био више онај Краљ од прошле године, чија је појава у војсци на беломе коњу, оваплоћавала у народноме веровању онога „човека из народа“ који ће, по једноме пророчанству, сузбити поплаву непријатељеву и спасти Србију. То је сад већ био сломљен, изнемогао старац, без вере у добру судбину свога народа. Када би се одвојио од прозора, са којега је узалуд покушавао да догледа бојиште, завалио би се у столицу, оборио

би главу на груди и тешко замислио. Тада би у кући завладао дубок мир и тишина, јер нико није хтео ни шумом да узнемири сломљенога Краља; нико од оних, који су појмили величину болова, који у овоме часу раздиру душу једнога несрећнога Краља. Али дечица домаћинова, која то још нису умела осећати, чувши да се под њиховим кровом налази један Краљ, пореметила су свечану тишину и ударила у грчевит плач:

— Хоћемо да видимо Краља!

До старца су допрле те речи дечје и он се тргао из својих болова, дигао се и отворио сам врата:

— Пустите децу к мени! — рекао је и позвао малишане.

Његовоме бледоме, светитељском лицу; његовоме бономе, уморноме погледу, и његовоме старачкоме, тихом и благом гласу, одиста је приликовало да у том часу рече богочовекове речи: „Пустите децу к мени!“

Узео их је на колено, помиловао их по косици и тешке две сузе заврте ле су му се у очима. Да ли је у томе часу осетио да је то, што је сад на његовим коленима, оно поколење на које ће пасти сва тежина зле судбине или све благодати добре судбине ових догађаја који се сад дешавају; или је осетио да је то оно поколење, које ће донети суд о томе да ли је ово епска легенда, што се сад дешава, или је злочин, тежак и крвав злочин?

У Краљевим се очима појавчше сузе, а у грлу задрхта реч:

— Гледајте ме, децо, добро ме гледајте! Последњи пут видите свога Краља!

Сузе у очима старчевим помутиле су дечју радост да виде изближе Краља. Сретно детињство мисли да Краљ никад не плаче, да је Краљ увек срећан. Разочарана дечица запиташе га:

— А куда ћеш ти?

— Ја? Тамо... где су отишли толики моји војници...

Сцена је била врло потресна, сви старији, и сама домаћица, мајка дечја, немо су је пратили и, крију̂ћи једно од другога погледе, које је мутила суза у свачијем оку.

— А ми онда нећемо имати Краља? — наставише деца слатким језиком наивности да задиру дубоко у рану која је жегла Краљеву душу.

— Имаћете, имаћете! — прихвати Краљ. — Имаћете младога Краља који ће да вас воли и кога ћете и ви волети.

— Па где је он? — настављају деца.

— Тамо, ено видиш, тамо далеко, иза оних планина; тамо где се људи туку пушкама и топовима, тамо је он са својим војницима.

Деца ућуташе, ућута и Краљ. Настаде тишина коју најзад прекиде домаћица позивајући децу к себи. Краљ их није више задржавао, деца су се с

мајком тихо и нечујно извукла и, кад се осети само са својима, Краљ им се окрете:

— Оставите ме, хоћу да сам сам!

Сви га напустише и прећоше у друге одаје где су водили тихе и дуге разговоре. Краљ је неколико сати пробавио сам у соби, нити је за то време кога звао к себи, нити га је когод узнемиравао. Да ли је то био одмор, који је Краљ хтео себи, или се одао новим размишљањима после боног сусрета с децом што га је било необично потресло? Ађутант је два трипут прилазио на прстима вратима од собе Краљеве и наслањао уво да чује што; али је у соби била мртва тишина и није хтео узнемиравати га.

До Краља нису допирали да га узнемире они крици, надвикивања и жагор гомиле бегунаца, која је савијала из чаршије у једну ранију бочну улицу и тискала се да избије на друм који води ка Липљану. Њу ће он срести кад буде и сам кренуо, тамо на пољима косовским, расуту, уморену страхом и погрбљену под теретом бриге, како гази полако кроз Косовске мочари. Проћи ће он кроз тај тужни шпалир избеглога народа, поздрављен саучешћем које ће он и тако осећати према својима несрећним поданицима. Сретао их је и досада, на путу до Приштине, здравио се и досада са њима, али је досада и сам веровао у нешто, па је покушавао том својом вером да утеши и друге. Како ће сада кад више ни Он не верује?

Да ли се Он, можда, усамљен у својој одаји, не бави тим мислима или се преда њ појавила она авет, Усуд, која се све јасније помаља из мрачнога облака што је пао над Србијом и покрио наша поља и наше горе густом маглом, чија се фигура све јасније издваја из стоструко испреплетанога клупчета догађаја и стаје пред седога Краља, злокобно се кезећи и шапћући пискавим гласом:

— Мислио си зар избећи судбину која лежи на твоме имену?

Кадгод се старац, у овим брижним данима, враћао на помисао о судбини, које се толико бојао да га не прати, њему би се старачко чело осуло хладним капљама зноја и покривао би очи руком, не би ли одагнао навалу мисли које би га као раздражени рој осица спопао и мучио дуго и дуго.

— Да ли је по једна катастрофа српскога народи одиста везана за име Карађорђевића и увек у моменту кад ови понесу, на својој снази и своме имену, борбу тога народа за слободу? — шаптао је старац сам себи, залазећи мислима у прошлост када је један сјајан покрет српскога народа, неприхваћен од народа који су слободу већ умели да цене, крваво угушен једном непријатељском поплавом, као ово сад.

Њему паде на памет онај детињасти страх, који га је увек обузимао од 1913 године. То је била стогодишњица пропасти српске под Карађорђем и стари је Краљ, пун неке необјашњиве слутње, за-

зирао од те године као од неке црне немани. Када је у београдскоме двору примао честитања о наступању 1913 године, стари је Краљ био суморан и цела та година било је доба тешких слутња старчевих. Он је са стрепњом и забринутошћу пратио развој лондонске конференције и, када је она донела прекид преговора и нову акцију на Једрену, стари је краљ суморно завртео главом. Није се ни тренутка противио да се према Бугарима испуни једна, ма и неуговорена али ипак савезничка дужност, када су после Куманова послате српске трупе на Једрене, али је још тада брижно занихао главом:

— Каква судбина! Срби ће се опет борити на Марици! — и са страхом се опоменуо оне велике српске катастрофе на тој најкрвавијој реци из српске прошлости. И кад је та борба на Марици настављена и у 1913 години, он је са извесном зебњом пратио развој њен.

И несрећни 16 јуни, када је бугарски владалац примио на себе да оружаном руком разори савез балканских народа, пао је у 1913 годину. Колико брижних ноћи и колико суморних брига почеше да море старога Краља. Он се није бојао самога рата са Бугарима, веровао је он у своју војску, као што је знао да остали балкански савезници неће поћи путем Бугара; али се бојао догађаја, слутио је да иза бугарскога злочинства мора бити нечега подло смишљеног што Бугарској даје под-

стрека за дрскост, а Србији прети злом судбином.

Бојао се тринаесте године и са детињом радошћу дочекао је букурешки мир. А кад је та година истекла, он је 1914 дочекао лака и ведра срца и слутећи да је то година која ће донети догађаје које је прошла година, можда нехотице, промашила.

И ево тих догађаја, ево те историске катастрофе, која је за име Карађорђево везана, ево прославе стогодишњице пропасти српскога народа и ево опет његовога вођа на путу бегства.

— И они ми саветују да бегам, да се склоним. Сто година историјске неправде носи на своме имену мој дед зато да би се историја поновила, да би и његов унук тако исто напустио Отаџбину у моменту њене пропасти. И они ме саветују да бегам и износе ми неодољиве разлоге. Тако су исто можда саветовали и износили му неодољиве разлоге и мога деду пре сто година, а историја је прешла преко тих савета и забележила је само чин!

И, док он у такве мисли тоне и понире, Усуд, онај неодољиви и свирепи Усуд, исправља се опет испред очију старчевих, као неман полаже своју мртвачки студену а гломазну руку на његово слабо раме, које се под том тежином угиба и злобно се кезећи шапће пискавим гласом:

— Мислио си, зар, избећи судбину која лежи на твоме имену?

Савладан већ тешким мислима, Краљ се једнога

тренутка стресе целим телом, осећајући да му кроз студену старачку крв проструја топла грозница. Он се узбуђено диже са свога места, приђе вратима и нагло их отвори узвикујући пригушеним гласом:

— Пуковниче!

Ађутант потече вратима и затече Краља на ногама, узбуђена и с грозницом успламтелих очију. Он појми да је Краљ понова у тешкој моралној кризи и, како још није био закорачио праг да уђе у собу, погледом позва и остале из свите. Окупише се сви око Краља.

Краљ прошета једанпут, двапут, поклецујући коленима и не обзирући се на своју свиту. Најзад, седе за сто на коме је лежала распростртa ђенералштабна секција Косова поља, загледа у њу па затим диже главу.

— Одите овамо, одите ближе! — рече, пошто их је промерио погледом.

Сви се окупише око стола Краљевог.

— Видите — рече Краљ показујући врхом писаљке на карти. Наш се фронт сад простире ево овако, од Качаника па правцем како иде Биначка Морава, од југозапада ка североистоку... је л' тако?

— Тако је, Величанство!

— Наш фронт је окренут леђима Косову — наставља Краљ — међутим Немци слазе озго, Ибром и Лабом и залазе нам с леђа, те ћемо се

данас или сутра наћи између две ватре. Шта треба да радимо ми?

Нико не одговори, јер Краљ то питање беше готово сам себи поставио.

— Наше лево крило треба да се повуче овамо ка Ситници, да тако постављен фронт може прихватити и бранити се како од напада Бугара тако и од напада Немаца.

— Једва се и ово одржава... — заусти ађутант да каже, али га Краљ пресече:

— Не можемо победити, али се можемо борити. Могли би развити фронт овако, видиш, са десне стране Ситнице, да затворимо Ибарски кланац, којим се слази у Пећ, Дренички, којим се слази у Ђаковицу и Црнољевски, којим се слази у Призрен. Ми би се наслонили на Чичавицу, Голеш и Језерске планине, а између непријатеља и нас била би Ситница.

Краљ погледа по свима и у том тренутку засјактише му очи нарочитим сјајем. Он се диже младићском гипкошћу и узнесе главу па јасним, одлучним гласом додаде:

— На Ситници треба примити одлучну битку, нека се на њој још једном реши судбина Србије... Зар не?

Краљ почута мало и додаде затим јасним и свечаним гласом:

— Ја ћу се лично ставити на чело моје војске и ту ћемо на Ситници сви изгинути!

Сви ућуташе под утиском ове Краљеве изјаве. Сви су били уверени у немогућност њеног извођења, сматрали су је само као израз једнога тренутка расположења Краљева, али су се дивили старчевој јачини и свежини духа, која као да се беше повратила у сломљено тело.

Краљ настави:

— Хоћу ту, на Ситници, да погинем. Живот Србијин је и мој живот; кад она умире, што ја да живим. Хоћу ту, у последњој, у одлучној борби да погинем. Немојте ме саветовати, немојте ме спречавати, то је моја последња и непоколебљива одлука!

Краљ је то рекао тоном, на који није желео поговора... Његово се чело у том тренутку разведрило, очи засијале живом светлошћу, глас добио неко поуздање и он се у том часу осећао задовољан, као човек који је нашао солуцију, нашао срећан излаз из сплета брига, невоља и неприлика.

За време тишине, коју је ова појава изазвала, он се био поново занео, поведен мишљу да погине на Ситници. Та га је мисао морала одвести у царство снова, у царство бајки, јер на његовим се уснама појави развучени осмех задовољства, осећајући ваљда да је у том тренутку победио ону неодољиву неман, која му је стално шаптала у ухо својим пискавим гласом: „Мислио си зар избећи судбину која лежи на твоме имену?“

Погинути на Косову, где су се некада две круне

у крв утопиле; пасти са својим војницима и својом крвљу обојити Ситницу, те да још једном потече мутна и крвава, изгледало је Краљу као леп историјски сан, који историја не нуди сваком владаоцу. Он је, ето, њен, историјин изабраник, а смрт је тако мала цена за част коју му тиме историја указује. Сме ли се он те части одрећи?

А историја је још милостивија према њему но што то на први поглед изгледа. Понудила му је прилику да крвавим мастилом исправи у њој оно место од пре сто година, које је његовом неукаљаном имену толико неправде нанело. Он ће смрћу својом показати, да Карађорђевићи не остављају свој народ у данима очајања и невоље и да бегство првога, који је то име носио, није значило напуштање народа и народне револуције.

Занета тим мислима, Краља понова одведе поглед ка прозору, са којега се догледало широко Косово и у дну његовоме мрке масе Шара и Црне Горе. Његов се поглед нарочито заустави на блиском Ветернику, преко којега прелази пут за Грачаницу. Нов низ мисли, који га поведе тим путем, озари му лице неком благом, светитељском светлошћу и он се окрете ађутанту па рече:

— Наредите све што треба, хоћу сутра да се причестим у Грачаници!

Краљ је одлучио, он је изабрао царство небеско!

14

Кроз Косово

Када смо пре месец дана кренули из Скопља на Косово, полазили смо са уверењем да се само привремено уклањамо испред непријатеља. Сад већ крећемо са горким уверењем да нас овај друм, којим смо се упутили, води ван Отаџбине. Да ли са тежине тога осећања, или са оне зле непогоде у коју смо кренули — тек први тај корак на путу бегства учинио нам се очајно тежак. Томе су се још придружиле и велике неприлике и тешкоће које је требало савладати да би се само из вароши изишло. Пет стотина метара, колико нам је требало од наше куће до изласка из вароши, одакле ћемо се затим косовским друмом упутити, путовали смо пуна два и по сата. Изгледало је као да се кроз ону гужву и сплет људи, стоке и кола, што је закрчио улице, никад пробити не може. Мицало се корак по корак, стопу по стопу. Кола, људи и стока, све натоварено и претоварено, све се испреплетало, све се утисло једно у друго, све се пробија, надире, гуши, крха и сударa. А све то обавија густ снег и страховита мећава и онај сутон којим је непогода помрачила пре времена дан. Из те гужве само чујеш надвикивања, дозивања, узвике и свађу. Као потоци за време провале облака,

из бочних улица надиру све нове и нове масе људи, кола, натоварених коња и друге стоке и то све утиче у ову главну реку те мрси још више страховити сплет. Кола која су надрла из бочне улице ушла су међу кола која су ишла другим правцем и сад се не могу да окрену; двоја гломазна воловска кола утисла се међу собом точковима, те нити једна могу кренути напред ни друга натраг да би се могла расплести; коњска кола испела се на тротоар, да би прошла, па најашила на клупу укопану у земљу; друга се овамо закачила арњевима за дућански капак; товарни коњ тамо пао и товар му се сручио у блато. А напред негде, тамо на ћуприји, при излазу из приштинске чаршије, загушило и не одушује.

Прође по пола сата очајнога дреждања и чекања у месту, па тек осетиш неки покрет пред собом и помислиш: Боже, помози! А већ после десет петнаест корака опет све застаје, опет се све загушује, опет настаје заморно и очајно дреждање коме нема краја.

А снег и киша засипају и ветар бесно дува те шиба лице и завејава очи, уши, груди. И бадава ти дижеш јаку на шињелу да се заштитиш, киша продире, засипа ти врат те ти влажи тело; засипа ти рукаве те ти кваси руке; бадава узносиш руку те се заклањаш, мећава ти запљускује очи, засипа их, завејава их. И ма колика вика и дрека да је око тебе, снег и ветар угушују гласове, не схваташ

ни с које ти стране допиру, не чујеш, не разумеш и не видиш ни онога за тобом који те преклиње да му се макнеш с пута, ни онога пред тобом који се издире да га не потискујеш.

Тек је три часа по подне, а већ се смркава под оном непогодом и, кад се једва једном одушило, те смо кренули и избили на друм, већ нас је недалеко од Приштине, на Ветерниковој коси, ухватио први сумрак. Бојећи се непогоде у ноћи, која је на косовској ширини много страшнија и, сматрајући да су најтежи део пута — излазак из вароши — пребродили, многи су остајали крај друма где су нашли мало заклона, решени да ту крај ватре проведу ноћ. На то их је определило што су ту крај вароши затекли логоре војске која сутра креће, а и околност, што их ни у Липљану, маленоме селу, где се скрхала толика војска и народ, не чека другаче преноћиште до на друму.

Ми смо кретали кроз ноћ даље, јер се већ и непогода утишала и овладала ведра ноћ па треба грабити.

Са Ветерника, на који смо се косом успели, бацили смо још један поглед за нама на Приштину, која је утонула у таму. Чим је с вечери непогода стала, небо се почело нагло ведрити и задрхтала је звезда на њему, а стегао мраз. У тој ведрини оцртава се мрачна силуета вароши у којој сад већ спава све што није имало решености још да креће и што је остало решено да се преда. Ту

силуету овамо и онамо осула је по која бледа и слаба светиљка која трне као свитац у мрачној шуми. По пољу, испред Приштине, расуле се ватре у логорима војске и избеглица, као да су звезде попадале са неба, а дим, који се из њих пење, разастире испод наших ногу провидан сиви облак, који лежи над целим приштинским пољем.

Друм се пред нама протеже без краја и кроз прозрачну таму догледају се у дубини масе мрких планина, чији снежни врхови беласају кроз ноћ обасјани месечином. Друмом се крећу пред нама и за нама тамне, нејасне слике, као сени. Нико не збори, све ћути и само се кроз ноћну тишину чује како шкрипе воловска кола или забобоњају кочије преко какве колебљиве и трошне дрвене ћуприје. Мраз све више стеже, хладноћа просто реже, а блато, које је покрило друм, после оне силне кише, замрзло се и покрило танком стакленом скрамицом те крца под кораком и остаје за тобом као ножем изрезан отисак стопале на њему. И воде, које су легле од кише, с једне и друге стране друма, замрзле, те се под месечевим зрацима сјакте залеђена и снегом покривена бескрајна стаклена поља.

Кроз ведрину догледа се на све стране. Тамо далеко у дубини, с десне стране друма, опет мала група светлиљака и дим из којега се узносе као минарета три четири јаблана. То ваљда село у ноћи, или опет каква група бегунаца, не могући од

мраза да крене, застала да се огреје и окрепи за даље напоре. Лево, у долини, коју су осенчили пропланци, међу које се скрила, оцртава се тамна тачка са истуреним врхом. То је Грачаница, она знаменита косовска Грачаница пред којом су некада збор зборила господа хришћанска и која је прихватила тело Лазарево после косовске катастрофе. То је та Грачаница у којој је Краљ Петар Карађорђевић, када је изабрао царство небеско, пожелео да се причести пре но што погине.

У дебелој сенци ноћи дубоким сном спава храм божји и са њим и сва прошлост и све традиције наше, којих је он чувар и које смо залуд будили из некадањег дугог и предугог сна.

Поглед на тамну и нејасну силуету Грачанице и нехотично повлачи за собом безброј мисли које враћају човека у далеку прошлост, прошлост којој је позорница био баш овај део земље Србијине, на коме се и данас завршава један део њене историје.

Одиста је то чудна игра судбине! На једном парчету земље од неколико часова дужине и ширине, одиграва се читава историја једнога народа, која траје преко једанаест векова. Као што је оно у Светој Земљи свака стопа, сваки извор, свако смоково дрво, један део историје божјега сина и успомена на његова дела и страдања, тако овде, на Косову, свака стопа земље, сваки камен и свака водица, део је историје Српскога Народа. Цело

то драго парче земље је један храм, пантеон, где леже погребена велика и светла дела прошлости, као и муке и страдања једнога народа. Па где је Усуд историјски и могао на другом месту доделити да се заврши ова велика трагедија коју сад преживљујемо, до на Косову?

Ево овде, крај Липљана, коме смо се ми сад упутили, била је она знаменима борба 1012 у којој краљ српски Војислав, сишав са Рашке, побеђује Византинце и победом том означава правац експанзије младе и бујне српске државе. Тамо, под Митровицом, код Пантина, Немања 1169 разбија своју браћу, представнике феудалнога господарства, и ствара једноставну и снажну српску државу која слази у косовску и скопску равницу. Ту, на месту којим сад ходимо, развија се најславније доба српске историје — Милутиново доба. Ено, тамо у Пауновом Пољу, које догледамо с друма, лежи Сврчин, двор Милутинов, где се у XIII и XIV веку решавала судбина балканскога полуострва, где су доходили знаменити поклисари Истока и Запада, где се доцније и сам император Кантакузен бавио на двору српскога краља, Милутинова унука, молећи за помоћ српску. У дубини тамо, ено га Неродимље и Петрич град, где се дешава трагедија Дечанскова, а ено је у долини, испред Неродимља, и она Главица где је народ пренео и трагедију нејакога Уроша. На Косову, између Приштине и Вучитрна, између Лаба и Ситнице,

тамо где цветају косовски божури, пропада и српско царство, гине Лазар и Обилић и цвет српских јунака и руши се она величанствена зграда која се простирала од јадранскога до јегејскога мора и престављала снажнога наследника трулој византијској империји.

Када је 1878 године војска малене Србије, која је пошла да ослобађа поробљену браћу, сишла са Мораве у Косовску равницу и закуцала на врата Господњега храма цркве Грачанице, да се у њој помоли, широм целога српства кликнуло се: „Осана!“ и у души се српској тад пробудио нови сан који је затим хладна, немилостива и себична дипломација, носиља, разорила. И тек 1912 године, када је српска војска, сада снажнија и духом и снагом, сишла с Копаоника, на њеним се победничким заставама могадоше исписати речи: „За Косово — Куманово!“ и српска се застава залепршати на чаробним обалама охридскога и дојранскога језера, на Марковом Прилипу и Душановом Призрену, на Скадру браће Мрњачевића и Владимировом Елбасану и на обалама нашега, сињега мора.

И данас, ето, на том истом Косову, воде се последње крваве борбе, пре но што ће још једном пропасти српска држава и српска круна утонути у крви.

Тишина, којом је ноћ обгрлила Косово, подржава те и одводи све даље у тим мислима и ти корачаш

полако, тромо, корачаш путем судбине која ће једнога дана опет бити део српске прошлости, део српске историје. Из заноса те буди потмули тутањ оздо, из дубине Косовске равнице, који у први мах изгледа као далеки, врло далеки пуцањ топова; затим се звук јасније изражава и изгледа ти као блага грмљавина, која далеко негде ромори небом. Мало затим још, па озго из Горњег Косова, из дубоке таме, јављају се два жмирава светла ока, која бивају све јаснија и јаснија. И тутањ је све гласнији и сад се јавља равницом змијаста фигура воза који усамљен у равници јури из Митровице у Липљан. Из димњака му се расипа звезда репатица, а златна роса пада на поља и у тренутку ишчезава.

У возу су извесно бегунци из Митровице, из које се данас, као и из Приштине, почело нагло бегати пут Призрена.

Друмом, пред нама, догледују се неке ватре, али то још није Липљан где ћемо доцкан у ноћ стићи, то је малено косово село Чаглавица кроз које пролази друм. Многи који су нашли ту заклона од зла времена, задржали су се и ту ће преноћити, и многи међ нама, који наилазимо, придружују им се. Око села је било нешто оголелих дрва и сикира их је пообарала, те големе ватре букћу по двориштима сеоским и пламен се износи изнад блатних зидова којим су та дворишта ограђена. Село утонуло у дим од ватара и ноћну таму, те се куће и не

виде већ само неке нејасне и тамне гомиле. Натоварена кола остала су на друму, а стока уведена негде под заклоне; гомиле се бегунаца и војника сабрале, греју се и воде живе разговоре. Придолазе им нови који увраћају с друма, они им праве места крај ватре или их упућују где могу дрва набавити те ужећи себи нову ватру.

Ми настављамо даље, сад већ прорећени и грабимо у ноћ. Далеко отуд, кад смо већ измакли из села, чује се јасно кроз мирну ноћ топот коња као кад тица ноћница удара крилима. Мало затим и две неразговетне, а постепено све јасније тачке указују се на друму и мало затим две сенке које журе у сусрет нама. Копите њихових коња равномерно ударају о тврдо тле замрзнутога друма, а њихове фигуре све више расту и све се јасније обележавају. То су два коњаника који зауставише нагло коње испред наше групе.

— Је л' то Грачаница, те ватре тамо што се виде? — пита један од њих.

— Није, то је Чаглавица.

— А има л' пута отуд за Грачаницу?

— Има, припитај тамо у селу!

Они ободоше коње и хитро одоше даље, а ми настависмо пут нагађајући ко ли су и што ли журе овако ноћу у Грачаницу.

Тишину, која нас је стално пратила, одједном проломи врисак пред нама. Коњ који је вукао једна кола испред нас, ударио је у страну и мал

није сунуо с колима у шанац. У колима је мајка с дечицом и отац, који је водио коња, притегао је снажно руком дизгине те уставио га. Пријосмо сви да видимо шта је и да помогнемо човеку. На друму је лежао мртав човек и коњ је још једнако стригао ушима и дрхтао целим телом. Заклонисмо му шакама очи, подупресмо кола, која су точковима већ одронила ивицу друма и, кад кола већ измакоше, ми се сви искуписмо око мртва човека.

Борбе се воде доста далеко одавде, довде још не допире ни пушчано тане ни топ; откуд овде мртав човек? Али то и није војник, већ Арнаутин из Косовских села. Лежао је грудима по земљи како је ничке пао; једну је руку био савио под собом, а другу опружио више главе и стегао грчевито песницу. Крв, која се разлила по друму из ране на слепоочници, још се познавала, није ју испрала ни она киша, што значи да је скоро, после непогоде погинуо, можда и вечерас тек. Зашто ли је погинуо и ко га је убио?

— Мени се чини, људи, као да сам чуо неко пушкарање — рече него из гомилице, која се окупила око лешине.

— Кад од прилике? — питају га.

— Не знам, с вечери.

— Је л' пре Чаглавице или после?

— Тек смо изишли из села.

Један се саже и опипа лешину.

— Сасвим хладна. Мора имати више него један сат како је погинуо?

— Биће рабације у свађи да су се побили. И данас у Приштини, дај Боже да није било каквога убиства, тамо у улици где смо загушили. Видео сам очима да су људи потезали револверима једно на друго.

— Знаш како је у оваквим приликама, човеку досади живот па га да буд зашто!

Кретосмо даље измирени мишљу да је несрећник погинуо у свађи, али нисмо прошли ни педесет метара и слика се понови. С друге стране друма, половином тела у шанцу, лежао је други мртвац и, док смо се ми око њега забављали, понављајући своја отојичашња размишљања, неко од оних што су измакли не хотећи да се задржавају, узвикну: „Ево га и трећи!“ Мало час наиђосмо и на четвртог.

— Ово већ не може бити због свађе, ово је...

— Ја ћу вам казати шта је ово — рећи ће онај што је код прве лешине испитивао тело и утврдио време кад се од прилике убиство могло десити. — Ово су све Арнаути из околних села, јер ево локве крви на земљи нису испране. Значи изгинули су када је пао мрак, пре сат и по или два. И ништа друго неће бити него су ови, чим је пала ноћ, напали на наше бегунце ради пљачке, наши су били оружани и — ето!

Свима би јасно да је одиста тако морало бити.

Онај што рече малочас да је чуо пушкарање потврди то сад понова.

— Кажем ја — вели — да сам чуо!

— Ал' ти кажеш скоро си чуо?

— Скоро? — учини он — шта знам ја шта је скоро а шта није скоро. Нити знам ја који је сат ни који је дан, а да ме запиташ не знам ни годину. Знам само кад је дан да је дан, а кад је ноћ да је ноћ. Чуо сам пушкарање кад је већ био мрак, ето то ти је...

То потврди још више претпоставку да је морало бити напада на бегунце и сви се забринусмо.

— Морамо се узети у памет! — рећи ће неко.

— Дабоме! — додаје онај што је поставио претпоставку да су ови изгинули напали бегунце ради пљачке. — Не ваља овако како идемо. Поостајали многи успут, нарочито овамо у Чаглавици, па смо се сад проредили друмом и свако иде за свој рачун. Ено, гле како они тамо измакли, не би их могао ни довикати.

— Треба да се приберемо, да идемо у групи! — јавља се неки брижан глас из гомиле.

— Има ли ко оружја? — запита непознати, који нам сад већ постаде вођа, који ће нас водити даље кроз ноћ и кроз опасност.

Јавише се неколицина с пушкама и револверима.

— Напуните и откочите пушке, а ви који имате револвере држите отворене футроле. Вас двојица с пушкама пођите напред, а ви остали овамо, али

не збијени у групу, тако може лако да нас гађа из заседе, него се растурите, разредите се, даље једно од другог али тако да се не погубимо, да се догледамо. Ови задњи нек се осврну чешће за собом.

— Ако нападну, они ће изненада, из заседе — рећи ће неко.

— Зато пазите. Поље је равно, ал' опет; кад наиђе какав повећи џбун, какво обаљено дрво, дубљи шанац или какав пласт сена, а ви одмах пушке на руке.

У бојном поретку, са тешким осећањем страха, кренули смо даље не говорећи више један са другим ни речи.

Тамо доле, где се малочас воз изгубио и где друм ишчезава пред погледом, издижу се неколико дрвета која се на ведром небу јасно оцртавају, а над земљом лебди танак слој светлости као оно кад у великој даљини горе ритови. Кажу то је Липљан, али је још врло дуго поћи до њега. Друм је тако бескрајан, а мраз све више стеже те се једва корача.

Још мало напора и стрпљења и указаше се већ пред нама пламенови са ватара и силуете кућа које као да се из сред пламена уздижу. Већ допире до нас потмули мрмор и жагор, као оно рој кад се из далека гласи, наилазимо већ на прве ватре, на усамљене куће, на гомиле кола с леве и десне стране друма и сад се већ јасно чује врева и

жагор и виде се сенке људи који се крећу овамо и онамо и чује се пуцкарање ватре и гласови који се довикују и надвикују.

Улазимо дубље у село, у све гушћу вреву и гомилу. И ако је поноћ, још је све на ногама. Онде се скрхала кола, онде се друга испречила, коњ који се одрешио луња сам по друму, задоцнели аутомобил заглављен у блату стење и брекће као животиња у процепу, али му се пут не отвара нити му ко прилази да га из блата извуче.

Ватре лево и десно; на пламену прошци из сеоских плотова, сандуци, бурад и точкови од полупаних кола. Крећу се војници кроз мрак и носе на глави сено, које су почупали ко зна из чијег пласта; други носе од некуд воду, трећи промрзли лутају од ватре до ватре не би ли нашли мало места да се огреју, али су све ватре тако притиснуте, тако поседнуте да им не можеш прићи.

Око ватре седи уморан војник и прозебао бегунац, седи брижна мајка, која је стегла дете међ колена, седи сломљен старац, седи испијен болесник увијен у ћебе, седи рањеник који је сам кренуо из болнице и ако му је рана још недолечена. Све ћути и предало се бризи својој и нагло се унапред, не би ли што ближе било пламену који обнавља живот мразом угрожен. Једни суше опанке натопљене кроз мочари и блато које су данас прегазили, други греју на пламену тврду кору хлеба не би ли мало омекшала, трећи уносе руке

у пламен, те их пеку не би ли им прорадили прсти који су се укочили. Дим се повија час лево час десно, те се људи бране шаком коју надносе на лице, јер их штипа за очи и смета им да се греју. У разговору, ако и кажу коју реч, избија маглица из уста, јер мраз све јаче стеже.

Крај једне ватре, међу војницима, под непоузданом светлошћу пламена, који се повија час тамо а час овамо, опазио сам и оно бледо вештано лице и очи пуне топлога израза оне госпе у црнини, коју сам први пут запазио на скопљанској железничкој станици, а други пут на приштинскоме гробљу када је обилазила гробове и палила свеће изгинулима у рату. Војници око ње, који су јој начинили места крај своје ватре, водили су живе разговоре, који су се укрштали са свих страна, а она је наслоњених лактова на колена и главе на руке, гледала у пламен који је буктао и повијао се.

Ми не знамо где да се уставимо. Идемо тако од ватре до ватре, са једне стране друма на другу и свуд је подједнако блато и свуд подједнака зима. А на преноћиште већ не можемо ни мислити. Што је било крова и места под кровом, испунило се гомилом људи који су се тискали и гушили по одајама, по ходницима, по шупама, по дрвљаницима и под стрејама. Ко је набавио или нашао гдегод дрва, заложио је ватру на сред друма, на сред пута и ту ће крај ње пробдити ноћ, али је

велика гомила оних који не могу наћи чиме ће и ватру наложити. Људи су најзад почели да се прилубљују, да се више њих загрле, да се увијају као змијска клупчад на сред улице, не би ли један од другога позајмили топлоте. Било их је који су легли са стоком, прислонили леђа уз воловска леђа те тако пробдили ноћ. Та ноћ у Липљану била је најхладнија ноћ оне оштре зиме која нас је у изгнанству пратила.

Тешко је било прићи чијој ватри, људи су били себични, знајући колико их је труда стало док су стекли ово мало ватре и нису пуштали к њој. Они су с великом муком набављали сандуке, плотове, точкове, кола, железничке прагове и врата с пустих кућа и полагали их на ватру, те нису трпели готоване који би хтели да се греју, а да не уложе труда. Кренуо сам у мрак и почео лутати по туђим двориштима, по непознатим стазама, не би ли ма где нашао какав диречић, грану, или проштац из туђег плота или клупу пред кућом или празан сандук пред дућаном, не би ли што приложио ватри те да стечем права да се огрејем.

Лутам по мраку и падам у баре, саплићем се о камење и лупам о зидине којим су ограђена дворишта, али нигде ни парчета дрвета. Наишао сам тако лутајући и на железничке шине, мора да сам зашао у станични рејон. Да ли ћу ту бар, међ железничким вагонима, наћи какво парче даске, који иструлели шлипер или какав празан сандучић?

Охрабрен том надом зашао сам међ вагоне док ме не пресече глас стражарев: „Стој, ко иде?“

Претрнуо сам жив и пођох као злочинац, крију̂ћи се иза вагона, да се повлачим газећи пажљиво по земљи како ни најмањим шумом не би одао стражару где сам. Умирио сам се тек када сам спазио зидове зграде у којој је станица и пожурио тамо. У чекаоници и у свим просторијама мале и скромне зграде станичне згрувала се маса света те се просто гуши и дахом својим греје. Једни поседали по земљи, други на стварима, трећи дремају, прислоњени уза зид. Са таванице чкиљи лампа и бледом светлошћу осветљава уморна и брижна лица гомиле, а дим дувански обавио је као густи облак.

Срећом, пред станицом сам срео једног пријатеља из Скопља. Био је то један од оних ваљаних младића који ми се одушевљено ставио на распложење и свесрдно помагао при образовању грађанске гарде, која је примила на себе да у последњим критичним тренуцима бди над Скопљем и безбедношћу скопских грађана. Како се повукао са Командом Трупа, тако је и даље остао на служби, коју је ревносно вршио. И у овом часу, пред станицом, он је имао да учини нека службена саопштења шефу станице. Обратих се њему да ми помогне и пожалих му се како мал нисам настрадао лутајући међ вагонима.

— А, тамо? — учини он. — Зар сте чак тамо залазили?

— Зар ја знам, где сам залазио у мраку?

— Тамо је вагон Врховне Команде.

— Врховна Команда? — изненадих се ја. — Зар Врховна Команда није у Призрену?

— Да, она права, а ова наша.

— Која наша? — запитах га, не могући још никако да га разумем.

— Па командант трупа нових области и ђенерал, који су на овоме фронту. Ово је сад једини фронт на коме се боримо, да би се са других могло одступити. Шта ту има Врховна Команда? Једина њена наредба и једини њен савет може бити: „Држите се колико можете!"

— А зар су ту и ђенерали са фронта?

— Ту су.

— Који?

— Рашић и Гојковић.

— А зашто?

— Држе седницу. Био је после подне и Краљ у том вагону, имали су дуго посла са њим, једва су успели да га натерају да иде у Призрен, па они остали и даље да решавају.

— Шта ли решавају?

— Шта? — учини познаник и узнесе рамена — решавају извесно да се не могу више држати.

— Зар?

— Не може! — додаде он одлучно. — Сутра ће се и Феризовић напустити.

— То значи прекосутра биће затворен пут за Призрен?

— Или бар угрожен.

— Ама да ли. . .? — отегох ја питање, које је требало да искаже сумњу. Још ми се тамо, на дну душе, у дубоком неком куту, задржао један делић вере и он се сад бунио и немоћан хтео би да се одупре овој бујици неповољних вести.

Млади пријатељ мој осврте се пажљиво око себе да види слуша ли ко, и ако смо били сами самцити у мраку пред станицом, па се онда наже ближе мени и узе ми шаптати:

— Ноћас Команда Трупе иде у Грачаницу!

— Кад ноћас?

— Сад кроз који час, док сврше седницу.

Прође ми у том часу крај очију слика оне двојице коњаника које смо синоћ срели испред Чаглавице и који су хитно журили распитајући за пут у Грачаницу.

— А где је тај вагон, где се држи седница?

— Ено га тамо, на шинама. — И он ме изведе неколико корака напред до места са којега се догледа усамљен један салонски вагон осветљених прозора.

— То је последњи савет шефова српске војске! — рекох више шапћући.

— Последњи! — дода мој млади пријатељ.

— Косовска вечера! — прошаптах ја боно сам себи.

Мало час се ћутећи растадосмо. Он се изгуби у мраку, а ја се вратих тамо, где је светлост са

ватри обасјавала мале, двоспратне, блатом олепљене кућице, које су се начетиле око станице. Једини осветљен прозор те ноћи био је на канцеларији начелника станице на горњем спрату једне од тих кућица. Гледао сам са жудњом у тај прозор, тамо у соби мора да је топло, али је начелник већ прибрао масу људи, који су му испунили све просторије малене канцеларије, те за мене тамо не би било места. Ту, под тим осветљеним прозором, одстојаћу целу ову ужасну, ову студену ноћ, на којој ће и стока од мраза липсавати.

15

Сликарева трагедија

Прва зора. Мраз мало попустио, у зраку као да лебди светао дан. Ватре се на све стране погасиле, још само врео пепео покрива земљу и по која догорела гламња се пуши. Људи се дижу из гомиле, излазе из разних кућа, капија, дућана, магацина, увијени у ћебад, обамрли од зиме, модра лица и поднадулих, неиспаваних очију.

Дижу се и они са калдрме. Оно што си ноћас крај ватре видео као гужву од које су волови стукнули, била је гомила људи која се испреплетала као клупче змија, те се сад расплиће. Из-

двајају се из те гомиле најпре главе, па ноге и руке, а затим се појављује човек, један, два, три, четири и пет, и на земљи нема више оног клупчета.

Крећу се већ људи и овамо и онамо, прибирају се у групе на сред улице и воде разговоре о ноћашњем страховитом мразу. Други се надвикују, трећи дозивају. Удара секира у дрво, оправљају се нека кола, пролазе војници водећи коње да их напоје, износе из капија ствари и товаре на кола; дере се један из гомиле, тражи ћебе које му је неко ноћас свукао с леђа; лута други и распитује за коња, који му се ноћас одрешио и отумарао; вајка се трећи да му је во црко од мраза, те како ће сад даље с товарним колима а са једним волом; јада се домаћин који се дигао јутрос и видео разграђену авлију, а нигде ни једнога прошца од ограде; издире се један наредник да се макну кола која су се испречила на сред друма; свађају се неки око једне кофе, која је испала из туђих кола. И што зора више осваја, жагор све више расте.

Најзад крећемо не би ли се, промрзли ноћас, под сунцем које већ почиње да зрачи, загрејали покретом. Пред нама се простире широка косовска пољана, кроз коју беласа Ситница, коју ћемо мало час прећи преко камене ћуприје коју је Јашар-паша изградио каменом из цркава косовских. У даљини се сад већ јасно истичу Црна Гора и Шар, последња заштита српска. На подножјима њиховим води се борба.

На падинама Шаровим, под које нас води пут, избија с времена на време прамен белога дима, коме сунце одмах опервази ивицу и, док се тај облачић још колута у зраку, до нас допире глас топа. Мало доцније и сунце ће се са Овчија Поља испети преко Шара и обасјати ове праменове пуном светлошћу, те ће китити небо као разнобојни лампиони о веселим светковинама.

Занет тим знамењима, која су китила небо над нама, ја се нисам још био обазрео ни пред собом ни за собом да сагледам ову тужну поворку, која се лагано кретала и гмизала по друму.

Када смо, јуче у сумрак, кренули из Приштине, а кроз ноћ наставили пут, сва се ова туга и бол није дала оком схватити. Ноћ нас је била застрла својим црним покровом и промицали смо један крај другога као сенке, не сагледавши једно другоме ни лица, ни погледа, ни сузе у очима. Тек данас, под оштрим зрацима студенога зимског сунца, ми се видимо и догледамо сву величину невоље, коју наша поворка изгнаника претставља.

Данас се људи већ и зближују једно другоме, разговарају се, теше се и не питајући једно друго ни за име. Исповедају се, исповедају се горко и искрено, као што би се човек своме најрођенијем исповедио. И мени је пришао један млади рањеник, десне руке у завоју. Пришао ми је као знанац, као познаник.

— Ви ме се не сећате? — вели и доноси леву руку до шајкаче поздрављајући ме

— Не боме, али се немојте чудити. Људи данас тако промичу један крај другога, тако се у тренутку сретну и ако се дотле нису никад видели, да се опет у тренутку растану и можда опет никад не виде. Ако смо се ових дана срели..?

— Да, ових дана! — прекиде ми младић реч. — Оно вече код вас, у Приштини; примили сте нас на преноћиште.

Сетих се да је то онај млади поднаредник који је са мном и са учитељима пробдио крај мангала целу једну ноћ све док га умор није савладао.

— Сећам се! — рекох.

— Ето — настави поднаредник — морали сте и то мало крова у Приштини да напустите.

— Морао сам! — слегох ја раменима.

— Како сте провели ноћас у Липљану?

— Тако, на мразу, на друму.

— И ја. Била је ужасна џица.

— Чудим се да смо је преживели. А и ви, може вам зима погоршати рану.

— Ах! — учини он, одмахујући главом. Нема шта више да се погорша. Одсечена ми је рука.

— Одсечена?

— Да, цела шака, до чланка. Па сад, и ако прозебе, могу је сећи и даље, немам шта да жалим.

— Ех, ипак... — заустих ја да га тешим.

— Ја од ње немам више користи па била дуга

до чланка, као сад, или до лакта или само вирила из рамена!

— И то баш десна?

— Десна! — потврди он болно.

— Штета! А шта сте по занимању?

— Сликар! — одговори и тужно махну главу па додаде више себи. — То јест, био сам сликар...

— Сликар? понових ја, не умејући у тренутку да нађем реч утехе коју је овоме младићу требало рећи.

— Био! — понови он још једном и настависмо ћутећки да корачамо један крај другога. Најзад да прекинем ћутање, које је младићу дало прилике да настави мислити о својој трагедији, ја га упитах:

— Шта сте свршили?

— Како свршио? — пробуди се он из својих мисли не разумевајући моје питање.

— Питам, јесте ли свршили коју сликарску школу?

— А, да! — учини он. — Да, свршио сам. Свршио сам нашу сликарску школу. Био сам и на страни, на академији.

— Дуго?

— Био сам две године у Прагу, државни питомац. Мислио сам прећи сад у Минхен, али, ето, дође рат и... откиде ми руку.

— Имали сте извесно успеха?

— Мислим, верујем. На изложбама сам успевао, то ми је донело стипендију. Професори у Прагу

су ме храбрили, обећавали ми велику будућност, био сам љубимац њихов.

— А рекосте, излагали сте?

— Да, на мањим, школским изложбама.

— Радове с природе или композиције?

— Студије, снимке, портрете. Сад сам тек био почео један већи рад, једну композицију... остала је тамо, у Прагу.

— Сиже?

— Обнова, буђење, пролеће. Небо пуно зрака под којима бљешти још неотопљен снег на врховима планина. Кроз зрак пролеће птица носећи у кљуну сламчицу да свије ново гнездо. Вода набујала, земља отворила плућа и испарава, бубица протеже крила, буди се гуштер који је спавао под каменом и диже зелену главицу да срче зрак; гране у млада дрвета, које су се биле повиле под теретом снега, исправљају се, кора пуца на дрвету; наилази сок и обнавља живот. У младе жене шире се зенице страшћу; дојке јој брекћу од млека, мишић јој на руци нарастао, грудни јој се кош узнео; наилази сок и обнавља живот..! — Све је то млади уметник изговорио брзо, са пуно заноса и топлоте и, гледајући пред собом укочена погледа, као да гледа у своју слику, као да је она ту, пред њим, као да погледом иде по затегнутом платну и прелази с предмета на предмет и казује га.

— Лепа мисао! — рекох. — А, недовршена?

— Да, учини млади сликар боно — недовршена...

Затим ућута да у себи савлада тежак бол, па опет диже главу, погледа ме и додаде:

— Као што је недовршен и живот мој. . .

Нисам му умео ништа више рећи, он није могао мени ништа више рећи. Њега је овај последњи уздах извесно одвео у његову тако скору и тако кратку, али ипак пуну снова и наде, прошлост. Вратио се тамо, почетку своме и зачетку дара свога — сиротињи. Сетио се других напора и снажне, младићске воље којима је савлађивао; сетио се првих успеха својих и оних првих задовољства младе, сањалачке душе. Опеменуо се снова, бескрајних и безбројних снова о будућности својој и амбиције, која је као млада, жилава, несаломљена стабљика никла из душе му и упорно се усправљала под ветровима и олујинама. Она му је била проткала младост чаробним сновима, она га је снажном и чврстом руком водила у живот, она му је подржавала и снагу и вољу и обећавала победу. Све, све је то он у овоме часу можда прелазио мислима и, подајући им се, корачао оборене главе не обзирући се око себе. А гомила изгнаних, гомила бедних и невољних, промицала је крај њега и ишла својим путем страдања.

Да прекинем дуго ћутање, ја га упитах у којој је јединици служио.

— У ђачкој чети, — вели — после у воду.

— То је штета, у воду може свако бити. Зар

вас нису могли поштедети, дати вам какво згодније место?

— А где би онда они који су сад на тим згоднијим местима? — упита он боно насменувши се.

— Не мислим ја да избегнете службу, али бар да будете сачувани. Надлежни су на то могли да мисле.

— Ах, господине! — кликну он боно и плану живим младићским жаром. — Зар ви мислите да у овој земљи има кога који мисли о свему, о чему би ипак неко требао да мисли? Оскудица тих људи који би мислили о свему, разочарава ме често пред помишљу да смо потегли да градимо велику државу. Питам се увек, има ли међ нама људи који ће прихватити ту велику државу?

— Има их вероватно! — прекидох ја брзи ток младићевих мисли.

— Има их? — учини он и погледа ме чудновато, као да би се хтео уверити, верујем ли ја одиста у то што тврдим. — Верујете ли ви одиста да у нас има и Бизмарка и Мацинија, и Кавура и Гамбета? А без њих, можемо ли понети, јесмо ли дорасли да понесемо овако огромну задаћу? Не прави се једно велико доба у историји без људи који воде догађаје, без људи који мисле о свему. Зар не видите да ми зидамо државу с крова и, кад будемо с кровом готови, ми ћемо тек опазити да немамо темеље на којима ће се тај кров држати.

— Мислите? Темељи смо ми, који смо кадри кров саградити.

— Ко ми? Ви који пролазите или ми који наступамо?

— Па — свакојако ви који наступате!

— А где смо ми? Је ли ко водио рачуна о нама? Они што су се завукли по канцеларијама послали су нас да изгинемо. Пет генерација омладине сатрвено је, а што је остало живо, не ваља ни Богу ни људима.

— А како би друкче, да л' старији да ратују, а омладина . . .

— А не, не, не! — прекиде ме нервозно младић. — Не идем ја тако далеко, не мислим ја тако наопако. Оно што мене буни, то је оскудица сваке добре воље код надлежних да воде рачуна о ономе о чему није смело да се не води рачуна. Видите, у нас треба да прођу по две и три деценије па да се појави један сликарски таленат и, — извините што овако нескромно мислим о себи — морало би се водити рачуна о томе да будућој великој држави нису потребни толико генерали и државни саветници већ много више културни радници. Не замишља се ваљда једна држава само географски велика већ и културно велика, дорасла и достојна европскога друштва?

— Ко би, забога, у овако великим догађајима, који се тако нагло развијају, који се ваљају, који нас претрпавају, могао да се сети свих тих обзира?

— Ко? — учини он, па похита да претече мој одговор. — Онај ко хоће да прими на себе зада-

ћу оснивања такве државе и крај њега онај, који се у овако великим догађајима, који се тако нагло развијају, који се ваљају, који нас претрпавају, сетио других обзира, сетио да склони своје рођаке и рођаке својих пријатеља. Хоћете ли дозволити да вам кажем један пример, који ће вам одговорити на питање, ко је тај који је требао мислити на све и кога нису смели омести догађаји?

Ја сам ћутао, али је он живо, као отворена књига, казивао своје мисли које је морао дуго прибирати у себи, чекајући прилику да им да одушке.

— Још пре више од пола века, 1855 године, руски цар Никола I запазио је да један млад војник, који се бори на Севастопољу, пише неке стварчице са пуно талента. Наредио је одмах да се тај младић уклони из севастопољске борбе и упути на коју другу безопаснију службу. Никола први сачувао је тиме будућој Русији великога Толстоја.

— Мислите ли зар, да је то Никола први запазио?

— Рецимо његова околина — дода нагло младић, спреман на ову примедбу. — Али је он тај који је умео изабрати себи околину и то је његова заслуга.

— А ја ћу вам, видите, казати један обратан пример, који је садањи, није од пре шесет година и дешава се у једном народу који је показао више но ма који, да уме ценити културне раднике. То су Французи. Запитајте кога, који познаје прилике

у њих, па ћете чути да у њиховим бојним редовима гину и књижевници и песници и уметници.

— Тај ми пример ништа на казује — одврати младић јогунасто — или бар ништа што противуречи мојим наводима. Ви ми наводите земљу која у свакој генерацији има три хиљаде књижевника, пет хиљаде сликара и десет хиљада глумаца. Ја не познајем ту земљу, али ево на памет тврдим да и у њој, и поред овога огромнога броја талената, према јачима и истакнутијима ипак мора бити обзира. Али ја вам говорим о земљи у којој се за тридесет година роди један сликар, један песник, један уметник, говорим вам о нама.

— Е, кад говорите о нама, онда морате узети у обзир да велики подвиг ослобођења и уједињења, тражи и велике и скупоцене жртве; да нас је мало и да морамо сви, сви изгинути и сатрти се у служби тој идеји, а тек далека, будућа поколења, могу из наше катастрофе поцрпсти један мир, благословен културом и напретком.

Млади се поднаредник трже као да сам му тог тренутка повредио чиме рану на руци, погледа ме, па плану и узе сипати бујицу речи праћених живим гестом оне здраве руке и гневом који му је пламтео из очију.

— Сви, сви, сви, да сви! То сте добро рекли. Сви, сви, сви! Тако сам и ја мислио, тако мислим и сад. Ви ми чините неправду ако мислите да ме је жао ове руке, који губитак за мене значи нај-

тежу трагедију. Не жалим је, верујте; не бих жалио ни обе руке, ни оба ока, не бих жалио ни живот. Јер, ви не можете претпоставити да ја, у овим годинама, нисам у овај рат пошао са одушевљењем да се жртвујем великој идеји, којом је цела наша генерација задојена. О, да ви знате како смо ми радо гинули и да знате како смо завидели ономе међ нама, којега су пронели на носилима тешко рањена или износили са бојишта мртва.

— И шта вас је разочарало?

— Све. Зар није довољно да вас разочара ово, на пример: Ја сликар, неуки поднаредник, водим вод у борбу, на штету свих оних несрећних људи који су ми поверени, а млад потпоручник, који се за то спремао, коме је то каријера, који је свој живот посветио војничком занату и на њему хоће да зида себи будућност, седи у канпеларији какве више команде и преписује акта или куца на машини за писање, као девојка. И зашто то? Зато што има оца пуковника у каквој вишој команди, или што има оца који је пријатељ са тим пуковником.

— Ви сте, младићу, узели за пример некакав изузетан случај. Ја знам, на против, да су наши млади официри гинули храбро и падали као снопље.

— Част и слава им! — рече поднаредник и диже шајкачу с главе. — гледао сам их како падају, ти часни младићи, опијени славом оружја и љубављу према Отаџбини. Ја бих њиховој светлој успомени

чинио горку неправду, ако би ви пример који сам вам навео хтели да прострете и на све њих.

— Па што га онда наводите?

— Нисам мислио да останем при њему — узе да се брани поднаредник. — Навео сам га само као узгредан пример, а има и других, јачих, општијих, који су ме морали разочарати, који су ме морали огорчити, који су морали учинити да своју несрећу теже поднесем но што би иначе.

— Онда, наведите такве примере.

— Ви мало пре поменусте Француску, као земљу која не штеди своје људе. Па добро, дозволите ми да се и ја на њу позовем. Распитајте се, па ћете чути, колико је генералских синова у Француској погинуло, а где смо ми, где је крај рату, колико ће их још тек погинути. А распитајте код нас где су генерални и пуковнички синови, јесте ли чули да је ко погинуо или да је рањен? Ако су већ у војсци они су по канцеларијама, а ако су дорасли до војске, њих комисије ослобађају. И то да је бар синове, већ и шураке и друге рођаке.

— Ја знам један пример. . .

— Ето, видите — прекиде ме поднаредник — и ви се сад позивате на један, изузетан, пример.

— Па ми и немамо више него шест ђенерала.

— И две чете пуковника и сто шесет и четири народна посланика.

— Пребацујете и њима. Ја знам два народна посланика чији су синови јуначки погинули и знам...

У сваком реду има светлих изузетака и ја им одајем поштовање. Можда има и у београдској главној чаршији изузетака и, кад их сазнам, ја ћу им одати признање. Али дотле, прођите мислима кроз ту чаршију, читајте фирме и питајте где су им деца била у овоме рату?

— Па то ви оптужујете цео свет?

— Не, не оптужујем сељака, који је закрвавио сва поља и горе наше, озго од Саве и Дунава па доле до Вардара, од Дрине па до Тимока и Брегалнице; не оптужујем оног честитог, оног неканцеларијског официра нашег, који је и сам гинуо и деца му крај њега гинула; не оптужујем чиновника, не оптужујем професора, ни учитеља који је јуначки и са пожртвовањем гинуо. Оптужујем оне који су требали да нам даду пример, а они су на против учинили да се разочарамо.

— Видите, млади човече, ја не кажем да ви у свему немате право, али мислим да у полемику — јер ми смо готово из разговора прешли у полемику — мислим, дакле, да у полемику уносите много жучи. Ја вас разумем, јер разумем ваш бол. Тане, које вас је погодило, није размрскало вашу руку, оно је размрскало вашу будућност, ваш таленат, вашу амбицију, све, све ваше. Ви не можете без бола и без огорчења говорити о свему овоме што смо разговарали. Ја то разумем и, ако хоћете, чак пристајем уз вас у осуди ружних појава, као и у томе да је требало водити извесне обзире,

али, ви морате помишљати да има појава које изгледају могуће, а у ствари су немогуће. Ја, на пример, знам да је у Врховној Команди било доста добре воље да се од омладине спасе што може.

— Је л' ви то кажете да би ме умирили или из уверења? То, значи, ви и не знате шта је све спасавано?

— Не знам одиста. Знам да сам чинио и ја један покушај, али нисам успео.

— Разуме се да нисте успели, зато што сте српски књижевник. Да сте били београдски кафеџија, ви би успели.

— Како?

— Значи да ви многе ствари не знате. Распитајте се мало; распитајте се па ћете чути, да су београдске кафеџије писари у штабовима армија и у вишим командама, да су београдски бакали писари у Министарству Војном, а ђаци, омладина, која је имала да понесе велику државу, служе као месо за топове. Говорите ми о доброј вољи Врховне Команде, а ја говорим о доброј вољи појединаца из Врховне Команде. Зар ви не видите да су код нас, у оваквим приликама, животи људи у рукама каквог полуобразованог човека, кога нико не контролише. Такав човек налази да је Србији потребнији један кафеџија и бакалин, јер је он њему потребан, но будући јаван радник.

— Ама, чекајте мало! Кад сам казао да је у Врховној Команди било добре воље, ја нисам ми-

слио онако, на неку добру вољу у теорији, јер знам да је Врховна Команда издавала и извесне наредбе командама трупа да се ђаци поштеде колико је могуће.

— Може бити, и такве наредбе могу једнога дана врло лепо послужити као докуменат, који ће потврдити да се и на то мислило. Али, да ли се Врховна Команда постарала да њене наредбе имају извесног ауторитета и да важе нешто. Било је команданата који се од обичног, некултурног човека, разликују само по томе што имају звезде на еполетама. Такви су се команданти гејачки кезили на ове наредбе Врховне Команде и додавали: „Хоће госпочићи да се извуку!“ и напротив, после те наредбе, чија је вредност зависила од њиховога нахођења, ђаци су слати у прве редове.

— А ја знам команданте који су очински применили ту наредбу.

— Било их је, признајем да их је било, али, ја нисам био срећан да будем под командом таквога једнога културнога човека.

Ућутао еам, не толико побеђен његовим разлозима колико заморен дугим разговором. Нисам се, уморена духа и тела, осећао кадар да водим дуге разговоре. Нисам осећао ни да је време у овоме тренутку тим и таквим разговорима и наставио сам пут ћутећи.

Млади сликар ишао је крај мене такође ћутећи. Осетио је да ми је довољно било и да ми је до-

вољно казао; осетио је да је одлио мало горчине из душе, па му је ваљда сад било и лакше. Ипак, у једноме тренутку, он се побоја да цео овај разговор не остави код мене рђав утисак, па диже главу и додаде:

— Ја не бих желео да ви рђаво разумете моје разочарење. Оно је само бол, ал' није и одрицање. Ни једнога тренутка ја нисам дошао на мисао да не треба да вршим дужност своју, зато што је други не врше. Не, господине! И, ако дође до тога да где год у овоме рату обновимо борбе, мени је довољна и ова једна рука да вршим своју дужност као српски војник. И, ја вас уверавам да ћу је вршити и да нећу тражити да ме поштеде!

Опет ућутасмо и оборене главе настависмо пут, не обраћајући пажњу на гомилу која се ваљала друмом и која је промицала крај нас. Обратисмо пажњу тек кад цео покрет загусти на једноме месту. Окупише се људи око нечега, згомилаше се и загушише друм, те се цео покрет заустави. Десило се ваљда што, пао коњ или се можда скрхала кола. Пришли смо и ми гомили да видимо шта је.

Једна батерија, која је мало час трком прошла крај нас журећи ка фронту и пред којом се гомила, што је закрчила друм, журно размицала, крхајући се у шанчеве лево и десно, застала је одједном. Један коњ у запрези малаксао је и пао.

— Дреши штранге, испрежи! — наређује командир батерије.

Војници, који су хитро сјахали, узеше да ослобађају малаксалог коња који је посрнуо и још се држао на предњим ногама али опуштене главе. Кад га ослободише штранга, коњ посрте и паде на ребра, а главу положи на земљу. Ноге му почеше дрхтати од умора, очи се застаклише, читава мрежа жила искочи му по кожи, слабине почеше убрзано да се надимају, а из ноздрва пара очас овлажи читав круг земље око његове главе.

Војници доведоше резервног коња који је био везан за кару и упрегоше га на место овога који је пао и који ће сад остати на друму да чека своју лагану смрт. Он је јуначки подносио све тегобе овога великога рата; грудима је својим узносио топове на тешке положаје, извлачио их је из дубоких блата, кисао је, зебо је, гладовао је и стојао је дигнуте главе у сред борбе, када су око њега праскали шрапнели и падали војници. Поднео је све, све, и ево је сад малаксао, издала га снага и, пао је. Оставиће га ту, на путу, и нико више о њему неће водити рачуна, нико га погледати, нико главе окренути, сем што ће гаврани слетати на његова ребра и, не чекајући да испусти душу, почети да кљују месо са њега жива јоште.

Упрегли су већ резервног коња на његово место, топовска је послуга већ у седлима и командир снажним гласом командује:

— Марш! Марш!

Коњ полумртав слуша, чује ту команду на коју

је свикао, он мисли да се она још увек и њега тиче, зна да она значи покрет и у њему се мртвоме буди још једном осећање војничке дужности и, са напорима једнога самртника, дршћући, он се диже, диже се на предње ноге. Његове угашене очи још једном добивају сјај, груди му дршћу грчем од напора, ноздрве се понова шире — он би хтео напред. Он се упиње, покушава да устане, да пође, да полети, да одговори својој дужности, да се одазове команди, али — батерија је његова већ далеко касом измакла, а он, немоћан, сломљен, опет пада и зарољава главу у блато, гаси му се поглед и слабине опет убрзано крећу и усне дахћу.

Застали смо крај те дирљиве слике, а кад измаче батерија, те се отвори пут и маса крену, хтедох и ја, али ме млади сликар ухвати за рукав и задржа да застанем. Погледах га а њему сузе оросиле очи. Зар толико га коснула судбина овога коња?

— Хајде, да крећемо! — рекох, пошто сам застао један тренут посматрајући га.

— Јесте ли приметили мало час покрет животиње када је чула команду?

— Јесам!

Он не одговори неколико тренутака, па онда ми се одједном окрете и са пуно бола и горчине рече:

— Да имам руку насликао бих ту сцену.

— Одиста! — потврдих ја.

— Насликао бих, јер то је моја судбина.

— Не видим — заустих да поречем.

— То је моја судбина! — понови он још једанпут. — Одговорио дужности у рату, сад сам ево напуштен, остављен, бачен крај друма. Нико се неће више на мене осврнути, нико ни запитати за мене. Кад свану нови дани, кад сви легну на велики и светао посао, кад чујем позив богиње уметности: „На посао, на рад!“ ја ћу полумртав поверовати да се тај позив и мене тиче, напрегнућу се, дићи се, кренути и, кад осетим да сам бедник, да сам одбачен, да сам напуштен, посрнућу, пашћу опет крај онога великога друма којим ће будућност кретати и предаћу се лаганој смрти, на коју сам осуђен. А они од мојих другова, који су били срећнији, проћи ће крај мене и отићи, отићи ће тамо у живот, у борбу...!

Ни речи му нисам одговорио. Дубоко, врло дубоко су ме коснуле његове речи. Кренули смо ћутећи и избегавајући да нам се погледи сретну.

Увелико је превалило зимско студено сунце када у дну Косова угледасмо мало село Штимљу. Око села се већ уздиже дим са ватри и видиш како гмиже рој војске и народа који је село већ притиснуо. Над селом се узноси, на једној узвишици и догледа све до косовскога поља, бела црквица коју су подигле дарежљиве руке београдских госпођа, али која још није пропојала. Суђено јој је ваљда било да проплаче пре но што пропоје!

16

Прича о Бојку Малоте

Пред селом где је војна станица, увек предњи редови задрже збег па не може по сат и два да се уђе у село. Обично пред станицама загуши, јер како ко пристигне, ту распитује за даље путовање, или тражи преноћиште, или покушава да добије хлеб или, најзад, распитује о изгубљеној команди или о изгубљеној породици, која је можда већ прошла или је отишла неким другим, непознатим путем. Тако се цео друм загуши и затисне, па се далеко уназад покрет умртви.

У Штимњи се још и укрштају збегови те у толико већа гужва. Ми из Митровице и Приштине преко Липљана, други стижу преко Феризовића из Гилана и моравских села, трећи са фронта, оздо са Качаника. А ту се у Штимњи укрштају готово и намере ове забринуте гомиле. Једни се распитују за даљи пут и одмах га настављају, како би се што више примакли Призрену; други се решавају, и ако би се до мрака могло још који сат пешачити, да остану ту на преноћишту, јер не би ради били да их усред пустога Црнољевског кланца затече ноћ; а трећи враћају се у Приштину, не би ли тамо стигли пре непријатељске војске па да се предаду. Тек су два конака од Приштине па

их већ саломио умор и патња, а кад су још трећу ноћ морали по овој цичи заноћити под ведрим небом, усред дубоке мрачне клисуре, изгубили су сву храброст и решили се предати се судбини. Могло је и до Приштине бити тегоба, патњи и невоља, али је све дотле бегунце подржавала вера. Из Приштине већ, ни један бегунац није понео собом веру и поуздање.

— Када сам очима видео, господине, како ми деца ноћас на друму цвокоћу од зиме — правда ми се један од тих, који је пошао натраг, а кога сам са породицом срео на изласку села Штимње — е, онда... препукло ми је нешто овде... Нисам спавао целу ноћ, прозебао сам као несрећник, јер сам све са себе свукао да покријем децу, али бадава, не помаже, кад морам да спавам под ведрим небом, усред кланца... Зашто бих ја водио децу у сигурну пропаст, зашто? Идем натраг, предаћу се па шта Бог да! Ако мене закољу, децу ће ми ваљда поштедети. Наћи ће се можда међ њима неко који је и сам оставио децу код куће, а ако се не нађе...

Ту прекиде, немајући довољно храбрости да развије целу мисао, и ману руком као да би хтео рећи: Нек буде, што буде! И онда, очију пуних суза, додаде:

— Због ом, браћо! — па настави пут тамо одакле ми бегамо, под тешким осећајима да, и ако се враћа Отаџбини, да то ипак није она.

Сличан осећај никао је у мојој души негда, кад сам после дугог растанка, позван стигао дома да загрлим мртву матер.

Ту, испред села, остали смо у блату више него један сат, док најзад не одујми мало пред нама, те кретосмо и приближисмо се првим сеоским кућама. Све куће већ поседнуте, у сваком дворишту већ логори избеглица и њихове стоке, свуд по двориштима горе ватре од оборених плотова и мањерке се на њима пуше пуне узавреле воде, у које ће се домало надробити суви хлебац, те изгладнели и прозебли заложити чиме топлим. Крај плотова једни разапињу шаторе, други крај друма оправљају кола на којима се скрхао точак. Официри прелећу на коњима овамо и онамо и издају неке наредбе; рањеници и болесници вапију, распитујући где би се прозебли склонили; изгладнела стока риче и њишти, очекујући да се прихрани кад је већ стигла на конак!

Пред арнаутским кућама, које су поштеђене, стоје босоноги арнаучићи и узневерено посматрају шта се све ово збива на њиховом друму, којим су некад једва једна или двоја кола пролазила дневно.

Свако од деце држи по нешто у руци што је нашло у овоме метежу: једно потковицу, друго празну кутију од конзерве, треће откинуто парче кајиша од амова. Војници и избеглице већ се разишле по селу, сваки тражи нешто и вуче што

нађе. Један носи воду, други нарамак сламе који ће метнути пода се, кад легне на блато; трећи упртио о раме двадесет другарских чутурица, па зашао од капије до капије и распитује има ли где ракије; четврти вуче, да је баци на ватру, младу посечену грану која за собом повлачи житко блато.

— Их, болан, што посече младицу, грехота је! — примећује му трећепозивац, у коме се буди бол домаћина чије су младице на имању већ посекли непријатељи.

— Грехота је и ја да пропаднем, — брани се војник — морам се огрејати. Дрво ће опет да израсте, а ја не могу још једанпут.

Пред станицом, коју означава један избледели и прокисли тробојни барјачић, највећа гужва и гласно објашњавање и свађа; пред једном другом кућицом, у врх села, коју означава прљави бели барјачић са разливеним од кише црвеним крстом, дрежде блатом испрскани и укаљани рањеници и очекују нешто, што неће добити. Пред механом, у којој се већ ништа више не може добити, тако исто гомила која ипак стрпљиво чека. На ћуприји, која премошћава речицу Неродимку, која двоји село на две неједнаке половине, још већи метеж. Кренула кола и с једне и с друге стране, по двоја и троја у реду, па се на сред ћуприје заглавила те сад не могу ни напред ни натраг. Објашњавање, свађа и псовка пење се све више, потежу се и ступци, узносе и кундаци над главама, а ти очајно

седиш с ове стране ћуприје и мислиш никад неће бити краја нити ћеш прећи тамо, и ако те само неколико метара раздвајају од противне стране.

Искупили смо се крај обале, па да нам прође време, посматрамо доле крај потока како Арнаути деру цркнутога коња, а у потоку циганчићи перу у блато уваљан пиринач, који се негде на друму просуо из коморе. Дође најзад у помоћ некаква команда. Једна батерија заустави се с оне стране ћуприје и артиљерци сјахаше с коња те почеше расточавати кола што су се заглавила на ћуприји, да би себи отворили пут. Изнеше најпре на раменима товар, па онда изведоше волове, па изнесоше руде, па точкове. Док су момци из батерије то радили, командир сјахао с коња да мало протегли ноге.

Батерија је долазила с фронта и — ако мора и она прећи ћуприју, значи да иде пут Призрена. Сви се очас збунисмо пред том могућношћу. Наштo би батерија напуштала фронт код Качаника, где се воде очајне борбе, и журила Призрену? Није ли тамо, испод Призрена, настала каква нова опасност, те ми у ствари бегамо не да се спасемо, но да што пре упаднемо у мишоловку?

— И кад се узме у обзир — поче тамо за мном објашњавати један свештеник са натученом шајкачом преко очију и ушију, тако да му брада изгледа као да из шајкаче ниче — и кад се узме

у обзир, да нико у ствари и не води рачуна о оним операцијама на Рашкој...

— Ама како да не води — избрецну се на њега наредник из те гомиле, на коме се никако није могло приметити, бар приближно, којој професији припада у цивилу. — Не водимо ја и ти, попе, али води Врховна Команда.

— Јест, ја! — учини један мали човечуљак и мигну чак овамо на мене, сретнувши се у том тренутку са мојим погледом.

— Ама, није, брате, него ево у чему је ствар— наставља свештеник своје објашњење. — Овај фронт овамо, Качаник и Гиљане, привукао нам је сву пажњу; а Аустријанци се спуштају Ибром.

— Па шта онда? — прекину га опет човечуљак и погледа опет на мене, сматрајући ме већ сад као свога присталицу.

— Е, па онда, — брате — одговори поп мало узбуђеније. — Ибром се може сићи и у Пећ, а из Пећи може у Ђаковицу, а из Ђаковице се може да избије и на Дрим, па да ти затвори све путеве.

— А Дебар, а Битољ? — учини човечуљак и искриви главу, као да би хтео рећи: „Аха, шта ћеш сада, ухватио сам те!"

Поп слеже раманима и узе да објашњава наредник како он то мисли. Уједанпут марвени лекар, који већ пет дана тражи своју команду, а који је стајао мало у страни од те групе, узвикну:

— Гле, па оно је Млађа! — и предаде дизгине свога коња једноме до себе, а он узе да се провлачи кроз гомилу на ћуприји, не би ли дошао до командира који му је био познаник и сазнао штогод ближе о томе, зашто се батерија са фронта повлачи пут Призрена. Сиромах доктор, на коме је још трајала гојазност коју је стекао за време мирнодобског надзиравања београдских кланица, морао је једна кола прескакати, морао је и ћуприју објахати те ићи њеном спољном страном три или четири метра, док није достигао на другу обалу, где се упустио у дуг и озбиљан разговор са командиром батерије.

У том већ и артиљерци свршише посао, те се ћуприја рашчисти. Командир узјаха коња, узјахаше и војници, и батерија затутњи преко дрвене ћуприје, па се упути призренском џадом, а на рашчишћену ћуприју покуља маса, која је очекивала с ове стране и која је за време дугог чекања све већма придолазила. У томе гурању и тискању ја изгубих доктора, али га доцније, када се већ сместисмо у селу, нађох и он ми рече о батерији:

— Повлачи се, нема ни једног метка више, повлачи се у Призрен. Испуцала што је имала... али вас молим, не говорите то, човек ми је поверљиво казао.

Сиромах доктор, доброћудан као и сви марвени лекари, он је и овога тренутка, пред Штимњом, веровао још да је наша катастрофа поверљива ствар.

Кад се једанпут гомила нађе на левој обали реке, распрши се, разреди и удари свако на своју страну, избегавајући једно другога, да тражи преноћишта. Где било, макар под стрејом, под колима или најзад и крај плота, ако има неколико стопа суводе. Али ни тога нигде, свака сува стопа земље заузета већ.

Колико у оваквим приликама има себичности, толико често и великодушности. Само што ћете себичност стално срести код људи, које сте задужили у животу, а великодушност код оних које никада ничим нисте задужили.

— Ти тражиш преноћиште? — запита ме са саучешћем стари војник, носећи неки тежак товар покривен ћебетом.

— Тражим! — одговорих очајно уморан од тешкога хода по сеоском блату.

— Само... овај... ако ти је згодно... Колицина сте?

Ја му рекох.

— Није знаш добро, ал' колико да склониш главу.

— Ама добро је, како да није добро! — узех ја поуздано тврдити, јер, најзад, све што није улица и блато, добро ми је дошло.

— Штала је, па има и стоке и ђубрета!

— А има крова?

— Има! — заврте војник главом.

— А шта нам смета стока? Шта смо ми, корсем, бољи од ње! — узех ја убеђивати војника не би ли га што чвршће придобио.

— Ко стока, је л'? — настави он живо. — Вала, ако 'оћеш, право да ти кажем, није бољи него смо ми гори од ње. Подноси, видиш, с нама заједно и војује и вуче и гладује и гине па — ћути и трпи. Види, мора се тако. Нема се где, па ћути и трпи. Их, што сам имао вочића, мог рођеног вочића, није био стока него брат и пријатељ, Код куће ми је био ранитељ, а овде, у рату, пријатељ.

— Па где ти је?

— Погоди га куршум, овде у слабину. Паде, па, жали за мном, издише, па ме гледа — а сузе му теку.

У том разговору стигосмо до једне капије, крај које сам је мало пре пролазио и узалуд покушавао да ми се отвори. За капијом велико двориште, у које су већ поједини утерали кола. Десно иза капије пространа зграда, стране јој плетенице од шибља блатом олепљене, али на чврстим дирецима узноси се здрав, црепом покривен, кров који обећава сувоту под собом.

Стоку, која је до малочас била у штали, чим је кроз отворене вратнице почео да куља народ у двориште, одвео је газда на неко склонитије место, бојећи се да се у прву зору, кад народ крене, не придружи и његова стока каквој комори.

Широка двокрилна врата на штали била отво-

рена и из њих је био задах свежег ђубрета и топлота сточног обиталишта, на коме су до малочас била затворена врата.

С усхићењем, као и сви моји, посматрали смо своје обиталиште превиђајући и оно мало рупа на зиду и ону велику гомилу сточног ђубрета, преко којега смо морали прескакати да би нашли суво место на које се може стати. Тамо где си мислио да је суво угажено сено, уквашено изметом, пиштало је под нашим стопалом и нога је, упадајући у сено, очас била преливена прљавом течношћу. Па ипак је све добро, кад има само крова.

Ваљало је само што пре ухватити места и распремити, јер су све нови и нови гости придолазили, а што се више вече ближи, наићи ће све веће гомиле оних што су на друму далеко за нама заостали. Распртисмо товаре с леђа и зађосмо по дворишту да нађемо што, чиме би се могло чистити. Један донесе са ђубришта парче тенећке од полупане петролејске канте, други цреп с крова, трећи комадић даске и већ чиме је ко стигао наоружао се и отпочео посао. Потегосмо сви једновремено да почистимо колико се то може учинити, јер се толико велики слој ђубрета нагомилао да никоме ни на памет није падало да почисти све. Главно је било скинути горњи влажни слој ђубрета а дубље је ваљда сувље. Пацови, становници ове прљаве зграде, извесно су из својих рупа са незадовољством посматрали непозване госте, преко којих

ће они ноћас морати да прескачу, тражећи сточни измет који сад неће бити на своме месту.

Чим се успело да се колико толико почисти ђубре, наста одређивање места где ће се наложити ватра, и уношење ствари, које су биле још на коњима, колима или у самом блату пред шталом. Спуштајући ствари, крај места где ће се малочас заложити ватра, сваки је гласно узвикивао: „Ово је моје место!“ старајући се при томе да обезбеди себи што већи простор крај ватре. И одмах је присвојио тај простор, разастирући ћебе на под и подмећући торбу тамо где ће положити главу. А кад је тај посао био свршен, жене, деца и старци остали су да чувају места и ствари, а сви остали разишли су се по селу да набаве дрва, ракију и све што би се још могло наћи за храну и пиће.

Кад је вече пало, у штали је већ увелико буктала наша ватра и припремале су се две три нове. Сваки је од нас седео на своме месту, задовољно свлачио обућу да непосредно уз ватру открави ноге које су промрзле о ноћашњем мразу у Липљану, а нису се загрејале ни путовањем по студеном и ако сунчаном дану.

Штала се испуњавала једновремено димом и мразом који је продирао споља. Унутрашњост ове необичне куће, са ватара које опкољавају збијене гомилице тамних сенки, које се кроз дим једва назиру. добива све тајанственији облик. Од силне

јаре под таваницом се лелујају разапета платна паучине, и кад се у ватри велики пањ скрха или џарне, или кад се нов положи, разлети се тамом јато варница и испуни мрак, који се под кров најгушће сабио. Осећа се воња сточнога ђубрета и коњског зноја са седала која се крај ватара испаравају.

Код појединих ватара већ крчка мањерка, крај других се пече сланиница натакнута на врх ножића или зашиљене гранчице, а код свих развио се жив разговор људи, који су се већ мало одморили и загрејали.

Наилазе нови гости, улазе, разгледају, и кад им се не свиђа, полазе даље, верујући да ће наћи боље. Враћају се затим и кају, јер је већ наишао други и заузео баш оно место које су они хтели. Кроз рупе на зидовима дува студени ветар и допире хладноћа, те док једну страну грејеш крај ватре друга ти зебе. То је опет нова брига и нов посао. Дижемо се сви и затискујемо чиме можемо избачено влажно сено или ћебе, шаторско крило, шта било, тек треба обезбедити да се преспава ова ноћ, кад знамо како смо прошлу у Липљану провели и кад још боље знамо какве нас ноћи очекују у Црнољевском Кланцу.

Један коњаник уноси седло и бисаге и меркајући, са тим стварима на рукама, чијој би се ватри прикучио, поче причати да долази са фронта. Сви ућуташе и окретоше се да га чују.

— Добро је, вели, наши напуштају качаничку станицу и повлаче се ка Феризовићу. Намамиће Бугаре да се спусте са висова, са којих они доминирају и онда доле у пољу, наши ће примити одлучну битку.

Сви одмахнуше главом и никога не усхити повољност ове вести. Из дубине штале, иза дима, после једног озбиљног кашља, чу се:

— Јест, све је тако, што рече?

— А што да није — нађе се увређен наредник и спусти ствари баш крај те ватре са које је пала увреда. — Ви, грађани, мислите . . .

Онај у диму опет се зацени па кад га прође, а он упаде у реч.

— Не мислимо, брате, ми грађани ништа; нити ко нас пита шта мислимо, а шта не мислимо. Само нећу да се лажемо више. Да се нисмо лагали и залагивали, не би сад моја породица робовала Аустријанцима. . . Хоћеш ваљда да ти верујем, па и ја да останем да ме заробе!

— Не кажем то, али. . . видите, могло би бити ако моравска дивизија. . . поче наредник да објашњава, пошто се угурао у ред око ватре, а подметнуо себи седло за седиште.

— Чекај, молим те — упаде му у реч онај из дима, кога је овога пута, кад је зинуо, сретно мимоишо кашаљ. — Реци ти мени, пријатељу, путујеш ли ти сутра даље, за Призрен?

— Путујем! — одговори наредник.

— Е онда ми немој ништа даље говорити.

— А зашто кобајаги? — избрецну се наредник.

— Е, па зато — учини онај — што, кад би све тако било, како ћеш ти сад да објасниш, ти не би путовао у Призрен, него би остао овде у Штимњи да посматраш борбу.

Наредник после ових необоривих разлога слеже раменима и пређе на други разговор.

Као да је пристигло јело, јер мало затим око свих ватра поче да изумире разговор, или се чује реч и две, а придигли се и они који су лешкарили па се повили око ватре и само се виде осветљена лица и покрет руку, које се пружају и повлаче, те изгледају као некс тајанствене руке, јер се тело коме припадају, скривено густим мраком, не види никако.

Напољу је већ стегла јака хладноћа и пуше мрзли ветар, који се осећа како продире кроз оне рупе на дувару, које смо затисли. Кад се отворе врата, да ко уђе или изиђе, суне у шталу читав товар хладноће и за час освежи загрејан ваздух, а образе нам ошине мраз. У таком случају, цело шталско насеље дигне грају:

— Затварај, затварај, бре, што се шећкаш!

На то се онај правда да је био по воду или ишао да обиђе коње или почупао нечију тарабу, те вуче прошће да их стави на ватру. Нађе се узица те увезаше врата, да не може свако и без разлога отворити. И таман се то сврши и загреја

хладан ваздух, којим нам се била напунила штала а опет неко лупа, опет би неко хтео унутра.

— Не пуштај! — виче неко невидљив из дима.

— А што бре кад има места — одговори други — и стока па грехота је што је напољу по овом мразу! — И устаде овај добродушни па сам одвеза врвцу, којом је малочас везао врата и пропусти човека стара, коме се осветли лице светлошћу ватре најближе вратима. То је био трећепозивац са липљанске станице.

— Ух, ала је хладно — рече и сав се стресе и стовари се одмах крај прве ватре. — Дајте, људи, само руке да огрејем, не могу да макнем прстима.

Он чучну и унесе руке у пламен, па поче да их крави, а као кириј у за грејање морао је одговарати на разна питања оних, који су били господари те ватре.

— Море како — одговара он на неколико разноликих питања — нек те нико не лаже, нема, брате, ништа; оде и команда ноћас у Грачаницу, прође Косовом и Краљ и Влада и Врховна Команда, сви одоше... кажу и Феризовић пао...

— Па то, бре, ми нисмо сигурни ноћас овде, шта је од Феризовића довде, два сата! — говори онај глас из дима.

— Па... колико за ноћас, може се... — теши трећепозивац, а сутра треба поранити.

Сви се одиста забринусмо, и свако донесе у

себи решење ујутру да се пробуди сат раније, но што је синоћ пред мрак одлучио.

Трећепозиваџ сад се већ раскравио мало и припалио лулу, те настави сам казивање без ичијих питања.

— Их, што се направи џумбус на станици...

— На којој станици?

— Па на Липљанској. Остали неки сандуци у вагону. Што је било да се однесе однесоше, а ове сандуке нико не тражи, па осташе. Кад виде народ да ћемо већ да напустимо станицу, а он се слеже око вагона да развађује. Неко казао да је шећер, па нагрнуше жене и деца са корпама, бошчама и џачићима да приграби свако себи. А ми велимо нека их, боље наша сиротиња нека узме него Бугари. Па... загушило око вагона, ври, чека. Тек прскоше сандуци па кад поче да се просипа по блату орден. Сви сандуци пуни Кзрађорђеве Звезде. Бре, кад се засија по блату гомила ордена, а они помислише ваљда злато, па напунише жене кецеље, деца корпе и недра, и гази народ по оном ордењу, а оно се расуло по блату на све стране.

— Ех, ех, ех, баш тако много? — припиташе неке неверице.

— Ево, море, види! — и истресе старац торбу те попадаше по пепелу седам осам ордена.

— Па што си ти узео?

— Тако, узео, жао ми их да се ваљају по блату...

Да идем кући па да понесем деци да се играју, овако не знам ни сам што ће ми — и он се саже да покупи ордене који су се запретали у пепео под његовим ногама.

И нехотице наиђу на човека тешке и боне мисли у оваквим и иначе суморним тренутцима. Кроз тамну ноћ допире до нас топовски пуцањ, то се још боре последњи редови војске, која није престала веровати у добру срећу Србинову. У тој војсци има их који задивљују јунаштвом и који верују да ће им јуначке груди красити Карађорђева Звезда, а не знају да се, недалеко у њиховој позадини, то свето знамење јунаштва ваља већ по блату и да га арнаутске жене збирају у корпе и кецеље да снабдеју своју децу играчкама.

Опет неко лупа. То ће тако ваљда целу ноћ.

— Ко је то? — пита онај глас из дима који се стално буни кад наиђу нови гости.

— Чиновник! — одговара глас с поља.

— Па и ја сам чиновник! — одговара глас изнутра.

— Морате ме пустити, имам архиву и рачунске књиге са собом! — говори онај с поља званичним гласом.

— Е, одговори глас изнутра — онда извини. Ја сам мислио ко други па да те пустим. А овако метни ти братац рачунске књиге под главу, а покри се архивом, па лепо проспавај!

— Ама, ко је то унутра? — продра се онај с поља још званичније и удари ногом у врата.

— Не лупај, бре, да те сад не вежем. Овде је дивизиски штаб, пуковник Здравковић!

Онај с поља ућута, не проговори ни речи него, преплашен, одмаче од врата.

Сви ударише у смех, а онај што се огласи за пуковника Здравковића додаде задовољно:

— Јеси ли видео како подви реп?

— А што га, болан, не пусти? — запита неко са друге ватре.

— Е, досадише ми те државне архиве и рачунске књиге! Ама целим путем кола, коњи, све је то потребно за рачунске књиге, а кад тамо, а ти на колима видиш неке жене и кућевни намештај. Па још док се бегало железницом, господа с архивама и рачунским књигама траже засебно купе, па се у њима коцкају на путу, а ми војници мрзнемо и киснемо на отвореним вагонима. А знам сигурно да ни један од те господе неће спасти државне архиве и рачунске књиге, него би хтела да оне њих спасу!

Одобрише и други да је тако и заметну се око ватара разговор о разним приликама и неприликама које су овог или оног постигле због те господе са архивама и рачунским документима. Усред тог разговора неко из дубине тек узвикну.

— Море легајте, људи, па да ранимо да нас не похватају овде на легалу као мишеве.

И овај узвик као да нас све опомену те пошто се свако још мало позабави да поправи ватру, поче један по један да се пружа по поду, да се намешта и удешава како би згодније легао а да не смета другом до себе.

Као да су сви задоцнели путници нашли себи преноћиште, не дође више нико да нас узнемири и наста мир у целом насељу. Једва по ко проговори реч или потражи што, или се пожали да га боле леђа, ноге, крстине, или само тешко уздане, па опет мир. Мој сусед, који се греје на ватри до нас, ослоњен леђима на моја леђа, једнако се мешкољи. Покушава до скупи ноге, па да их пружи, час подмеће нешто под главу, час одузима и чини све могуће покушаје да се угодније намести, али бадава. Најзад хукну уморно:

— Хо, брате, баш не могу да заспим па то ти је!

— Што, тврдо? — пита га његов сусед.

— Није, него... питам се само куд сам пошао? Шта ће ми да себе спасавам кад сам оставио жену и децу и без новца и без хране? Куда ћу да ми је да знам?

— Па тамо где и сви остали? — теши га његов сусед.

— Ама где је то тамо?

— Тамо — учини сусед — зар ја знам где. Шта ћеш кад си војник па мораш.

— Е, то је оно!

Разговори се већ воде полугласно, више шапатом, јер поједини су заспали и тамо из дубине штале чује се хркање мирне савести.

— И кад би знао, колико ће то да траје — наставља онај за мојим леђима, шапћући. — Лањске године бар није трајало дуго, вратили смо се брзо у освојене крајеве.

— Како коме! — одговара му сусед. — Ко је затекао све у кући, није му дуго трајало, а ко није... И развио се међ њима тих, монотон разговор о лањској години, о Аустријанцима, о њиховим зверствима, о страдању појединих села и породица.

Ја такође нисам могао да заспим и час сам обраћао пажњу на њихов разговор, а час га испуштао и поводио се за својим мислима, које су се у овој тамној средини пуној људи, дима и мрака, чудновато плеле и расплетале. Ипак настаде један тренутак, у току причања мога суседа, који ми привуче сву пажњу на његово казивање и, што сам пажљивије почео слушати, све сам више жалио што нисам причу чуо од почетка. Сусед је причао о неком војнику кога су звали Бојко „мали" и злој судбини његовој приликом прогонења Аустријанца из Србије прошле године у ово доба.

— А Бојко — шапће лагано мој сусед наслоњен леђима на моја леђа — био је некако добра срца. Сваком да учини, сваком да помогне, па га сви волели. Остави наредник или каплар, него и војник,

његов друг, тек: „'Ајде, бре Бојко, тркни донеси воде!“ И он послуша. Онако мали, лак, отскакуће доле у поток и часком се врати. Бојко целој чети купује дуван, купује ракију, па чак пропере кошуљу другу кад себе пере. И све му добро, све трпи и све подноша. Облије нас киша те капље са нас као са стреје, а Бојко вели: „Ако, море, исушиће се!“ Наиђе мразна ноћ па не смеш да мрднеш прстом, мислиш сломиће се, а Бојко вели: „Сутра, ако Бог да, у зору биће борбе, па ћемо се загрејати!“ Марширамо по десет, двадевет сати без даха да стигнемо на положај, па сви попадали и посустали, а Бојко вели: „Добро је и ово, има горе. Они што су изгинули не марширају више!“ Ето, такав је Бојко. Ако је коме до шале, с Бојком ће се нашалити, он се не љути; ако је да се спрда, с њим ће се спрдати. Не љути се, него све то прима и само се насмеши као дете кад се смеје.

— А какав је био у борби? — пита слушалац тек да не задрема.

— Да видиш, није му се ни ту могло замерити — одговара приповедач. — Није био од оних што ће истрчати пред чету и викнути: „За мном те, браћо!“ Не би му то некако ни доликовало. Али се држао као најбољи војник, не би напуштао положај све док му се не нареди, а кад би било јуриша, онако мали и лак, провукао би се између редова и појавио се напред! И увек се смешио, као дете, и у самој се борби смешио. Једанпут

чак командир рече; „'Ајде, Бојко, нек да Бог да се ово сретно сврши па се ти нећеш вратити у село без медаље за храброст!“ Он се опет насмеши, као да би хтео рећи: „Ако дате хвала, ако не дате — опет хвала!“

Приповедач ту прекиде причу и пружи се те узе намештати ватру. Испружи ногу те петом од чизме узе лупати пањ који је по средини прегорео, и кад га преби, а он гурну две половине на пламен. Варнице, као златна киша, испунише помрчину, која је у толико гушћа била што су се ватре већ почеле да туле и само још овамо и онамо румен жар покрио земљу као усијано растопљено гвожђе. Кад уреди ватру, он настави:

— Па кад почесмо лане у ово доба да чистимо Србију од Аустријанаца, потерасмо их како их нико и никад није терао. Веруј, нисмо им дали ни да се окрену за собом. Оно је било, како да ти кажем, као кад туђа стока уђе у њиву, па је склептају са свих страна и ко стигне тај удара. Причају наши војници, њихов ђенерал Пећорек, кад је заноћио у Крупњу, написао своме цару писмо: „Од како си, царе, метнуо круну на главу, ниси оваке батине добио!“ А цар му одговорио: „Извукао сам ја, није ми то првина, него теби; зато чим примиш ово писмо да ми вратиш ордене што сам ти их послао у Ваљево!“ Није тако било, али војници, знаш већ како је, чује један од другога па причају... Али ако ђенерал и није писао

цару и цар ђенералу, батина је било. Оно си требао да видиш, па да не верујеш шта се учини од једне царске војске. Ево да видиш, спроводим сам самцит двеста заробљеника, па док да стигнем до Милановца двеста седамдесет и пет. Не беже, као што би био ред да заробљеник бежи, него придолазе; извлаче се из кукуруза, из јаркова, са тавана, из подрума, па само дижу руке и моле.

Опет дану приповедач, па одмах настави:

— А надрли смо као манити, не може командант да нас устави. А и како ће, кад је цео наш пук отуд из Тамнаве, Поцерине, и Мачве, из Рађевине и Јадра, те свака стопа што смо је ослобођавали била је наша. Наша поља, наше горе, наша села и наше цркве, наше куће и наша деца. Их, како нам је тек, данас овоме а сутра ономе, заиграло срце кад би спазио познат друм, познату шуму, познату стазу, познато дрво. Тамо на крају стазе те, иза оне шумице, близу оног дрвета, његово је село, моје село, наше село. Онде нам је фамилија, жене и деца коју смо оставили и коју сад хитамо са радошћу и стрепњом да ослободимо. Кад се одмарамо или кад се склонимо где од кише, а ми само о томе говоримо. Причамо један другоме свак о својој кући, о својој деци, о своме малу. Сећам се, не знам само да ли беше то у Осечени или на Завлаци, заноћили смо те се нас неколицина увучемо у једну кошару да се склонимо од кише. Па Бојко тако полегао до мене и

казује ми, то што сви казују, о својима о којима сви говоре.

— Имам — вели — две удате сестре, у добре куће. Брат се поделио од мене кад ме оженио. Шта знаш хоће ли се сложити жене, толико се њих због жена поделише или одоше на суд и осрамотише, као да нису браћа. Што би ми то, него да се поделимо одмах сад, па да се гледамо као браћа, а да нам се жене гледају и да један другог помажемо. Тако смо се братски и без и једне речи поделили, те ми је брат и пре и после помагао, а и ја њему. Он ме је и оженио, из добре куће, а жена ми се пази с мајком као да јој је рођена. Мајка и живи код мене. Угодила се са мојом женом па јој добро, а заволела је и децу. Имам једну девојчицу, ви'ш, волишна је, на мене, те рекао би' не зна ни две унакрст, а да знаш само како је мудрица и како уме да каже, те толико пут сам помислио: штета што није мушко! А није само на језику, и кућаница је; помаже, боме, мајци на сваком послу; уме сама скувати каву, уме очупати пиле, па чак и просејати и ако једва ручицама обгрли сито. Ранко ми је годину дана млађи од ње и пошао у школу, па, ако Бог да, нек млађи прихватају кућу, а овога је штета одвојити од школе. Учи и слуша. И да видиш само како он пази књигу, да му не кане кап воде, да му се не поврне лист, да му се не искаља. Кад легне, а он књиге под главу, да му ко не дира,

а ако хоћеш, може и не јести, али нећу дићи главу с књиге кад има што да научи, па макар ми јели без њега. А да ми видиш Бату, ништа није ово двоје према њему. Нема ни три педља од земље — и он је мали на мене — а округао је као лубеница. Кад га гурнеш, а он се ваља око себе и не може да се устави. Образи му нарасли као хлебови и зацрвенели се као јабуке. И чудно неко дете, од кад је пало на свет никад се није заплакало, само се смеје. Каже нана мојој жени: „Е, моја снајо, да беху моји тако да не плачу, пристала бих и по два годишње да рађам, али какви су моји били, пропиштала ми младост од њих!“ Знаш ли, болан, мој Бата кад хоће да спава, он се смеје; кад се пробуди ујутру, опет се смеје; играш с њим, он се смеје; а шопиш га, кад не ваља, он се опет смеје. Не зна да говори, него тако брља језиком ко пијана баба. А биће напредно дата. Ако ми се Ранко одметне од куће и ода се школи, онда ћу на Бати кућу, нек ми он буде домаћин. Само ако Бог да да се све ово лепо сврши...

Ето тако ми је говорио о својој кући и о својој деци — заврши приповедач и застаде да направи цигарету.

— И још ми је говорио — настави — мио му био знаш тај говор, јер немамо него један дан ода још, ако овако пође, па да сагледа своје село и кућу, мајку, жену и децу, па се све боји да не застанемо, да не дође Аустријанцима каква помоћ

ће да нас задрже. Још само ону планину да прођемо, још само оно поље, још само... да је само сутрашњи дан да сване!

А сутрадан продужисмо тако, све напред, све напред. И већ догледамо позната места, познате путеве, познате њиве. Мало по мало па по неко узвикне: „Ено њиве Петрове, а Петар остаде, погибе!“ или „Ено, море, оно је кућа Симе Дабића!“ И тако сваки час на сваком кораку.

Загазисмо и у Јадар, а Бојку срце нарасте. Ту је, у својој земљи, познаје сваки камен, познаје сваки трн. Иде, иде напред, а упро поглед тамо, тамо је његова кућа, његова ћерчица која помаже мајци, његов Ранко, његов Бата. Чекају га они, јер се тамо већ чује пуцање српске пушке, јер су му село извесно већ напустили Аустријанци. Ех, Боже помози, још мало, још мало! Да може, да сме, напустио би редове па би потрчао испред нас.

Тек прођосмо отуд Јаребица, а командант заустави батаљон. Кажу, стигао од некуд глас, Аустријанци се уставили код Крупња и ту ће као да нас чекају, да се бране, па се морамо задржати да сачекамо појачање. А и добро нам дошло мало одмора. Нису нас уморише толико борбе и нагло наступање, колико блата. Газиш оно пусто блато па ти тежа нога него и пушка и торба и муниција заједно. Сад првипут сиђосмо на друм, ту где се устависмо, а четири дана смо једнако газили преко

њива и ливада и утрина, и тек кад би се дочепали какве падине што би осетили мало суводе.

Па тако ту поседали крај друма, те један узео иверку и скида блато с обуће, други савија цигару, трећи се претоварују, а четврти се прихватио мало хлеба те жваће кору која је отврдла у ранцу. Знаш већ како је на одмору. Па се заметнуо и разговор, а не разговарамо ни о чем другом но о својима, о свом крају, о оном што нам је пред очима . . .

А у Бојка светле очи, пуне суза и радости. Са тога места на коме смо, догледа се његова кућа. Ено је тамо преко њива, испред оног забранчића, на лево од друма. Чим је сагледа, он приђе поручнику, који је уморан сео на један камен. Приђе му, па се испрси и тресну ногом о ногу.

— Господин поручник, молим покорно!

— Шта је, Бојко? — пита га поручник.

— Молим за дозволу да обиђем кућу.

— Бога ми, Бојко. . . узе затезати поручник.

— Није далеко, ено преко оних њива, ено се догледа.

— Је л' оно? — учини поручник.

— Јес, господин поручник! Оставио сам саме жене са децом, па да видим како су прошли. Нећу седети, само да навирим, да се поздравим, па ето ме!

— Е, кад је тако близу, а ти хајде. Па немој само да навириш, поздрави се лепо са својима и

проговори. Отуд, од твоје куће догледа се овамо, кад видиш да крећемо, а ти хајде за нама.

— Хвала, господин поручник! — кликну Бојко весело, осврте се па нас погледа све редом, као да би хтео да један део своје среће и нама да, па се отисну с друма у њиве и поче прескакати потоке и плотове па све пречицом оде као тане из пушке. Ми гледамо за њим како граби па и радујемо се његовој срећи и завидимо му.

— Их, благо њему! — рећи ће један.

— И на тебе ће доћи ред! — додаје други.

— Хоће ако подржи овако! — теши сам себе онај први па додаје: — Изгледа ми као да се сад бијем за моју њиву. Само нека кренемо, нек не губимо овако време, па, чини ми се, зубима ћу клати непријатеља кад сагледам своје село.

— А како ти је било тек кад си га напуштао, па гледаш очима како непријатељ улази у твоје село.

— Нисмо прошли овуда и хвала Богу те нисмо!

Бојко уђе у кућу, уђе и остаде нешто. Почеше овамо већ да му броје колико је остао, почињу да праве и шале на његов рачун, па и да га дозивају и да звижде, ма да се доле до Бојкове куће не би ни чуло. Паметнији ће међу њима рећи:

— Море, оставите човека с миром, знате како је кад се види са својима.

И послушаше, те га оставише на миру, али се Бојко боме дуго, врло дуго задржа, те рекоше

неки да пошаљемо по њега. Заборавиће се, веле, па ће остати те навући кривицу себи. Потраја још дуго, те се сви озбиљно забринусмо што се не враћа.

— Да опалимо један метак — вели каплар — па ако је и заспао пробудиће се.

— Јок море, сад ће он. Знаш како је, заговорио се с децом па и не осећа како време промиче.

У том се Бојко појави на капији крај вратница и сви гракнуше.

Али Бојко не полази овамо к нама, већ стао пред капију и гледа. Гологлав, пушка му о рамену, стао и гледа да види ваљда јесмо ли још на другу или смо кренули. Узеше опет наши да му довикују и да звижде, и ако се не чује донде, а он стоји пред вратницама, гледа овамо и не миче.

— Пази, нико га од његових не испраћа! — приметиће неко и, одиста, сад нам тек паде у очи да нико његов не изиђе за њим, те узесмо да објашњавамо то. У том Бојко, који се још никако не маче с места, скиде пушку с рамена и обори је на руке, па је онда диже до ока и нанишани овамо, право на нас. Док се ми само окретосмо једно другом, а Бојкова пушка плану и тане просвира изнад наших глава.

— Шта му би? — запиташе се с разних страна и још не стигоше да један другоме одговоре, а

оно пушка и по други пут плану и тане просвира баш између нас.

— Ама ко то пуца? — скочи поручник и док хтедоше да му обрате пажњу на Бојка, Бојкова пушка отпоче убрзаном паљбом: пљас, и један с леве стране друма дрекну:

— Јаој, погоди ме!

Сви се ускомешасмо, сви узбунисмо, а Бојко и даље стоји тамо на вратницама и пуни пушку и наставља журно паљбу на нас. Паде још један и то овај погођен у срце. Није ни зенуо.

— Брзо, шта чекате, шта сте се збунили? — дречи поручник.

— Да пуцамо? — пита наредник.

— Пуцајте!... или... чекај! Има у кући деце, нису крива! Дет'де један с једне а други с друге стране па га опколите. Хоћу жива да ми га доведете. А ви остали полез'те, не гините лудо!

Војници су се већ израније склонили или причучнули у јарак крај друма, а неки и полегали. Одвоји се једна десетина те крену низ друм, а друга десетина прескочи јарак те кроз њиве. Тек што ова десетина прескочи јарак, а из ње паде један рањен од Бојкове пушке. То већ трећи.

Ја сам пошао са првом десетином, јер некако поручник погледа у мене кад рече да се одвојимо у потере. Трчали смо низ друм, па кад смо измакли правцу у коме је Бојко пуцао и његовом погледу, ускочисмо и ми преко јарка, те кроз

њиве право иза куће. Дотле су већ стигли и они с друге стране, те опколисмо тако кућу да нам не може умаћи.

— Бојко, предај се! — викнух баш ја главом, сакривен иза ћошка. Он престаде да пуца, и спусти пушку. Притрчасмо и један и други и дочепасмо га за руке, а каплар отпаса тканице и поче му везивати руке. Бојко се није отимао, он је дозвољавао да се чини с њиме шта се хоће; он је само дрхтао и тресо се целим телом, а из замагљених и крвавих очију врцале му сузе и промуклим, загушеним гласом драо се:

— Пустите ме, пустите ме да их побијем све! Пустите ме да их побијем!

— Шта учини, море! — дрекну каплар и потеже разјарен да га удари песницом. Али га не удари, и он га је волео као и ми, него га само дочепа за гушу и затресе узвикујући: Шта учини, море?

Бојко само ћути, дахће од умора, на слепоочници му бију модре жиле, колута очима и гризе изгореле усне из којих му већ шикће крв. Не можеш да га познаш, лице му се сасвим унаказило, по челу му се исписале бразде и онај његов осмех сасвим се избрисао.

Док смо се мајали око Бојка, а један од војника, који је ушао био у кућу да види има ли кога тамо и да пита шта би човеку, изиђе отуд блед као восак.

— Их, људи Божји, одите да видите несрећу и грехоту!

Потрчасмо сви у кућу сем двојице тројице, који осташе крај Бојка. Потрчасмо и устависмо се на вратима. Не дај ти Боже да очима својим видиш оно што смо ми сагледали. Све поклано, све живо по кући лежи у усиреној крви.

И сад ми пред очима она крв и она несрећа. Стара мајка, како потрчала ваљда да склони унуче, ударена кундаком и лобања јој располућена те лежи крај огњишта. Одмах до ње, држећи се и сад још руком за бабину сукњу, девојчица преклана преко грла. То је она, што Бојко причаше да је кућаница, да је мудра. Њене мудре очице остале су отворене, а силна крв, која се просула из грла, прелила јој одело црвенилом те изгледа као откинута и увела булка. Мало даље. у једном углу, лежи млада жена грлећи чврстом рукама Ранка, онога што воли школу. Мајка сва избодена бајонетима, а дете разбијене главе. На сред куће, као преклана тичица, лежи у крви својој Бата, онај Бата што се увек смеје, што је увек весео, што је срећа очева и мајчина. Бата лежи у крви, полећушке, и смеши се, и сад се у смрти смеши.

Злочин је морао бити извршен још пре неколико дана, јер је крв крај лешева била тврда усирена, лица су у мртваца већ била увела и осећао се задах лешина.

— Их, грехоте! — учини и сам каплар.

— Грешни Бојко, како и да не полуди! — додаје други.

— А кој' отац не би полудео кад би сагледао ово! — вели трећи.

— И виш' у лудилу је пуцао на нас, мислио је бије непријатеља који му је кућу ископао! — размишља опет каплар.

— Море, пуцао бих ја и на Бога! — додаде један од оних у чије ћемо село сутра ући.

Поведосмо Бојка везана, али га нисмо грдили успут, жалили смо га и казивали му благе речи, али их он није разумео.

* * *

Не знам је ли мој сусед наставио и даље казивање. Довде сам слушао са пажњом, а затим ме сан савладао. И чудан сам сан уснио те ноћи. Као на липљанској станици, па се искупио силан народ око сандука из којега се расуло ордење Карађорђеве Звезде. Па ту као ђенерал Гојковић, бела му брада до колена, стоји крај вагона, диже оне златне крстове и пита сваког редом. Па наишао и Бојко и смеши се, а ђенерал га пита:

— Колико су ти деце Аустријанци поклали?

— Троје, господине ђенерале! — одговара Бојко.

-- Е, ево ти три крста, а ево још, узми још — и даје ордене. Али ти крстови као да нису златни

а нису ни мали те се не могу на грудима понети, већ велики и тешки.

Повио се грешни Бојко носећи их на леђима, ознојио се и посустао те као запомаже: „Помагајте, људи, не могу ја сам ове крстове понети!“ И ми му прилазимо и свако од нас прима по један и и свако свој крст носи...

САДРЖАЈ

		Страна
1	Последњи септембарски дани	27
2	Vive les Al...!	55
3	Лађа тоне	79
4	Један избеглички воз	99
5	Скопље пада	119
6	Збег	137
7	Последња нада	159
8	Једна борба	173
9	Крај мангала	210
10	Топлички бегунци	228
11	Бајка	243
12	Под лавином	261
13	Стари крађ	274
14	Кроз Косово	298
15	Сликарева трагедија	317
16	Прича о Бојку маломе	337